



United Nations
Educational, Scientific and
Cultural Organization



International Institute
for Educational Planning

Соядаги таълим тизими билан юзма-юз:

Давлат хусусий кўшимча ўқитишнинг қайси турлари билан қандай тартиблар ўрнатмоғи лозим?



Марк Брэй

Мундарижа

Қисқартмалар рўйхати	2
Ташаккурнома	3
Кириш	4
Соя тушунчаси метафораси	5
Китобнинг тузилиши	7
2. Ташҳис	9
Кўлам, жадаллик ва ўқитиш табиати	9
Иқтисодий, ижтимоий ва маърифий таъсири	22
Учта ҳаётий мисол	36
3. Жавоб чоралари	59
Хариталаш моҳияти, вазифалари ва кўринишлари	59
Репетиторликка бўлган талабга эътибор	63
Репетиторлик хизматлари таклифи билан курашиш	66
Бозорни тизгинлаш	71
Бошқарув тизимларини такомиллаштириш	73
4. Мониторинг ва Баҳолаш	79
Миллий ва маҳаллий мулоҳазалар халқалари	79
Халқаро майдонлар	83
5. Хулосалар	86
Ўзгаришларни кузатиш	86
Соядан ўрганиш	89

Қисқартмалар рўйхати

- АТТА – (ADEA-Association for the Development of Education in Africa) – Африкада Тараққиёт ва Таълим Ассоциацияси
- ХТЁЛ – (CLAP - Community Learning Assistance Project) – Ҳамжамиятда Таълимга Ёрдам Лойиҳаси
- БТШ – (CPE-Certificate of Primary Education) – Бошланғич Таълим Шаҳодатномаси
- ЧДМ – (CPS- Chicago Public Schools) – Чикаго давлат мактаблари
- КЎҚС (CSAT-College Scholastic Ability Test) – Колледж ўзлаштириш қобилияти синови
- ФТБ – (DST-Department of Science and Technology) – Фан ва техника бошқармаси
- ЎТУШ – (GCSE-General Certificate of Secondary Education) – Ўрта таълим умумий шаҳодатномаси
- ЯИМ – (GDP-Gross domestic product) – Ялпи ички маҳсулот
- ЯММ – (GNP-Gross national product) – Ялпи миллий маҳсулот
- БЎК – (GPA-Grade Point Average) – Баҳолар ўртача кўрсаткичи
- ЎБХА – (IEA-International Association for the Evaluation of Educational Achievement) – Таълимда ўзлаштиришни баҳолаш халқаро ассоциацияси
- ТРХИ – (IEP-International Institute for Educational Planning) – Таълимни режалаштириш халқаро институти
- INRP Institut national de recherche pédagogique
- АКТ – (ICT-information and communication technology) – Ахборот коммуникация технологиялари
- НСЕС Haut conseil à l'évaluation de l'école
- МЕНДАКИ Council on Education for Malay/Muslim Children – Малай миллатига мансуб мусулмон болалар таълими кенгаши
- ХББЭ – (NCLB-No Child Left Behind) – Ҳар бир болага эътибор
- НДТ – (NGO-non-governmental organization) – Нодавлат ташкилоти
- ИХТТ – (OECD-Organisation for Economic Co-operation and Development) – Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилоти
- ОЖИ – (OSI-Open Society Institute) – Очиқ жамият институти
- ХТБД – (PISA-Programme for International Student Assessment) – Халқаро талабаларни баҳолаш дастури
- МЎМ – (QTS-Qualified Teacher Status) – Малакали ўқитувчи мавқеъи
- САКМЕК – (SACMEQ-Southern and Eastern Africa Consortium for Monitoring Educational Quality) – Таълим сифатини кузатиш Жанубий ва Шарқий Африка консорциуми
- ИИМ – (SES-socio-economic status) – Ижтимоий иқтисодий мавқеъ
- СИНДА –(SINDA-Singapore Indian Development Association) – Сингапур-Ҳиндистон тараққиёт ассоциацияси
- МЮМ – (SPH-Special Purpose High [School]) – Махсус юқори мактаблар
- МСЕ – (SPL-School Pilot Leader) – Мактаб синов етакчиси
- УМАФТ – (TIMSS-Third International Mathematics and Science Study/Trends in International Mathematics and Science Study) – Учинчи математика ва аниқ фанлар тадқиқоти
- ЮНЕСКО - UNESCO United Nations Educational Scientific and Cultural Organization
- ЮНИСЕФ - UNICEF United Nations Children's Fund
- АҚШ – Америка Қўшма Штатлари
- ZEP Zone d'Éducation Prioritaire

Ташаккурнома

Ушбу китобни тайёрлаш ва уни нашр этиш билан боғлиқ бўлган жараёнда кўплаб инсонлар ўз ёрдамини кўрсатди. Биринчи навбатда, 2007 йилнинг 5-6 июл кунлари Парижда ўтказилган Таълимни режалаштириш халқаро институти (ТРХИ, ингл. ПЕР) форуми катнашчилари ўз хиссалари қўшдилар, чунки ушбу китобнинг аксарият қисми айнан мазкур форум материаллари асосида тузилган. Форумда турли хил соҳа вакилларидан 37 киши иштирок этган ҳолда маросим юқори самарадаги таҳлил ва мунозаралар асосида олиб борилишини таъминладилар. Форум ТРХИ ходимлари гуруҳи томонидан ташкил этилган бўлиб, улар орасида Флоренс Аппере (Florence Appéré) ва Эммануэль Сузо (Emmanuelle Suso)ни алоҳида тилга олиш мумкин. Шунингдек ушбу китобга кўплаб мамлакатлардаги режалаштирувчилар, сиёсатчилар ва тадқиқотчилар кўп йиллик меҳнатлари орқали ўз хиссаларини қўшдилар. Ушбу ўринда китобнинг қўллёзмасига берган изоҳлари ва бошқа ёрдамлари учун Карл Хайнз Грубер (Karl Heinz Gruber), Изуми Мори (Izumi Mori), Стивен Обигаду (Steven Obeegadoo), Армогум Парсурамен (Armoogum Parsuramen), Лаура Павиот (Laura Paviot), Невил Постелвейт (Neville Postlethwaite), Ивета Силова (Iveta Silova), Шинъичи Сузуки (Shin'ichi Suzuki) ва Александр Вентура (Alexandre Ventura)га алоҳида миннатдорчилик билдираман. Албатта ушбу китоб учун асосий масъулият унинг муаллифи зиммасида бўлади. Китобда келтирилган фикрлар доим ҳам ЮНЕСКО ёки ТРХИнинг расмий нуқтаи назарини акс эттирмаслиги мумкин.

Кириш

Бутун дунёда таълим соҳасини режалаштирувчи мутасадди раҳбарлар ва сиёсатчилар асосий эътиборларини расмий таълим тизимларига қаратган бўлиб, бу болалар боғчасидан бошланғич ва ўрта таълим орқали университет даражасидаги таълимга қадар бўлган босқичларни ўз ичига олади. Ушбу таълим тизимига кирувчи муассасалар салмоқли даражада маблағ талаб этади ва ўзлари мансуб бўлган жамиятнинг ижтимоий ва иқтисодий ҳаётида асосий роллардан бирини ўйнайди.

Ушбу асосий таълим тизимларига қўшимча равишда кўплаб жамиятларда тобора ортиб бораётган жараён ҳам мавжуд бўлиб, унга мазкур китобда репетиторликнинг норасмий таълим тизимлари тарзида тилга олинади. Норасмий таълим тизимларининг ижтимоий ва иқтисодий таъсири ҳам салмоқли бўлишига қарамасдан уларга сезиларли даражада камроқ эътибор қаратилган. Мазкур китобда таълим соҳасини режалаштирувчи мутахассислар ва сиёсатчилар норасмий таълимга кўпроқ эътибор беришлари лозимлиги хусусида сўз юритилади. Дунёнинг баъзи қисмларида, хусусан Японияда ва Шарқий Осиёдаги бошқа бир қатор мамлакатларда узоқ муддат давомида норасмий таълимга катта эътибор бериб келинмоқда. Сўнгги йилларда бошқа мамлакатларда ҳам норасмий таълимга қаратилаётган эътибор даражаси ва у билан бирга хусусий ўқитишнинг турлари ва таъсири ҳам сезиларли даражада ортгани кузатилмоқда. Бундан ташқари, хусусий ўқитиш борган сари алоҳида норасмий фаолият кўринишида эмас, тизимга солинган ҳолда олиб борилмоқда. Хусусий ўқитиш муассасалари бир-бирлари билан алоқа ўрнатмоқда ва баъзилар мамлакат миқёсида иш олиб бормоқдалар.

1999 йили ЮНЕСКОнинг Таълимни режалаштириш халқаро институти (ТРХИ) хусусий ўқитиш бўйича илк халқаро тадқиқот натижаларини чоп этди. Китоб мазкур муаллиф томонидан тайёрланган (Bray, 1999a). Китоб илмий ишлар ва мутахассислик бўйича адабиётларда катта ақс-садога эга бўлди. Айни чоғда, китобда тадқиқ этилган масалалар янада чуқурроқ ўрганилиши лозим эканлиги қайд этилган эди. (87-саҳифа).

1999 йилдан кейинга ўтган давр мобайнидаги ишларда тадқиқот мавзуси ҳақиқатдан ҳам бир қатор изланишларда ўрганилди. ТРХИ хулқ ва коррупцияга бағишланган нашрлари сериясида юқорида тилга олинган китобнинг иккинчи қисмини нашр этди (Bray, 2003); бир қатор бошқа тадқиқотчилар томонидан мазкур мавзу таҳлил этилган бўлиб, уларнинг баъзилари ушбу китобдаги адабиётлар рўйхатида келтирилган; шунингдек, мавзунинг ўзи ҳамда бу борада ТРХИ томонидан амалга оширилган ишлар бир талай халқаро агентликлар ва нодавлат ташкилотларининг (масалан Жаҳон банки, 2004, 2005; ИХТТ, 2006a; ADEA, 2008; Очиқ жамият институти, 2008; ЮНЕСКО, 2004, 2007, 2008; ЮНИСЕФ, 2007; Transparency International, 2009) сиёсий-таҳлилий ҳужжатларида тилга олинди. Бундай таҳлиллар сонининг ортиб бориши мазкур феноменнинг аҳамиятидан хабардорлик даражасини оширишга ва бу эса ўз навбатида хусусий ўқитишнинг янада кенгайишига қисман сабаб бўлди.

Ушбу йўналишга бўлган эътиборнинг ортиб бориши айни чоғда сиёсатчилар ва таълимни режалаштирувчилар хусусий ўқитишнинг мавжудлигига ва кенгайиб боришига қандай муносабат билдиришлари кераклиги хусусида саволлар келиб чиқишига сабаб бўлди. Ушбу масала 1999 йилда чоп этилган китобда ҳам тилга олинган эди (Bray, 1999a, pp. 74–77). Унда дунёдаги турли мамлакатларда хусусий ўқитишга турлича муносабат билдирилиб, бу унга эътибор бермасликдан то уни таъқиқлашга ҳаракат қилишга қадар турлича

кўринишларга эга эканлиги айtilган. Шунингдек, китобда ҳар хил ҳолатлар ва вақтларда хусусий ўқитишга нисбатан турлича муносабат билдирилиши тўғри бўлиши айtilлар экан, бу йўналишнинг ривожланишини кузатиб бориш ва дунё мамлакатлари тажрибасидан ўрганиш лозимлиги қайд этилади. Китоб чоп этилгандан кейин ўтган даврдаги ўзгаришлар ушбу йўналишни чуқурроқ ўрганишга бўлган даъватнинг аҳамияти янада ошишига сабаб бўлди.

2007 йили ТРХИ ушбу мавзуга қайтар экан Париждаги бош офисда у бўйича алоҳида форум ташкил этди. Форумга юборилган мақолалар ҳамда икки кунлик тадбир давомидаги мунозаралар ушбу китобдаги маълумотларнинг аксарият қисми учун асос бўлиб хизмат қилди. Мазкур форумнинг номи ҳам ушбу китоб номи билан бир хил. Форум иштирокчилари турли мамлакатларда мавжуд бўлган хусусий ўқитиш услублари тўғрисида сўз юритдилар ҳамда ушбу йўналиш бўйича қўллаш мумкин бўлган чора-тадбирлар хусусида фикр алмашдилар. Улар ушбу мавзуда мавҳум бўлган жиҳатлар кўп эканлигини яхши билганлари сабабли тавсиялар таклиф этишга эҳтиёткорлик билан ёндошиш кераклигини таъкидладилар. Шунга қарамадан ушбу мунозара янгича концепция учун замин яратди ва шу сабабли алоҳида эътиборга молик аҳамият касб этди.

ТРХИ анъанасига кўра бундай миқёсдаги форумлар шимол ва жануб, шарқ ва ғарбдаги мамлакатлар учун тааллуқли бўлган мавзуларга асосий эътибор қаратади. Хусусий қўшимча ўқитиш ушбу шартларга тўлалигича мос келди ва тадбир давомида бир-бирдан узоқда бўлган мамлакатлар, жумладан Австралия, Ботсвана, Франция ва Корея Республикаси (бундан кейин Корея деб юритилади) ўртасида жуда фойдали бўлган қиёслашлар олиб борилишига кўмак берди. ТРХИ форуми шу билан бирга режалаштирувчилар, сиёсатчилар, амалиёт мутахассислари ва тадқиқотчиларни бир даврага тўплашни ўз олдига мақсад қилиб қўйган. Ушбу борада хусусий репетиторлик бўйича ташкил этилган мазкур форум истисно бўлмади ва ушбу гуруҳлар ўртасида жуда ҳам маълумотларга бой бўлган фикр алмашувини юзага келтирди. Мавзуга ўзига хос қўшимча долзарблик бағишлаган яна бир жиҳат шундан иборат бўлдики, иштирокчиларнинг кўпчилиги ота-оналар бўлиб, ўз вақтида фарзандлари учун хусусий репетитор хизматидан фойдаланиш лозимми йўқми деган саволга дуч келганлар. Мазкур китобда айнан ўша форумга тақдим этилган мақолалар ва унда муҳокама қилинган мавзу ва маълумотлар киритилган. Шу билан бирга ушбу китобдан мазкур мавзу бўйича турли хил адабиётлардан олинган маълумотлар ва мавзу бўйича олиб борилган турли хил профессионал ва академик тадбирлар давомидаги бахс-мунозаралар ўз аксини топган.

Соёя тушунчаси метафораси

2007 йилда ўтказилган форумнинг номланишида 1999 йилда чоп этилган китобда (Gray, 1999a) ишлатилган метафорадан фойдаланилган бўлиб, у ўз навбатида, Стивенсон ва Бейкер¹ ҳамда Джордж² каби мутахассислар томонидан ёзилган илмий ишлардан олинган эди. 1999 йилда нашр этилган китобда таъриф берилганидек (17-саҳифа) “соёя” метафораси ушбу мавзуга бир нечта жиҳатдан тўғри келади. Аввало, хусусий қўшимча ўқитиш йўналиши фақат асосий таълим тизими мавжуд бўлгани учун юзага келган. Иккинчидан, асосий таълим тизимининг кўлами ва тузилиши ўзгаришига кўра репетиторликнинг ҳам кўлами ва тузилиши ўзгаради. Учинчидан, деярли барча мамлакатларда асосий таълим тизимига унинг соёясига берилган эътибордан кўра анча кўп эътибор қаратилади. Тўртинчидан, соёя тизимининг хусусиятлари асосий таълим тизиминики қадар аниқ ва яққол

¹Stevenson and Baker (1992).

²George (1992).

кўринишга эга эмас. Китобда (17-18-саҳифалар) бу борада шундай дейилади:

“Соё, албатта фойдали бўлиши мумкин. Худди соёни кузатаётган инсон вақтнинг ўтишини билиб олиши мумкин бўлгани каби таълим тизимининг соёсини кузатаётган инсон ҳам жамиятда бўлаётган ўзгаришлар тўғрисида тушунчага эга бўлиши мумкин бўлади. Аммо, баъзи мамлакатларда ота-оналар, ўқитувчилар ва сиёсатчилар хусусий репетиторлик оилалар ва ўқувчилар ҳаётига бу қадар жадал кириб келганидан жуда ҳам норозилар. Хусусий репетиторлик одатда ижтимоий тенгсизликни юзага келтиради ва кучайтириб боради. Шу билан бирга у инсон ресурслари ва молиявий ресурсларни талаб этади. Бу ресурслардан эса балким бошқа фаолиятларни амалга ошириш учун фойдаланиш мумкин бўларди. Танқидчилар бунга қўшимча қилиб таъкидлашларича хусусий репетиторлик синфдаги болалар орасида ўзлаштириш даражасидаги тафовутни янада кучайтириш орқали асосий таълим тизимидаги ўқитувчиларнинг дарс режаларига ўзгартириш киритишга мажбур қилишга сабаб бўлиши ва натижада асосий таълим тизимидаги ўқув дастурини бузилишига олиб келиши мумкин. Ушбу нуқтаи назардан оладиган бўлсак, бошқа кўплаб соялардан фарқли ўларок, хусусий кўшимча ўқитиш оддий бир пассив унсур эмас. У ўзи соё бўлиб хизмат қилаётган асосий танага ҳам салбий таъсир кўрсатиши мумкин”.

Ушбу китоб “*Соёдаги таълим тизими билан юзма-юз*” деб номланади. Чунки унда хусусий репетиторлик билан боғлиқ бўлган баъзи бир ҳолатларга қарши чиқиш зарурлиги хусусида сўз юритилади. Бу хусусий репетиторликнинг барча хусусиятлари салбий деган маънони англайтмайди. Хусусий репетиторлик ўқувчиларнинг ўзлаштиришига ёрдам беради ва бу орқали уларнинг салоҳиятини оширар экан иқтисодий ривожланишга ўз хиссасини қўшади. Шу билан бирга у ижтимоий қийматга ҳам эга бўлиши мумкин. Яъни, у болалар ва ёшларга ўз тенгдошлари ва бошқалар билан мулоқотда бўлиш учун конструктив имкониятлар яратиши мумкин. Хусусий репетиторлик шу билан бирга хусусий репетиторларга даромад топиш манбаъи бўлиб хизмат қилади; шунингдек хусусий репетиторлик асосий таълим тизимидаги ўқитувчиларга ўқувчилар ўзлаштириши қийин бўлган мавзуларни ўзлаштиришларига эришиш орқали ёрдам бериши мумкин. Шунга қарамадан хусусий репетиторлик жиддий салбий оқибатларга олиб келиши мумкин. Бу одатда ижтимоий ва иқтисодий тенгсизликни таъминлайди еки янада кучайтириб юборади. У болалар ҳаётида устиворликни эгаллайди ва уларнинг бўш вақтларини психологик нуқтаи назардан ва таълим нуқтаи назаридан мақбул бўлмаган услубда чегаларалаб қўяди. Шу билан бирга у баъзи жамиятларда коррупциянинг бир кўриниши сифатида қабул қилиниши мумкин, бу эса ўз навбатида ижтимоий ўзаро ишончга путур етказди.

Баъзи мамлакатларда юқорида айтилган ижобий ва салбий жиҳатлар қоришмаси яхлит бир суръатни шакллантиради. Бир нечта мамлакатларда ушбу муаммоларни ҳал этишга қаратилган яхши механизмлар ишлаб чиқилган ва йўлга қўйилган. Кўплаб сиёсатчилар ва раҳбарлар қийин муаммоларни ечишдан кўра уларга эътибор бермаслик ва уларни бозор механизмлари ихтиёрига қолдиришни афзал кўрадилар. Аммо, кўп жойларда бундай *аралашмаслик* ёндошуви муаммоли ҳолатни юзага келтириши мумкин. Шунинг учун ҳам соёдаги таълим тизимига юзма-юз туриш керак. Тўғри ҳаракатлар бўйича қарорларни қабул қилиш қийин бўлиши мумкин, аммо сиёсатчилар ва раҳбарлар энг камида хусусий кўшимча ўқитиш тизими мавжуд эканлиги ва у бир қатор йўналишлар бўйича катта таъсирга эга эканлигини англаб етишлари лозим. Мавзу давомида, мазкур китобда дунёнинг бир қатор мамлакатларида қўлланилган услублар бўйича маълумот келтирилган ва бу сиёсатчилар ва

раҳбарлар учун ўз ҳолатларига мос келадиган ёндошувларни аниқлашда ёрдам бериши мумкин.

Китобнинг тузилиши

Ҳар қандай ҳолатнинг таъсирини аниқлашга қаратилган ҳаракат аввало ушбу ҳолатга таъриф бериш ҳамда алоҳида эътибор қаратилиши лозим бўлган жиҳатларини аниқлашдан бошланиши керак. Шунинг назарда тутган ҳолда мазкур китобнинг биринчи қисми хусусий кўшимча ўқитишнинг кўлами ва тузилишини таърифлаш билан бошланади. Унда дунёнинг турли хил ҳудудлари ва мамлакатларида мавжуд бўлган кўринишлар тўғрисида маълумот берилади ва хусусий кўшимча ўқитиш таълимнинг турли босқичларида қандай ўзгариб бориши таърифланади. Шунингдек, бу китобда хусусий репетиторлик турли кўринишлари хусусида маълумот берилади. Хусусий кўшимча ўқитишдаги синфлар бир ўқитувчи ва бир ўқувчидан иборат бўлган кўринишдан тортиб то катта маъруза хоналарига тўла бўлган кўринишларгача бўлиши мумкин. Ўқитиш бевосита юзма-юз дарс бериш ёки хат-ёзишмалар орқали, телефон орқали ва ёки интернет орқали дарс бериш услубида амалга оширилиши мумкин. Ўқитишнинг бу тури мавсумга қараб ўзгариши ва жадаллашиши мумкин ҳамда у киз болалардан кўра кўпроқ ўғил болаларнинг кундалик ҳаётининг бир қисмини ташкил этиши мумкин.

Ўқитишнинг ушбу кўринишига таъриф берилгач, китобда унинг иқтисодий, ижтимоий ва таълим борасидаги таъсири хусусида сўз юритилади. Хусусий репетиторлик мазкур категорияларнинг ҳар бирида фойдали жиҳатларга эга бўлиши мумкин. Аммо шу билан бирга у ўз табиати ва кўламидан келиб чиққан ҳолда муаммоли бўлиши ҳам мумкин. Давлат томонидан қўллаб-қувватланиб, яхши ўзлаштирилмаётган ўқувчиларга қаратилган хусусий репетиторлик бозор қонун-қоидаларига асосланган ва ўзлаштириш кўрсаткичлари юқори бўлган ўқувчиларга қаратилган хусусий репетиторликдан катта фарқ қилади. Худди шунингдек, университет талабалари орқали норасмий кўринишда олиб бориладиган хусусий репетиторлик тижорий компаниялардаги профессионаллар томонидан олиб бориладиган хусусий репетиторликдан катта фарқ қилади. Баъзи жамиятлардаги ўқувчилар хусусий репетиторликга пул сарфлашга мажбур бўладилар, чунки уларнинг барча тенгқурлари хусусий репетиторликдан фойдаланаётгандай туюлади, чунки уларнинг ўқитувчилари хусусий репетиторликдан фойдаланиш мақсадга мувофиқ эканлигига урғу беради ва ёки уларнинг оилалари хусусий репетиторликдан фойдаланишни таълим олишда ва бунинг пировардида иқтисодий фаровонликдаги ютуқларга эришишнинг асосий йўли деб биладилар. Кенгроқ маънода олганда хусусий репетиторликга бўлган муносабат асосан ҳар бир жамиятда шаклланган урф-одатларга боғлиқ. Урф-одатлар ўзгариши мумкин ва улар ўзгарадилар ҳам. Бу эса ўз навбатида нимага баъзи мамлакатларда хусусий репетиторлик олдиндагига нисбатан кўпроқ учраётганлигини тушунишга ёрдам беради.

Ташҳис қўйилгандан кейин сиёсатчилар ва раҳбарлар соядаги таълим тизимига юз тутиш учун нима қилишлари мумкин ва нима қилишлари шарт деган савол туғилади. Бу борада мазкур китобда, улар ишни мазкур таълим тизимининг ғоявий таркиби, мақсадлари ва тузилишларини аниқлашдан бошлашлари керак деган маслаҳат берилади. Улар хусусий репетиторликга бўлган талаб ва ёки таклифни шакллантириш йўлларига таъсир кўрсатишлари мумкин. Сиёсатчилар ва соҳа раҳбарлари бозор кучларини тизгинлаш услубларини топишлари мумкин ва уларда қонун-қоидаларни такомиллаштириш истаги

пайдо бўлиши мумкин.

Инсонларнинг хусусий репетиторликга бўлган муносабатлари хусусида гап кетар экан, улар расмий таълим тизимидаги ўқитувчилар ўқувчилари уларнинг ўзларидан қўшимча пуллик дарс олишлари учун асосий дарс мобайнида уларга нисбатан ҳаддан зиёд талабчан бўлишлари оқибатида ташкил этилувчи хусусий дарслар билан мактабларга ҳеч қандай алоқаси бўлмаган хусусий дарсларга жудаям турлича муносабатда бўлиши мумкинлигини айтиш жоиз. Инсонларнинг муносабатлари шунингдек сиёсатчилар қабул қилинган қарорларни тадбиқ этишда ўзларини молиявий, кадрлар нуқтаи назаридан ва бошқа йўналишлар бўйича нақадар чегараланган ҳисоблашларига ҳам боғлиқ, чунки бу ўз навбатида маданий, маъмурий ва бошқа омиллар таъсирига учрайди. Шунингдек, сиёсатчилар ва соҳа мутахассис-раҳбарлари вақт ўтиши билан соҳадаги ўзгаришлар қандай рўй бераётганлигини кузатиб бориш учун мониторинг ва баҳолашнинг турли хил механизмларини йўлга қўйишни исташлари ҳам мумкин.

Ваниҳоят, китобнинг илк саҳифалариданок унинг концептуал чегараларини белгилаб олиш зарур деб биламиз. Биринчидан, китобда фақат бошланғич ва ўрта мактаб ўқувчиларини учун репетиторлик масаласи кўрилади. Албатта хусусий дарслар мактабгача таълим босқичида ва ўрта мактабни битирганлар учун ҳам мавжуд. Аммо улар турлича хусусиятларга эга ва уларда турли хил фарқли муаммолар кўтарилди. Иккинчидан, китобда фақатгина пуллик ўқитиш хусусида сўз кетади. Унда қариндошлар, ўқитувчилар ва ёки бошқа инсонлар томонидан бепул, ёрдам сифатидаги ўқитиш билан боғлиқ бўлган масалалар кўрилмайди. Бундай ўқитиш айна вақтда сиёсатчилар ва режалаштирувчи-раҳбарлар учун ҳам катта аҳамиятга эга бўлиши мумкин. Аммо, яна бир бор таъкидлаймизки, унда ҳам пуллик хусусий ўқитиш билан боғлиқ бўлган масалалардан кўра фарқли бўлган хусусиятлар ва масалалар кўрилиши мумкин. Учинчидан, китобда фақатгина расмий таълим тизимида ўқитиладиган академик фанларни хусусий ўқитиш масаласи кўрилади. Унда масалан, балет машғулотлари, футбол машғулотлари ёки диний билимлар олиш дарслари ва ёки мактабларда ўқитилмайдиган, кам сонли халқлар тилини хусусий аснода ўқитиш кабиларга эътибор қаратилмайди. Албатта бу мавзулар ҳам муҳим деб ҳисобланади, аммо уларга ушбу китобдан ташқари ҳолда, алоҳида эътибор қаратилиши лозим деб биламиз.

2.Ташҳис

Кўлам, жадаллик ва ўқитиш табиати

Репетиторликнинг кўлами ва шакли бўйича аниқ рақамларни топиш мушкул. Бунинг хизмат кўрсатувчилар ва истеъмолчилар билан боғлиқ бўлган бир неча сабаблари мавжуд:

- *Репетиторлар* одатда назарга тушмасликка ҳаракат қиладилар, чунки уларнинг аксарияти хусусий ўқитишни норасмий тарзда олиб борадилар ва солиқ тўламаган ҳолда даромад оладилар.
- *Ўқувчилар* ҳам ўз навбатида назарга тушмасликни афзал кўришлари мумкин, чунки уларнинг хусусий кўшимча дарс олишлари ўз тенгдошларига нисбатан “ғирром” устунликка эга бўлаётганликлари ва/ёки расмий таълим тизимидаги ўқитувчиларига ишонсизлик билдираётганликларини англатиши мумкин деб ўйладилар ва шунингдек ўқувчилар уларни нодон деб ҳисоблашларини ҳам истамайдилар.
- *Ота-оналар* назарга тушмасликни афзал кўришлари мумкин, чунки бу фарзандлари учун “ғирром” устунликни сотиб олишаётганликларини ва/ёки расмий таълим тизимига ишонсизлик билдираётганликларини англатиши мумкин деб ўйладилар ва шунингдек фарзандларини нодон деб ҳисоблашларини ҳам истамайдилар.

Хусусий кўшимча ўқитишни ўлчаш мушкул бўлиши мумкин. Чунки у кўпинча шакли, давомийлиги ва жадаллиги нуқтаи назаридан мавсумий ўзгаришларга эга бўлиши мумкин. Хусусий репетиторлик асосан юзма-юз қабул қилинади. Аммо у яқка ўқитишдан тортиб то катта гуруҳларда ўқитишгача бўлган турли шаклларга эга бўлиши мумкин. У шунингдек, сиртки ўқитиш ва ёки тобора кенгайиб бораётган – интернет орқали репетиторлик каби кўринишларга ҳам эга бўлиши мумкин. Бундан ташқари, баъзи ўқувчилар кўплаб фанлар бўйича узоқ вақт давомида мунтазам дарслар олишса, бошқалари фақат бир нечта фанлар бўйича номунтазам равишдаги машғулотлар билан кифояланадилар. Шунга қарамасдан, олиб борилган тадқиқотлар бизга ушбу йўналишнинг умумий тасаввурни шакллантиришга ёрдам беради. Бунинг устига, хусусий кўшимча ўқитишнинг ижтимоий ва иқтисодий аҳамияти тўғрисида инсонларнинг хабардорлиги даражаси ортиб бориши натижасида ҳам мустақил ҳамда мутахассис тадқиқотчилар ушбу таълим йўналиши бўйича кўпроқ изланишлар олиб борар эканлар мазкур тасаввур янада мукамалроқ тус ола бошлади.

Қамровнинг турлари

1-жадвалда турли хил мамлакатлардан олинган рақамлар асосидаги маълумот келтирилган. Унга асос бўлган тадқиқотларда қўлланилган услублар бир-бирларидан фарқ қилганлиги сабабли жадвалда стандарт форматдаги статистик маълумотлар келтирилмаган. Аммо жадвал асосий ҳолатларни ўзида акс эттирган. Биринчи хайратга солувчи натижа шундан иборат бўлдики хусусий репетиторлик дунёнинг аксарият мамлакатларида мавжуд экан. Бундан на Комбоджия ва Кения каби қуйи даромадли мамлакатлар ва на Канада ва Япония каби юқори даромадли мамлакатлар мустасно эмас. Хусусий репетиторлик қишлоқ жойлардан кўра шаҳар жойларда кўпроқ учрайди ва баъзи мамлакатларда бундай машғулотларга қатнаш қиз болалардан кўра ўғил болалар орасида кенгроқ тарқалган.

1-жадвал Хусусий репетиторлик бўйича мамлакатлараро кўрсаткичлар

<i>Мамлакат</i>	<i>Хусусий репетиторлик қўлами ва шакли</i>
Бангладеш	2005 йилда 16 400 хонадон бўйича йиғилган умуммамлакат сўровномаси натижалари 1998 йилда 33 229 хонадон бўйича ўтказилган шундай сўровнома натижалари билан таққосланган. Олинган натижага кўра шу нарса маълум бўлганки, хусусий репетиторлик қамрови кенг бўлиб, у вақт ўтиши билан янада кенгайган. 2005 йилда бошланғич мактаб ўқувчиларининг 31,0 фоизи (28,2 % қишлоқ жойларда ва 51,73 фоизи шаҳарларда) хусусий репетиторлик дарслари олаётганлиги аниқланган бўлса, 1998 йилда ўқувчиларнинг 21,4 фоизигина (қишлоқларда 18,1%, шаҳарларда – 44,3 %) хусусий репетиторлик хизматларидан фойдаланганлар.
Камбоджия	1997/1998 ўқув йилида сўровномада қатнашган 77 та бошланғич мактабларнинг вакилларидан 31,2 фоизи ўқувчилар кўшимча хусусий дарслар олишларини билдирганлар ва бу умумий бошланғич таълим харажатининг 6,6 фоизини ташкил этган. Ушбу сўровнома изидан 2004 йилда ўтказилган тадқиқот натижалари ўрта таълим даражасида харажатлар сезиларли даражада ортганини кўрсатди. Қўйи ўрта таълимнинг юқори синфида хонадонларнинг хусусий репетиторлик учун сарфлаган ўртача маблағи бошланғич таълимнинг юқори синфи учун сарфланган ўртача харажатдан тўрт баробар юқори бўлган.
Канада	Катта шаҳарлардаги хусусий ўқитиш тадбиркорлик субъектларининг сони ўтган асрнинг 90-йилларида 200 фоиздан 500 фоизгача ошди. 1997 йилда бутун мамлакат бўйича телефон орқали ўтказилган сўровномада қатнашган 501 та ота-онанинг 9,4 фоизи уларнинг мактаб ёшидаги фарзандлари мактабдан ташқари хусусий дарслар ҳам олишларини таъкидлаган бўлсалар яна 8,4 фоизи фарзандлари олдин шундай қилганликларини билдирган.
Хитой	“2004 йил шаҳар хонадонларининг таълим ва бандлик сўровномаси” 4 773 хонадонни қамраб олган. Сўровномада бошланғич мактаб ўқувчиларининг 73,8 фоизи, қўйи ўрта таълимдаги ўқувчиларнинг 65,6 фоизи ва юқори ўрта таълим ўқувчиларининг 53,5 фоизи кўшимча хусусий дарслар олишлари аниқланган.
Кипр	2003 йилда 1120 та колледж талабалари ўртасида ўтказилган тадқиқот натижасида уларнинг 86,4 фоизи ўрта мактабда ўқиш даврида хусусий дарслар олганликлари аниқланган.
Миср	2004 йилда ўтказилган тадқиқот натижаларига кўра хонадонлар ўз бюджетларидан таълим учун ажратилган қисмнинг 61,0 фоизини хусусий репетиторларга сарфлашлари аниқланган. 1997 йилда ўтказилган тадқиқот натижаларига кўра хонадонларнинг таълимнинг барча босқичларида хусусий ўқитишга сарфлаган харажатлари ялпи ички маҳсулотнинг 1,6 фоизини ташкил этгани аниқланган. 1994 йилда 4729 хонадон ўртасида ўтказилган сўровномада шаҳар жойларда бошланғич мактаб ўқувчиларининг 64,0 фоизи, қишлоқ жойларда эса – 52,0 фоизи кўшимча хусусий дарс олишлари аниқланган.
Гонконг	Давлат статистик маълумотларига кўра 2006 йилда бошланғич ва ўрта мактаб ўқувчиларининг 34 фоизи хусусий дарслар олганлар. 2004-2005 йилларда ўтказилган сўровномада 13 600 хонадон вакиллари фикрларига кўра бошланғич мактаб ўқувчиларининг 36 фоизи, қўйи ўрта таълимдаги ўқувчиларнинг 28 фоизи, ўрта таълимдаги ўрта синфлар ўқувчиларининг 33,6 фоизи ҳамда ўрта таълимнинг юқори синф ўқувчиларининг 48,1 фоизи хусусий дарслар олганлар.
Япония	2007 йилда ўтказилган сўровномада аниқланишича “жуки” деб номланувчи репетиторлик мактабларида Бошланғич-1 босқичидаги ўқувчиларнинг 15,9 фоизи дарс олса, ушбу кўрсаткич кейинги босқичларда ортиб бориб, Қўйи Ўрта – 3 босқичида 65,2 фоизни ташкил этган. Бундан ташқари Қўйи Ўрта-3 босқичидаги ўқувчиларнинг 6,8 фоизи уйда ҳам хусусий дарслар олган бўлсалар, 15,0 фоизи сиртдан дарс олиш услубидан фойдаланганлар.
Кения	1997 йилда мамлакат бўйича 3233 та 6-синф ўқувчилари ўртасида ўтказилган сўровномада уларнинг 68,6 фоизи кўшимча хусусий дарс олишлари аниқланган бўлиб, бу кўрсаткич мамлакатнинг шимолий-шарқий қисмидаги 39,0% ҳамда Нянза вилоятидаги 74,4 фоизнинг ўртачаси деб белгиланган. Географик нуқтаи назаридан бир биридан узок бўлган учта туманда ўтказилган параллел с

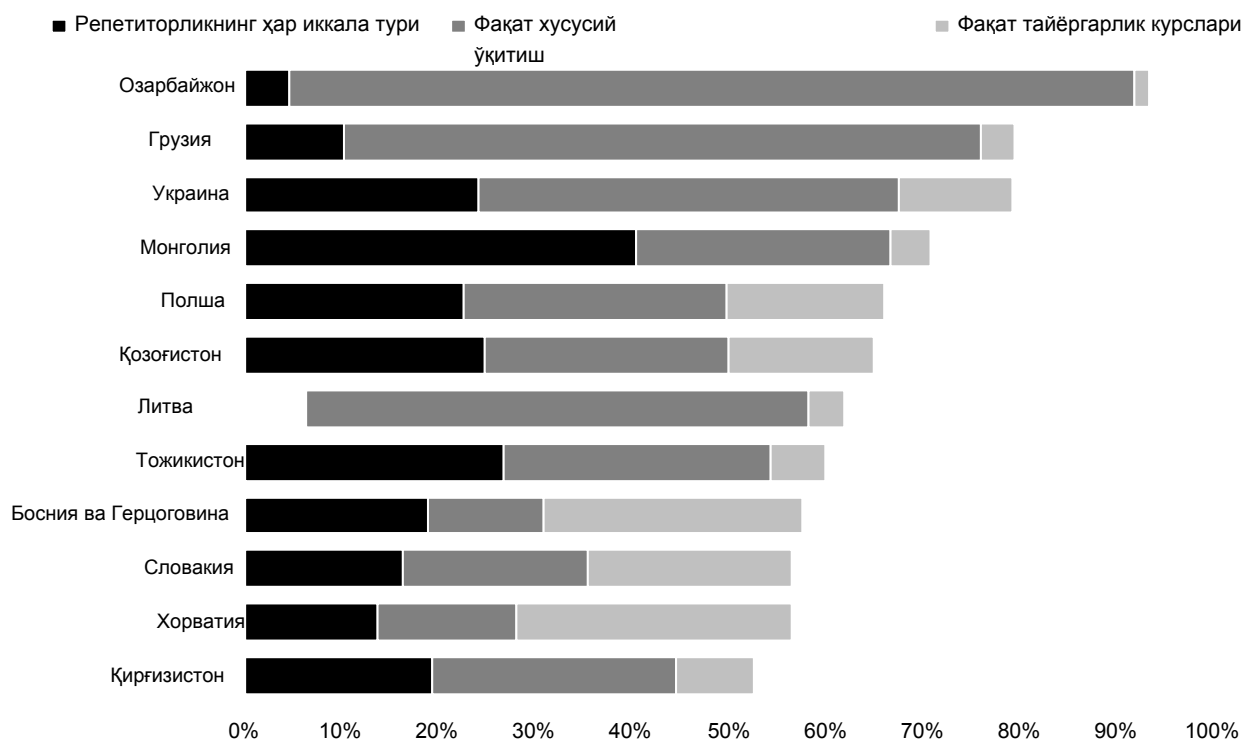
ўровномада хусусий ўқитиш хизматларидан фойдаланиш шаҳарларда қишлоқлардагига нисбатан анча кенгрок тарқалганлиги ва ўғил болалар унда қиз болаларга нисбатан кўпроқ фойдаланишлари аниқланган.

Вьетнам 2001 йилда мамлакат бўйича 3639 та бошланғич мактабларнинг 72660 та 5-синф ўқувчилари ўрта сида ўтказилган сўровномада уларнинг 38 фоизи қўшимча хусусий дарс олишлари аниқланган. 2002 йилдаги маълумотларга кўра хусусий қўшимча ўқитишга сафрланган маблағлар оилаларнинг таълим учун ажратган пул миқдорларининг 20 фоизини ташкил этган. Ушбу рақам олий ўқув юрларига киришга тайёргарлик кўраётган абитуриентлар орасида 29% ташкил этган ва у Марказий тоғлик вилоятлар ва жанубий-шарқий вилоятларга нисбатан шаҳарларда юқориқроқ бўлган.

Манбаълар: Various studies reported in Bray (2006, pp.517–518). Updates on Bangladesh in Nath (2008, p.57); Egypt in World Bank (2008, p. 190); Hong Kong in Kwok (2009, p. 106) and Ng (2009, p. 1); Japan in Ministry of Education, Science, Culture and Sport (2008, p.13); China data in Xue and Ding (2009, p. 119); Viet Nam data on 2001 survey in World Bank (2004, p.81).

2007 йил ТРХИ форумида тақдим этилган маълумотларда қўшимча мисоллар келтирилди. Силова томонидан (Silova 2007) Шарқий Европа ва Осиёдаги 12 та мамлакатда хусусий қўшимча ўқитиш бўйича статистик маълумотлар келтирилган бўлиб, уларда Совет Иттифоқи билан тарихий алоқалар акс этирилган (2-жадвал). Муаллифнинг таъкидлашича (4-саҳифа) 1990-йилларнинг бошларига қадар хусусий репетиторлик унчалик кенг тарқалмаган бўлсада, кейинчалик у “йирик бизнесга” айланди. Муаллиф томонидан келтирилган статистик маълумотлар Очиқ жамият институти ҳомийлиги остида 2004-2005 ва 2005-2006 йилларда олиб борилган икки тадқиқот натижаларига асосланади (қўшимча маълумот учун қаранг: Silova, Būdienė and Bray, 2006; Silova, 2009). Тадқиқотчилар университетларнинг биринчи курс талабалари орасида сўров олиб борганлар ва улардан ўрта мактабнинг битирувчи синфида ўқиган вақтларидаги репетиторлик хизматларидан қанчалик фойдаланганликлари хусусида гапириб беришни сўраганлар. Озарбайжон, Грузия ва Хорватияда иш олиб борган тадқиқотчилар қўшимча равишда ўрта мактаб ўқувчилари ўртасида ҳам сўровнома олиб борганлар ва бу орқали тадқиқот доирасидаги респондентлар гуруҳини кенгайтирганлар. Умумий ҳисобда сўровноманинг биринчи тадқиқотида 8713 киши, иккинчи тадқиқотида эса 3101 киши респондент сифатида қатнашган. Тадқиқот натижасида репетиторликнинг икки йирик кўриниши аниқланди, улар: алоҳида шахслар томонидан таклиф этилувчи хусусий дарслар ҳамда ўқув юртлари томонидан ўқишга кириш учун ёрдам тариқасидаги тайёргарлик курслари. Хусусий дарслар кўпроқ Монголия ҳамда собиқ Совет Иттифоқи мамлакатларида кенгрок тарқалган (хусусан Озарбайжон, Грузия ва Литвада). Айни чоғда тайёргарлик курслари нисбатан яхшироқ ривожланган ва мустақкамроқ бозор муносабатларига эга бўлган собиқ Югославия мамлакатлари (Хорватия, Словакия, Босния ва Герцоговина)да кўпроқ учрайди. Энг ҳайратга солувчи статистик маълумот Озарбайжонга мансуб бўлиб, у ердаги университет талабаларининг 90 фоиздан ортиғи ўрта мактабнинг битирувчи синфида ўқиган даврларида хусусий қўшимча ўқитишдан фойдаланганликларини таъкидлаганлар.

2-жадвал. Шарқий Европа ва Осиёдаги баъзи мамлакатларда репетиторлик қамрови



Манбаъ: Silova (2007), p.5.

Бошқа мавзу бўйича Павиот (Paviot, 2007) “Таълим сифати мониторинги бўйича жанубий ва шарқий ва Африка консорциуми” (Southern and Eastern Africa Consortium for Monitoring Education Quality-SACMEQ(САКМЕК) томонидан тайёрланган сўровнома хусусида сўз юритади. Ушбу Консорциум 15 таълим вазирликлари томонидан ташкил этилган. Ўтказилган тадқиқотда 1995 ва 2000 йиллари 6-синф ўқувчилари бўйича ўзаро солиштириш мумкин бўлган маълумотлар йиғилган (3-жавдал). Маълумотларни 100 фоиз аниқ деб бўлмайди, чунки уларга ҳақ олмасдан ўқитиш, масалан, ўқитувчилар ёки оила аъзолари томонидан ўқитиш билан бир вақтда пуллик ўқитиш ҳам киритилган. Шунга қармасдан йиғилган маълумотларга кўра баъзи мамлакатларда репетиторликнинг кенг тарқалганлиги ва вақт ўтиши билан сезиларли даражада ортиб бораётганлигини кўрсатилган. 1995 йилда 6-синф ўқувчиларнинг ўртача 49,0 фоизи репетиторлик хизматидан фойдаланганликларини билдирган бўлсалар 2000 йилга келиб бу кўрсаткич 68,3 фоизга етган.

3-жадвал. Шарқий ва жанубий Африкада қўшимча ўқитиш хизматларидан фойдаланаётган 6-синф ўқувчилари, 1995 ва 2000 йиллар.

	САКМЕК I (1995)		САКМЕК II (2000)	
	Фоиз	Намуна ҳатоси	Фоиз	Намуна ҳатоси
Кения	68,6	2,53	87,7	1,91
Малави	22,1	1,96	79,7	3,47
Мавритания	77,5	1,44	86,6	1,07
Намибия	34,7	2,08	44,7	2,33
Замбия	44,8	2,35	55,1	3,56
Занзибар (Танзани	46,1	1,26	55,9	0,95

я)

Манбаъ: Paviot, Heinsohn & Korkman (2008), p.152.

Угандада ҳам бунга ўхшаш ҳолат мавжудлигини Эйлор (Eilor, 2007) томонидан тақдим этилган ишдан билиб олишимиз мумкин. У мактаб ўқувчиларининг турли хил синфлардаги ҳолати бўйича ишонарли статистик маълумотлар жуда ҳам кам миқдорда мавжуд эканлиги хусусида арз қилар экан, шу билан бирга ўз кузатишлари натижасида (14-саҳифа) репетиторлик “барча йирик шаҳарларда кучли илдиз отиб, оммалийлашган”лигини таъкидлайди. Қишлоқ жойларда репетиторлик асосан ўқувчилар хал қилувчи имтиҳонларни топширадиган синфларда кўпроқ қўлланилса, шаҳарларда барча синф ўқувчилари репетиторликдан фойдаланадилар. Эйлор (14-саҳифа) репетиторлик турли хил минтақаларда турлича тарқалган бўлишига қарамасдан, ушбу ўқитиш кўриниши “ўтган йигирма йил давомида жуда сезиларли даражада ўсгани ва ҳозирда барча йўналишлар бўйича мавжуд эканлиги кўзга ташланади”. САКМЕКнинг 2000 йилда 6-синфлар ўртасида олиб борган сўровнома натижаларига кўра, Угандада сўровномада қатнашган 6-синф ўқувчиларининг 81,8 фоизи мактаб машғулотларидан ташқари кўшимча дарслар олишларини айтган бўлсалар, уларнинг 51,4 фоизи ушбу дарслар учун пул тўлаганларини билдирганлар (Byamugisha & Ssenabulya, 2005, pp. 71–72).

Яна бошқа мамлакат бўйича мисол учун Сужата (Sujatha, 2007, p. 3) томонидан Ҳиндистоннинг тўртта штати бўйича олиб борган тадқиқотини тилга олиш мумкин. Муаллиф ўрта мактабнинг 9-12 синф ўқувчиларидан ташкил топган 6948 кишидан иборат намуна гуруҳи устида тадқиқот олиб борган. Намуна гуруҳи турли хил штатлар ва турли хил синфлар ўқувчиларидан тузилган. Тадқиқотда қатнашганларнинг ўртача 41,3 фоизи кўшимча равишда хусусий ўқитишдан фойдаланишларини айтганлар (4-жадвал). Бунда ўғил болалар киз болаларга нисбатан кўпроқ ушбу услубдан фойдаланишлари аниқланган ва улар ўртасидаги нисбат 54,9 % ва 39,6 % ни ташкил этган. Тадқиқотнинг ушбу натижалари яна бир тадқиқотчи – Жалалуддин (Jalaluddin, 2007, p. 1) олиб борган тадқиқот натижаларига мос келади. Унинг аниқлашича Ғарбий Бенгал штатидаги оилаларнинг 70 фоизи бошланғич таълим давридаёқ фарзандларининг хусусий репетиторлик хизматидан фойдаланишлари учун сармоя жойлайдилар ва ушбу харажатлар оила бюджетида таълим учун ажратилган маблағнинг учдан бир қисмидан зиёдроғини ташкил этади.

4-жадвал. Ҳиндистоннинг тўртта штатида хусусий репетиторлар хизматидан фойдаланувчи ўқувчилар нисбати, синфлар бўйича

	<i>IX</i>	<i>X</i>	<i>IX–X</i>	<i>XI</i>	<i>XII</i>	<i>XI–XII</i>	<i>IX–XII</i>
Андра Прадеш	11,3	52,7	32,3	-	-	-	-
Керала	43,0	71,6	55,0	31,5	36,0	33,5	43,7
Махараштра	43,2	56,0	49,3	41,0	38,5	40,0	44,7
Утар Прадеш	31,4	62,0	45,7	31,4	38,6	34,9	40,7
<i>Ўртача</i>	<i>32,0</i>	<i>58,8</i>	<i>44,6</i>	<i>36,0</i>	<i>53,8</i>	<i>36,8</i>	<i>41,3</i>

Изоҳ: Андра Прадешдаги намунада фақат 9-10-синфлар қамраб олинган.

N = IX–X синфлар: 4,031; XI–XII синфлар: 2,917

Манбаъ: Sujatha (2007), p.3.

Туркияда ҳам репетиторлик хизматидан фойдаланиш кўрсаткичлари юқори эканлиги

ва ўтган давр мобайнида сезиларли даражада ортгани маълум қилинган. 2007 йилдаги ТРХИ форумида Тансел ва Биржан (Tansel and Bircan (2007, pp. 5–6) томонидан репетиторликнинг урта асосий кўринишлари баён этилди. Биринчи тури ўртада келишилган нарх бўйича битта репетиторнинг битта ўқувчига дарс беришидан иборат. Иккинчи кўринишида расмий таълим тизимидаги ўқитувчилар дарсдан ташқари вақтда, мактаб биносида қўшимча ҳақ эвазига қўшимча дарс ўтишларидан иборат. Бундай дарслар асосан бошланғич таълим босқичида кенгрок тарқалган бўлиб, улар мактаб раҳбарияти томонидан Миллий таълим вазирлиги рухсатини олган ҳолда ва ушбу вазирлик ўрнатган нархлар асосида олиб борилади. Учинчи кўриниш эса “дерсане” деб номланувчи хусусий ўқитиш марказларида машғулот ўтишдан иборат бўлиб, унда ҳам бошланғич ҳамда ўрта мактаб ўқувчилари шуғулланиди. Ушбу марказлар шунингдек давлат хизматидаги киришга тайёрловчи дарсларни ҳам тақлиф этадилар.

Туркияда хусусий ўқитиш марказлари 1960 йилларда шакллана бошлаган ва 1965 йилга келиб қонунлаштирилган. Бундай марказлар Миллий таълим вазирлигида рўйхатдан ўтишлари ҳамда ўз даромадларидан солиқ тўлашлари лозим. 1975-1976 йилларда мамлакатда рўйхатдан ўтказилган жаъми 157 та шундай марказлар мавжуд бўлган. Йигирма йилдан сўнг уларнинг сони 1292 та етган. 2005-2006 йилларга келиб эса уларнинг сони 3986 тани ташкил этган. Айтиш жоизки бу кўрсаткич мамлакатдаги ўрта мактаблар сони (3406та)дан юқори эканлиги билан алоҳида эътиборга молик. Репетиторлик марказларида жаъми 1 млн. 72 минг бошланғич мактаб ўқувчилари ва 2 млн. 76 минг ўрта мактаб ўқувчилари таълим олган (Tansel and Bircan 2007, pp. 16–17).

Австриядаги ҳолат биров бошқача. Грубернинг таъкидлашича (Gruber (2007, p. 3) Таълим вазирлигида “мамлакатда хусусий қўшимча ўқитишнинг қай даражада тарқалганлиги, бундай таълимни етказиб берувчиларнинг турли хил кўринишларининг аҳамияти, таълимнинг ушбу кўриниши келиб чиқишига сабаблар ҳамда хусусий мактабларнинг репетиторликка бўлган муносабати бўйича ҳеч қандай маълумот йўқ.” Аммо, Австрия ишчи-хизматчилари палатасининг истеъмолчилар ҳуқуқларини ҳимоя қилиш бўлинмаси репетиторлик билан боғлиқ бўлган ҳаражатларни мунтазам равишда кузатиб боради. Ушбу бўлинма аниқлашича, мамлакат бўйича 2006 йилда хусусий ўқитишга 140 миллион евро миқдоридаги маблағ сарфланган. Австрия ишчи-хизматчилари палатасининг ушбу ҳисоб-китоблари Вена Университети томонидан аниқланган рақамларга тўғри келади. Вена Университети томонидан олиб борилган тадқиқотда аниқланишича, Австриядаги ўрта мактабда таълим олувчиларнинг 20 фоизи репетиторликнинг қайсидир туридан фойдаланар эканлар (Wagner et al., 2003, quoted by Gruber, 2007, p. 3).

Бошқа маълумотларга кўра хусусий ўқитиш Ғарбий Европанинг барча мамлакатларида жиддий тус олган. 2008 йилда Англиядаги 1500 ота-она ўртасида олиб борилган сўровномада аниқланишича бошланғич мактаб ўқувчиларининг 12 фоизи ҳамда ўрта мактаб ўқувчиларининг 8 фоизи хусусий репетиторлар хизматидан фойдаланар эканлар (Peters, Carpenter, et al., 2009, p. 2). 1992 йилда Францияда олиб борилган тадқиқот натижаларига кўра маълум бир вилоятдаги ўқувчиларнинг 25 фоизи репетиторлар хизматидан фойдаланишлари аниқланган (Glasman, 2007, p.1). Франция ҳукуматининг ундан кейинги ўн йиллик давомидаги ташаббуслари натижасида ушбу тармоқ сезиларли даражада кенгайди (Melot, 2007; Anglade, 2008;).

Грецияда 2000 йилда 1-курс университет талабалари ўртасида олиб борилган сўровномада аниқланишича, уларнинг 80 фоизи ўқишга киришдан олдин грамматика бўйича “фронтистирио” (*frontistirio*) деб номланувчи таёрлов курсларига қатнашганлар. Ушбу

талабаларинг 50 фоизи хусусий репетиторлар хизматидан фойдаланган бўлса, учдан бири эса ҳам гуруҳда ҳамда якка асосда олиб бориладиган хусусий дарсларга қатнашганлар (Psacharopoulos & Papakonstantinou, 2005, p. 105). Ирландияда эса, 2003 йилда юқори ўрта таълимни тамомлаган 1496 ўқувчи ўртасида олиб борилган сўровномада уларинг 45 фоизи битирувчи синфда ўқиган даврларида хусусий пуллик репетиторлар хизматидан фойдаланганликлари аниқланган. Бу ўз навбатида 1994 йил айнан шундай гуруҳ орасида олиб борилган сўровнома натижаларида кўрсатилган 32 фоизлик кўрсаткичдан сезиларли даражада юқори (Smyth, 2009, p. 9).

Австралия, Америка Қўшма Штатлари (АҚШ) ва Канадада мавжуд бўлган ҳолатларни Ғарбий Европадаги ҳолатларга қиёслаш мумкин. Уатсоннинг (Watson (2007) таъкидлашича Австралияда хусусий репетиторликка катта эътибор берилмайди. Аммо 2004 йилда федерал ҳукумат томонидан синов ваучер схемаси таклиф этилган бўлиб, у ўқишнинг 3-йилида ўртача ўзлаштириш кўрсаткичларидан ортда қолган ўқувчиларга хусусий репетиторлик кўмагини беришга қаратилган. Мазкур схема 2005 йилда 6200 та ўқувчига, яъни ушбу гуруҳга мансуб бўлганларнинг учдан бирига ёрдам кўрсатган. Бунинг устига давлат томонидан молиялаштирилувчи ушбу схемага қўшимча равишда бир қатор хусусий ташаббуслар шакллана бошлади. Ушбу ташаббуслар қисман АҚШга ҳам хос бўлиб, улар 2002 йилда қабул қилинг “Ҳар бир болага эътибор” (No Child Left Behind (NCLB) қонуни билан боғлиқ. Мазкур қонунга кўра хусусий репетиторларга давлат томонидан маблағ ажратилган (Ascher, 2006; Burch, Donovan, and Steinberg, 2006; Vergari, 2007). Канадада давлат томонидан бунга ўхшаш қонун қабул қилинмаган, аммо у ерда ҳам мазкур йўналиш бўйича улкан ўсиш кузатилади. Дэвис ва Аурини (Davies and Aurini (2006, p. 123) таъкидлашларича ўтган 30 йил мобайнида улар тадқиқот ўтказган жойларда расмий репетиторлик муассасаларининг сони 200 дан 500 фоизгача ортган. Онтариодаги ота-оналарнинг 24 фоизи ўз фарзандлари учун яқинда репетитор ёллаган бўлсалар, Канададаги барча ота-оналарнинг 50 фоизи агар қурблари етса, албатта фарзандлари учун репетитор ёллашларини билдирганлар.

Лотин Америкасидаги мамлакатларда нисбатан камроқ тадқиқотлар ўтказилган. Аммо репетиторлик ушбу қитъанинг ҳам энг камида баъзи қисмларида кўзга ташланади. Асосан бу шаҳар жойларда ҳамда юқори ўрта таълим босқичи ўқувчилари ўртасида кенгроқ тарқалган. Масалан, Бразилияда тадқиқот олиб борган Матос (Mattos (2007) Рио де Жанейродаги репетиторлик кўринишларини ўрганиб чиққан бўлса, Барос (Barros (2008) Бахияда ушбу таълим кўринишини тадқиқ этган.

1-бокс. Хусусий репетиторлик турларининг таснифи

Дунёда мавжуд бўлган репетиторлик кўринишларининг таҳлили мамлакатларни хусусий ўқитишнинг кўлами ва табиати бўйича қандай гуруҳларга бўлиш мумкинлигини кўрсатади. Бундай гуруҳлаш репетиторликнинг жиддий фаолият сифатида шаклланиши бошланган тарихий маълумотларга, унинг ривожланишига кўмак берувчи ёки аксинча, чегараловчи урф-одатлар билан боғлиқ бўлган омиллар ҳам да соядаги ўқитиш тизими билан ҳукуматнинг таълим борасидаги сиёсати ўртасидаги боғлиқликлар табиати кабиларга асосланган бўлиши лозим.

- *Шарқий Осиё мамлакатлари*, масалан, Япония, Гонконг, Корея ва Тайванда репетиторлик узок даврлардан буён ўзига яраша куч ва мавқеъ тўплаб, жамият ҳаётида ўзининг мустақкам ўрнига эга бўлган фаолиятлардан бирига айланган. Бунинг асосий сабабларидан бири Конфуций таълимоти билан боғлиқ бўлиб, унда таълимга юқори баҳо берилади ва тиришқоқлик қўллаб қувватланади. Репетиторлик эса айнан юқори кўрсаткичларга эришаётганларга хизмат қилади.

- *Собиқ Совет Иттифоқи ва Шарқий Европа мамлакатлари* 1990 йилларнинг бошларига р қада хусусий ўқитиш унчалик кенг тарқалмаган. Аммо ушбу мамлакатлар иқтисодиёти инқир озга учраши натижасида ўқитувчилар қашшоқлик чегарасидан юқорида қолишлари учун қўш имча даромад топишга мажбур бўлишлари билан бу йўналиш сезиларли даражада ривожланд и. Бунда ўзлаштириш даражаси турли бўлган ўқувчилар иштирок этишлари мумкин.
- *Ғарбий Европа, Шимолий Америка ва Австралияда* репетиторлик фаолияти Шарқий Осиё ёки Собиқ Иттифоқ мамлакатларидаги каби кенг тарқалмаган. Аммо сиёсатчилар ўқув юртлари ў ртасидаги рақобатни рағбатлантиришлари ҳамда ота-оналар хусусий ўқитишга сармоя қўйиш нинг нафани кўришлари натижасида ушбу йўналиш сезиларли даражада кенгайди. Баъзи мам лакаатларда ҳукумат репетиторликни ўзлаштириши паст бўлган ўқувчиларга ёрдам тариқасида қўллаб-қувватлайдилар.
- *Африкада* ҳам репетиторлик кўзга ташланарли даражага етди. Ушбу ривожланиш қисман ўқи тувчиларнинг масъулият ва назорати унчалик кучли бўлмаган таълим тизимларида даромад о лиш имкониятларидан хабардор бўлаётганлигини акс эттиради. Бу борада, Африкадаги таъли м тизимлари *Жанубий Осиёда* мавжу бўлган таълим тизимларига ўхшаб кетади. Ушбу минтақ ада репетиторлик кундалик ҳаётнинг ажралмас қисмига айланган, айниқса шаҳар жойларда. Х удди Собиқ Иттифоқ мамлакатларида бўлгани каби, ўқитувчилар репетиторликка ўз эҳтиёжла рини қопламайдиган ойлик маошларига қўшимча даромад манбаъи сифатида қарайдилар.
- *Лотин Америкасида* ўрта мактабнинг юқори синфларини ҳисобга олмаганда репетиторлик ни сбатан кенг тарқалмаган. Бу эса яна таълим тизимларидаги урф-одатларни акс эттиради. Аммо ушбу ҳолат худди Ғарбий Европа, Шимолий Америка ва Австралияда бўлгани каби ўзгариш и мумкин.

Ушбу турли категориялар турлича чора-тадбирларга эҳтиёж мавжудлигидан далолат бериши сабабли зарур. Таълим соҳасини режалаштирувчи раҳбарлар агар репетиторликнинг тарқалиш кўлами катта бўлмаса демак унга нисбатан чора кўришга зарурат йўқ деган фикрга бормасликлари лозим. Аксинча, айнан шу вақтда чора кўриш зарур бўлшими мумкин. Чунки муаммоли ҳолатларни олдини олиш кей ин уни тузатишдан кўра афзалроқ ҳисобланади.

Турли кўринишлар ва жадаллик

ТРХИ форуми давомида тақдим этилган статистик маълумотларда репетиторликнинг турлари ва унинг жадаллигини акс эттирувчи асосий омиллар ўз аксини топган. Масалан, Нето-Мендес ва Коста (Neto-Mendes and Costa (2007) Португалиянинг кичик шаҳарчасидаги тўртта ўрта мактаб бўйича 3 йил давомида олиб борган тадқиқотларининг натижаси билан ўртоқлашдилар. Маълумотлар ушбу мактабларда ўқиётган барча 12-синф ўқувчилари бўйича йиғилган. 5-жадвалда ушбу 4 та мактаб бўйича 2005-2006 йиллар учун йиғилган маълумот келтирилган. Уларнинг махфийлиги таъминланиб, номлари ранглар билан алмаштирилган. Маълумотларга кўра ўқувчиларнинг 52-65 фоизи репетиторлар хизматидан фойдаланганлар. Ўқувчиларнинг аксарияти ҳафтасига 1-3 соат давомида хусусий репетиторлар машғулотига қатнашсалар, яна бир талай ўқувчилар бунга ҳафтасига 4-10 соатгача вақт сарфлайдилар. Нисбатан кўп бўлмаган ўқувчилар бундай машғулотларга ҳафтасига 10 соатдан кўп вақт ажратадилар. Ажратилаётган вақтларнинг миқдори табиий равишда репетиторлар машғулотининг қиймати билан боғлиқ.

5-жадвал. Тўртта ўрта мактабнинг 12-синф ўқувчиларининг репетиторларга қатнаш жадаллиги, Португалия, 2005–2006 йй.

Ўқувчи- Репети-т Ҳафтада репетитор маш ---- Ойлик қиймати (€) ----

Мактаблар сон	и орликдан фойдалан- аётган-ла- р, %	гулоти учун ажратилган соатлар								
		1-3	4-10	10+	ЖЙ	70	71—210	210+	ЖЙ	
Мовий мактаб	65%	54%	42%	2%	2%	31%	56%	7%	6%	
Сариқ мактаб	52%	56%	36%	4%	4%	46%	50%	—	4%	
Яшил мактаб	52%	59%	38%	—	3%	38%	53%	3%	6%	
Пушти мактаб	63%	54%	45%	1%	—	24%	66%	8%	2%	

ЖЙ = Жавоб йўқ

Манбаъ: Neto-Mendes and Costa (2007), p.7.

Португалия бўйича ўхшаш маълумот 2005 йилда Таълим вазирлиги томонидан мамлакат бўйича олий ўқув юр்தларига кириш имтиҳонларида қатнашаётган 31035 та абитуриент ўртасида ўтказилган сўровнома асосида йиғилган (Costa, Neto-Mendes and Ventura, 2008). Сўровномада аниқланишича, унда қатнашган абитуриентларнинг 54,7 фоизи 10-12 синфлар оралиғида хусусий репетиторлар хизматидан фойдаланганлар. Бу даврни репетиторлардан фойдаланишнинг энг асосий даври деб аташ мумкин. Чунки абитуриентларнинг фақат 7,7 фоизигина 7-9 синфларда репетиторлардан фойдаланган бўлсалар, бор-йўғи 1,6 фоизи 5-6 синфларда ўқиш давомида репетиторларга мурожаат қилганлар. Репетиторлардан фойдаланган респондентларнинг 55,9 фоизи сўровномада сўралган ўқув йили давомида шундай қилганлар. Яна 27,5 фоизи ўқув йилининг бир қисмида репетиторларга қатнаган бўлсалар, фақат 16,6 фоизигина бевосита имтиҳонлардан олдин репетиторларга мурожаат қилганлар.

Имтиҳонлардан олдин репетиторлардан фойдаланиш жадаллигининг ошиши бошқа мамлакатларга ҳам хос бўлган ҳолат. Масалан, Мавританияда бошланғич, қўйи ўрта ва юқори ўрта мактабларни битириш имтиҳонлари мавжуд бўлиб, ушбу давр мобайнида хусусий ўқитувчилардан фойдаланиш даражаси энг юқори кўрсаткичларда бўлади (Obeegadoo, 2007). Намибияда 10 ва 12-синфлардаги имтиҳонлардан олдин репетиторлардан фойдаланиш кўрсаткичи кексин ошади (Nghiyoonanye, 2007). Вьетнам ва Сингапурда бошланғич ва ўрта мактабни тамомлаш йилларида репетиторларга қатнаш кўрсаткичлари кескин ошиши кузатилади (Dang, 2007; Tan, 2009).

6-жадвалда Ҳиндистоннинг тўртта штатидан олинган маълумотлар жамланган бўлиб, уларда репетиторлар хизматидан фойдаланишнинг жадаллиги турличалиги кўзга ташланади. Бу фарқлар энг аввало ўқувчилар репетиторлардан сабоқ олаётган предметлар сони билан боғлиқ. Қўйи ўрта мактаб босқичида Керала штати хусусий ўқитишнинг жадаллиги бўйича биринчи ўринни эгаллайди (юқоридаги 4-жадвалга қаранг). Айни вақтда Андра Прадеш штати энг паст қатнов ва жадаллик кўрсаткичига эга. Юқори ўрта мактаб босқичида ўқувчилар кўп сонли предметлар бўйича репетиторга қатнаши эҳтимоли паст бўлиб, бу ҳолат қисман ўқув дастури улардан нисбатан камроқ предметлар бўйича ихтисослашишларини талаб этиши билан боғлиқ. Қўйи ўрта таълим босқичида ўқув дастурининг асосини ташкил этувчи предметлар она тили, инглиз тили, хинд тили, математика, умумий фанлар, ижтимоий фанлар кабилардан иборат. Сўровномада қатнашган ўқувчиларнинг 90 фоиздан ортиғи

математика фани бўйича репетиторга қатнаганлар. Иккинчи ўринни аниқ фанлар ва инглиз тили каби предметлар эгаллаган (Sujatha, 2007, p. 12). Керала штатида ўқувчиларнинг 98,8 фоизи математика фани бўйича репетиторга қатнаганлар. Уттар Прадеш штатида эса ушбу кўрсаткич бор-йўғи 73.0 фоизни ташкил этган. Бунга сабаб ушбу штатда математика фани мажбурий фанлар рўйхатига кирмаслигида бўлиши мумкин. Юқори ўрта таълим босқичида аниқ фанлар ва математика йўналишида ўқиётган болаларнинг репетиторлар хизматидан фойдаланиш эҳтимоли бошқа йўналишда ўқиётган болаларникидан кўра анча юқори (7-жадвал).

6-жадвал. Турли фанлар бўйича репетиторга қатновчи болалар нисбати, Ҳиндистон, 2005 йил.

Штатлар	Қуйи ўрта таълим				Юқори ўрта таълим			
	1 фан	2 фан	3 фан	Барча фанлар	1 фан	2 фан	3 фан	Барча фанлар
Андра Прадеш	58.1	36.7	3.4	1.7	-	-	-	-
Керала	7.0	12.9	12.4	67.6	18.8	47.4	13.1	20.7
Махараштра	12.0	21.8	55.3	10.9	38.0	55.9	6.1	0.0
Уттар Прадеш	7.8	21.0	46.8	24.3	35.1	40.6	21.7	2.6
Ўртача	13.3	20.7	39.1	27.0	33.0	49.5	12.4	5.1

Манбаъ: Sujatha (2007), p.11.

7-жадвал. Ҳиндистондаги турли хил фан йўналиши бўйича таълим олаётган юқори ўрта мактаб ўқувчиларининг репетиторлар хизматидан фойдаланувчилари нисбати, 2005 йил

Йўналиш	Керала	Махараштра	Уттар Прадеш	Жаъми
Аниқ фанлар ва математика	45.4	55.7	52.1	52.3
Ижтимоий фанлар	23.4	19.4	15.0	17.5
Тижорат	20.1	17.8	47.4	19.8
Бошқа	0.0	1.6	10.0	4.3

Манбаъ: Sujatha (2007), p.13.

Репетитор машғулоти соати мактаб дарс соатларига қўшилганда, ўқиш куни жуда ҳам узун бўлиб чиқиши мумкин. Бу ҳолат Соу (Sou, 2007, p. 5) томонидан Хитойнинг Макао вилояти мисолида ёритилган. Бошланғич мактаб ўқувчиларининг расмий ўқиш куни 5,5 соатдан иборат бўлган. Аммо одатда ўқувчилар репетиторлардан яна 2-4 соат давом этувчи қўшимча машғулоти олишлари оқибатида ўқув куни 7,5 – 9,5 соатни ташкил этган. Ўрта таълим босқичида расмий ўқиш куни 7 соатдан иборат бўлган. Аммо одатда ўқувчилар репетиторлардан яна 2-3 соат давом этувчи қўшимча машғулоти олишлари оқибатида ўқув куни 9 – 10 соатни ташкил этган. Соунинг фикрича (Sou, 2007, p. 5) репетитор машғулоти учун қўшилган соатлар “вақтнинг нормал тақсимланиши нисбатига жиддий путур етказган”.

Ёндошувдаги фарқлар

Репетиторлик турли хил услуб ва ёндошувлар орқали амалга оширилиши мумкин. Янги технологиялар майдонга чиқиши билан бундай ёндошувлар сони ҳам ортиб бормоқда. Аксарият ҳолларда репетиторлик бирга-бир ёндошуви асосида амалга оширилади. Аммо баъзан репетитор машғулоти телефон орқали, телевизор орқали ва ёки интернет орқали амалга оширилиши ҳам мумкин. Олдинлари кўплаб репетиторлик машғулоти почта

орқали ёзишмалар асосида амалга оширилар эди. Эндиликда унинг ўрнини интернет саҳифалари ва электрон почталар эгаллади.

Шахсан дарс ўтиш ҳам кўплаб кўринишларга эга бўлиши мумкин. Юқори даромадга эга бўлган оилалар ўз фарзандлари билан индивидуал шуғулланишлари учун репетиторларни ёллашлари мумкин. Репетиторликнинг бошқа турларига ўқувчиларни кичик гуруҳларда ўқитиш, катта гуруҳларда ўқитиш, ҳаттоки катта маъруза залларида ва уларга сиғмаганларни кўшимча хоналарга жойлаштириб, уларни видео тасвир билан таъминлаш орқали ўқитиш кабилар киради. Ушбу ёндошувларнинг ҳар бири педагогика нуқтаи назаридан, фойдаланувчиларга бўлган қиймати ва ҳукумат чора-тадбирлари нуқтаи назаридан турли хил таъсирга эга.

Баъзи мамлакатларда хусусий кўшимча ўқитиш расмий таълим тизимидаги ўқитувчилар томонидан олиб борилади ваҳоланки улар аллақачон ушбу болалар учун масъулдирлар. Бир қараганда бу ўқитувчилар учун ўзлари яхши танийдиган болаларга кўшимча ёрдам бериш имконига эга бўлиш нуқтаи назардан манфаат келтирувчидай туюлсада, шу билан бирга ушбу ҳолат бир талай муаммолар ҳам келтириб чиқариши мумкин. Энг ёмон ҳолларда товламачилик унсурлари учрайди. Ўқитувчилар асосий дарс соатлари давомида ўқув дастурининг баъзи қисмларини ўтмасликлари мумкин. Яъни, бу мактаб соатларидан кейин хусусий дарслар учун имкониятларни кенгайтириш учун қўлланиладиган услуб. Кўплаб таълим тизимларида ўқитувчилар ўқувчиларнинг қай бирлари кейинги синфга ўтишлари бўйича қарор қабул қилишлари сабабли ота-оналар бундай ўқитувчилар томонидан ўтиладиган хусусий дарсларга пул тўлашга мажбур бўлиб қоладилар. Чунки агар бундай қилмасалар фарзандлари синфда қолиши ва бу уларга янада қимматга тушиши мумкинлигини биладилар.

Телевидение орқали репетиторлик қилиш ҳолатлари Кореядан тортиб то Жанубий Африкагача бўлган турли хил давлатларда учрайди. Жанубий Африкада бундай теледастурлар ҳам оммавий ҳамда пуллик телеканалларда мавжуд (Reddy, 2007, p. 14). Репетиторлар мавзуни белгилаб, дастур билан уланиш бўғими (“линк”)ни бирон мактабга юборишлари мумкин ва ўша мактаб ўқувчилари ўз саволларини юборадилар. Репетиторлар эса ўз навбатида ушбу саволлар бўйича мисоллар ишлаб чиқадилар. Ушбу тизимда одатда репетиторлар ва ўқувчилар ўртасидаги интерактивлик даражаси юқори бўлмайди. Шунингдек бундай тизимлар камдан кам ҳолатларда индивидуал ўқувчи учун ишлаб чиқилади. Бундай теледастурлар ўқувчилар ва репетиторларга ўртадаги масофани қисман енгиш имконини беради. Аммо у барибир мамлакат чегараси доирасида қолади.

Интернет орқали репетиторлик машғулотларини олиб бориш масофани енгишда янада яхшироқ натижаларга эришиш имконини беради. Бундай услуб нафақат мамлакат, балки китъалар ўртасидаги чегараларни ҳам енгиб ўтиши мумкин (Ventura 2008a). Электрон почталар, интернет телефония ҳамда веб-камералар ушбу хизматни алоҳида мижозлар ва уларнинг эҳтиёжига йўналтириш имконини беради. Ўз ўқувчилари билан юзма-юз дарс ўтадиган ўқитувчилар учун бундай ўқувчилар етарлича миқдорда мавжуд бўлишлари лозим. Шунинг учун ҳам улар ўз хизмат кўрсатиш нуқталарини транспорт тармоқлари мавжуд бўлган манзилларга жойлаштирадилар. Интернет орқали дарс берувчи репетиторлар эса айтилиши вақтда ҳам шаҳар ҳамда узоқ қишлоқлардаги ўқувчиларга дарс беришлари мумкин. Шунингдек улар бундай дарсларни исталган тилда олиб боришлари мумкин. Масалан, Ҳиндистонда жойлашган репетиторлар АҚШдаги ўқувчиларга инглиз тилида дарс беришлари мумкин. Хитойнинг асосий территориясида жойлашган репетиторлар эса

Гонконг, Малайзия ёки Сингапурдаги ўқувчиларга хитой тили ёрдамида машғулот ўтишлари мумкин.

Ушбу кузатувлар шундан далолат берадики, репетиторлик ёндошуви ҳам дарс берувчилар ҳамда мижозлар томонидан шакллантирилади. Ўрта мактаб ўқувчиларига репетиторлик қилаётганларнинг аксарияти қўшимча даромад ишлаш пайида бўлган университет талабаларидан иборат. Худди шунингдек баъзан бошланғич мактаб ўқувчиларига ўрта мактаб ўқувчилари репетиторлик қилишлари ҳоллари ҳам учраб туради. Университет талабалари камдан кам ҳолатларда профессионал дарс бериш кўникмаларига эга бўладилар. Бу борада ўрта мактаб ўқувчилари тўғрисида гапирмаса ҳам бўлади. Аммо, улар ўқувчилар билан яхши алоқа ўрнатишлари мумкин, чунки улар бир-бирига яқин бўлган ёш гуруҳларига мансуб.

Репетиторларнинг ёши бўйича чегаранинг кейинги қисмида нафақахўрлар туради. Улар жамиятга ҳали ҳам қандайдир наф келтира олиш билан бир қаторда қўшимча даромад олиш имконига эга бўлишга хурсанд бўладилар. Улар турли хил авлодга мансуб бўлганлари сабабли, нафақахўрлар қўллайдиган ўқитиш услублари ҳам ўзгача бўлади ва улар компьютерга асосланган ахборот ва коммуникация технологиялари (АКТлар)дан фойдаланиш бўйича катта уқувга эга бўлишлари амри маҳол. Бундай катта ёшдаги репетиторларнинг баъзилари ўз вақтида мактаб ўқитувчиси бўлиб ишлаган бўлиб, амалдаги конунлар туфайли нафақага чиқишга мажбур бўлганлар. Репетиторлик бозорида эса расмий нафақа ёшига унчалик катта эътибор қаратилмаслиги мумкин. Бу ерда кўпроқ эътибор репетиторлик хизматининг қиймати ва сифати ўртасидаги мувозанатга қаратилади.

Хусусий ўқитиш аксарият ҳолларда норасмий равишда олиб борилсада, ушбу соҳа борган сари таркибий ва тижорий нуқтаи назардан ривожланиб бормоқда. Бу ўз навбатида соядаги таълим тизими борган сайин ўсиб бораётганидан далолат берувчи кўрсаткичдир. Тузилган компаниялар кичик ва маҳаллий ёки катта ва халқаро бўлиши мумкин. Машҳур халқаро компаниялар сафига Кумон номли фирмани киритиш мумкин. Фирма 1954 йилда Японияда, фирманинг асосчиси Тору Кумон (1914-1995) ўз ўғлининг математика фанини ўзлаштиришига ёрдам бериш йўллари кидириши натижасида ташкил этилган. Ярим асрдан сўнг Кумон 45 мамлакатдаги 4 миллиондан ортиқ кишига хизмат кўрсатувчи халқаро компанияга айланди. Эндиликда у ҳам математика ҳамда тиллар бўйича ихтисослашган франчайзинг системаси орқали хизмат кўрсатади (Kumon, 2008). Репетиторлик бўйича бошқа франчайзинг компанияларига Силван (Sylvan), Математика ва аниқ фанлар академияси (Academy for Mathematics and Science), Оксфорд таълим маркази (Oxford Learning Centre) кабиларни мисол қилиб келтириш мумкин. Девис ва Аурини (Davies and Aurini, 2006, p. 124) таъкидлашларича франчайзинг тизими ушбу бизнеснинг ривожланишига катта туртки бўлар экан. Бунинг исботи тариқасида улар Канадада репетиторлик франчайзингларининг кескин ривожланишини мисол қилиб келтирадилар.

Технологиялар ҳам турли хил ёндошувлардан фойдаланиш имконини беради. Бунга СкулСити (SchoolCity)ни мисол қилиб келтириш мумкин. У японча “жуку” (*juku*) нинг янги услуби бўлиб, ўқувчиларга ўз уйларида ёки минтақавий марказларда шахсий компьютерлар тармоғи орқали дарс олиш имконини беради (Suzuki, 2009). Нет-Скул (Net-School) орқали ўтиладиган курслар 3 хил модулга эга: (i) Телеконференция ва дарслар; (ii) вебсайт орқали мустақил ўрганиш ва (iii) ёзма манбаълар ёрдамида ўрганиш. СкулСити ўз ташкилий структураларига эга бўлиб, бу репетиторлик фақатгина расмий таълим тизимининг сохта нусхаси бўлмасдан, ўзи ҳам алоҳида бир тизимга айланиши мумкинлигидан далолат беради.

СкулСити ўз фаолиятини юритадиган “шаҳарчалар” ўз курслари ва мижозларига эга бўлиб, улар кенг географик майдонларни қамрайди. Шу билан бирга СкулСити реклама, компютер дастурлари ишлаб чиқиш, баҳолаш тизимлари ва таржималар билан шуғулланувчи шўба компанияларига ҳам эга.

Бу ерда тилга олинган ёндошувлар қарор қабул қилувчи раҳбарлар ва режалаштирувчилар учун “Давлат хусусий ўқитишнинг қайси турлари бўйича қандай тартиблар ўртанмоғи лозим?” деган саволга жавоб топишда муҳим аҳамиятга эга. Шундай экан:

- Тўлалигича *бозор* томонидан бошқарилувчи репетиторлик қисман ёки тўлалигича давлат имтиёзлари орқали иш юритувчи репетиторликдан фарқ қилади. Масалан, АҚШдаги “Ҳар бир болага эътибор” қонунини остидаги фаолиятни бунга мисол қилиш мумкин.
- *Интернет* орқали репетиторлик, айтилик бошқа мамлакатдан туриб ўқитиш бўлсин, аҳоли пунктларида ўз идорасини очган ҳолда иш олиб боровчи рўйхатдан ўтган репетиторларнинг фаолиятдан кўра сезиларли даражада ўзгача қонун-қоидалар бўйича иш кўради.
- Мактаб тизимида доирасида аллақачон қандайдир масъулиятга эга бўлган ўқитувчиларнинг ўз ўқувчиларига қандайдир даражада *мажбурий аснода* репетиторлик қилиши ота-оналар ўз ташаббусларига кўра *фаоллик кўрсатиб топган* репетиторлар устозлигидан тамоман фарқ қилади.
- *Дипломли* мутахассислар томонидан олиб бориладиган репетиторлик *дипломсиз* ўрта мактаб ўқувчилари ёки талабалар томонидан олиб бориладиган репетиторликдан фарқ қилади.
- *Индивидуал* аснода олиб бориладиган репетиторлик ташқарисига экранлар ўрнатилган *катта маъруза залларида* олиб бориладиган репетиторликдан катта фарқ қилади.

Репетиторликнинг юқоридаги каби барча турлари таснифлангач, сиёсатчилар ва соҳага оид режалаштирувчи мутахассислар репетиторликнинг ижтимоий, иқтисодий ҳамда таълим билан боғлиқ бўлган таъсирини англаб етган ҳолда бу борада мулоҳаза юритишлари мумкин бўлади. Ушбу жабҳалар, айтиш жоиз, китобнинг кейинги бобидаги асосий мавзулар ҳисобланади.

2-Бокс. Баҳолаб қарор қабул қилиш

“Албатта хусусий ўқитишнинг ўзи яхши ёки ёмон нарса эмас. Бу ерда асосий масала уни қай услубда ва қандай шароитда олиб борилишига боғлиқ. У расмий таълим тизимидаги ўқитувчилар томонидан олиб бориладими ёки ташқи репетиторлар ва ёки хусусий марказлар орқали таъминланадими? Ўқитувчилар ўз ўқувчиларига репетиторлик қиладиларми ёки бошқа ўқувчиларгами? Хусусий ўқитиш оддий мактабдаги ўқитишга қўшимча бўладими? У асосий таълим тизимини бошқа йўллар билан коррупцияга аралашувига йўл қўядими?” (Poisson, 2007, p. 4)

Иқтисодий, ижтимоий ва маърифий таъсири

Китобнинг олдинги бўлинмаларида репетиторлик кўлами, жадаллиги ва ёндошувлари турлича бўлиши мумкин эканлиги ёритилди. Ушбу омил, иқтисодий тизимлар, урф-одатлар ва бошқа омиллар билан қўшилган ҳолда репетиторликнинг ижтимоий, иқтисодий ҳамда

марифий таъсирини аниқлашда маълум бир қийинчиликлар туғдиради. Шунга қарамасдан, кўп саволларга қиёсий таҳлил орқали жавоб топиш мумкин.

Иқтисодий таъсир

Маълумки дунёнинг баъзи жойларида хусусий ўқитиш кенг қанот ёзган бизнес ҳисобланади. Бу айниқса Кореяда энг юқори чўққига эришган бўлиб, у ерда 2006 йилда оилаларнинг хусусий ўқитишга сарфлаган умумий маблағи 24 млрд. АҚШ долларини ташкил қилган ҳолда мамлакат Ялпи ички маҳсулотининг 2,8 фоизига тенг келган (Kim and Lee, 2008, p. 3). Кореядаги репетиторлик саноати репетиторлар ва соҳа билан боғлиқ бўлган бошқа ишчиларга даромад келтиради. Айни чоғда уларнинг харажатлари кенгроқ иқтисодий тўлқин таъсирига эга. Уй хўжалиқларининг хусусий ўқитишга йўналтирган харажатларига кўйидагиларни ҳам мисол қилиш мумкин:

- *Францияда* ушбу йўналиш 2006 йили тахминан 2,21 млрд. еврога тенг деб топилган ва йилига 10 фоиз атрофида ўсиши тахмин қилинган (Melot, 2007, p.50).
- *Грецияда* юқори ўрта таълим босқичидагилар учун фаолият юритувчи норасмий кўшимча мактаблар 2000 йилда 1,1 млрд. евро истеъмол қилгани эълон қилинган бўлиб, бу ўз навбатида давлатнинг таълимга бўлган харажатларини айнан шунча миқдорга орттирган (Psacharopoulos and Tassoulas, 2004, p.247).
- *Туркияда* репетиторлик марказларига сарфланган маблағларнинг 2004 йилдаги тахминий қийматларидан бири 2,9 млрд. АҚШ долларини ташкил этган бўлиб, бу Ялпи миллий маҳсулотнинг 0,96 фоизига тенгдир. Ваҳоланки бошқа тахминий баҳолар қиймати бундай пастроқ бўлган (Tansel and Bircan, 2007, p. 14).
- *Мисрда* 2002 йилда уй хўжалиқлари олий ўқув юртларига қадар бўлган босқичда репетиторликка сарфловчи маблағлари йилига 81 млн. Миср фунти (тахминан 18 млн. АҚШ доллари)га тенг эканлиги ўрнатилган бўлиб, бу Ялпи ички маҳсулотнинг 1,6 фоизига тенг (World Bank, 2002, p. 26).

Албатта бошқа жойларда репетиторликнинг иқтисодий таъсири бундан камроқ. Аммо у ойлик маошлари кам бўлиб, ўз оиласи даромадини етарли даражада бўлишини таъминлаш учун репетиторлик билан шуғулланишга мажбур қолган ўқитувчилар даромади учун сезиларли рол уйнаши мумкин. Масалан Шри-Ланкада давлат таълим муассасаларида ишловчи олий маълумотли ўқитувчининг ойлик маоши 2007 йилда 108 ва 135 АҚШ доллари эквиваленти ўртасида бўлган (Samath, 2007, p. 1). Ушбу ойликлар расмий хусусий сектордаги ойлик маошларга солиштирганда жуда ҳам кам бўлган. Аммо Коломбода математика бўйича мактаб ўқитувчиси хусусий репетиторлик орқали соатига 10 АҚШ долларига қадар пул ишлаши мумкин бўлиб, у 3-4 кун ичида давлат томонидан тўланадиган маошга тенг миқдорда пул ишлаш имконига эга бўлган. Тожикистонда ўқитувчилар расмий ойлик маошлари орқали ойига 24 АҚШ доллари эквивалентидаги маблағ ишласалар, бунга кўшимча равишда соатига 1-2 АҚШ долларига тенг бўлган миқдордаги пулни хусусий репетиторлик орқали ишлаш имконига эга бўлганлар (Kodirov and Amonov, 2009, p. 144). Ҳатто олий ўқув юртлари талабалари томонидан соатбай репетиторлик орқали ишлаб топиладиган кўшимча даромадлар ҳам иқтисодий нафлар келтириши мумкин чунки бундай даромадлар талабалар ўз ўқишларини яхшироқ давом эттиришлари ҳамда иқтисодий тараққиётга хисса қўшувчи малакаларни шакллантиришларига имкон яратади.

Репетиторларнинг даромадидан ўқувчиларнинг ўзлаштиришига ўтадиган бўлсак, иқтисодий назарияга кўра математика ва тиллар бўйича ўқув ва малакалар шакллантириш иқтисодий ўсишга ёрдам берувчи инсон капиталининг қийматли кўриниши бўлиши мумкин. Албатта агар бунда инсонлар кўшимча билим олиш билан шуғулланмасалар бу вақтда нима билан машғул бўлган бўлардилар деган саволни ўртага қўйиш ва бу орқали алтернатив қийматни баҳолаш керак. Аммо иқтисодий нуқтаи назардан оладиган бўлсак мактаб тизимидаги ёшлар учун алтернатив қиймат паст бўлади, чунки улар хали ҳануз иқтисодий жиҳатдан самарали бўлиб улгурмаган.

Айни чоғда репетиторлик танлов инструменти сифатидаги роли орқали баъзи ҳолларда ресурсларни жойлаштириш нуқтаи назаридан самарасизликни тарғиб этиши мумкин. Ким ва Ли (Kim and Lee, 2008, p. 31) Кореяда олиб борган кузатувларига кўра қуйидагиларни маълум қиладилар:

“Молия бозори идеал эмаслигини ҳисобга олган ҳолда ота-онаси бой бўлмагани сабабли хусусий репетиторда шуғулланишга қурби етмаган бола рейтингни қуйи бўлган университетга ўқишга киришга мажбур бўлиши мумкин. Хусусий репетиторликнинг бу тарздаги номуносиб тақсимланиши иқтидорларнинг ҳам самарасиз жойлашигига олиб келиши мумкин. Чунки айрибошлашнинг чегаравий нормаси барча уй хўжаликларида бир хил эмас”.

Бошқа кузатувчилар ҳам самарасизлик билан боғлиқ бўлган жиҳатларга эътибор қаратганлар ва репетиторлик нисбатан самарадорроқ бўлган йўналишларга сарфланиши мумкин бўлган маблағларни ўз томонига олаётганини таъкидлаганлар. Айниқса расмий таълим тизимидаги ўқитувчилар кўшимча репетиторликка бўлган талабни ошириш мақсадида асосий ишларига бўлган эътиборларини қасддан камайтиришлари алоҳида ташвишга солувчи муаммо ҳисобланади. Масалан Сужатанинг таъкидлашича (Sujatha, 2007, p. 20) Ҳиндистонда қуйидагича ҳолат мавжуд:

“... хусусий репетиторлик билан шуғулланувчи мактаб ўқитувчилари мактабдаги дарсларга жиддий эътибор қаратмайдилар ва баъзан ўқувчиларни ёки улардан ва ё бўлмаса улар йўллайдиган ўқув марказларидан репетиторлик машғулотларини олишга мажбур қиладилар. Шу тариқа мактаб ўқитувчилари ва хусусий ўқув марказлари ўртасида боғлиқлик мавжуд”.

Репетиторликнинг яна бир иқтисодий жиҳати солиқлар билан боғлиқ. Аксарият ҳолларда репетиторлик норасмий равишда давлат солиқ йиғувчиларининг назаридан четда олиб борилади. Давлат раҳбарлари умумий хирмонга хисса қўшиши лозим бўлган шахслар бундай қилмаётганларини хис этишлари мумкин. Айни вақтда солиқ тушумларининг камайиши ҳукуматлар ўзларининг иқтисодий ёки ижтимоий мақсадлари учун етарлича маблағ сарфлай олмасликларини англатади.

Ижтимоий таъсир

Хусусий ўқитишнинг аксарият кўринишлари ўз-ўзидан ижтимоий тенгсизликни қўллаб-қувватлайди ёки кучайтиради. Чунки юқори даромадли уй хўжаликлари кам даромадли уй хўжаликларига кўра кўпроқ ва сифатлироқ репетиторларни ёллашга қурбилари етади. Бунга асосий истисно сифатида давлат томонидан ҳомийлик қилинадиган схемаларни келтириш мумкин. Масалан, АҚШдаги “Ҳар бир болага эътибор” қонуни остидаги фаолиятни оладиган бўлсак, унда давлат томонидан ўзлаштириши паст бўлган ва демакки

нисбатан кам даромадга эга бўлган ўқувчилар учун маблағ ажратиладики, улар ҳам репетиторлар хизматидан фойдаланиш имконига эга бўлсинлар.

Оила босими ва ижтимоий муҳит

Репетиторлик оилалар ижтимоий босимни хис этувчи ҳолатнинг бир қисми ҳам бўлиши мумкин. Ким томонидан ёзиб олинган (Kim, 2007, p. 11) корейлик бир онанинг таъкидлашича, ота-оналар болаларини репетиторга беришларига асосий сабаб улар “Агар бола жуда ҳам яхши бўлмаса ва хусусий ўқув юртига қатнамаса, одамлар унинг онаси ёки жинни ва ёки камбағал дейишади” каби андиша боришларидадир. Репетиторликнинг кенгайиб бориши оила таркибидаги ўзгаришларни ўзида акс эттиради (Kim, 2007, p. 12):

“Кореядаги оилаларда битта ёки иккита бола бўлади. Ота-оналаримизнинг ёшлигида оилаларда учтадан бештагача фарзанд бўлган. Оиладаги фарзандлар сони камайиб боришини, олий ўқув юртининг яхши баҳоланиши шахснинг мавқеъини аниқлашда муҳим ўрин тутишини ҳисобга олган ҳолда ёш ота-оналар ўз фарзандлари учун олдинги ота-оналар ўз фарзандлари учун истагандан кўра кўпроқ индивидуал эътибор берилишини истайдилар. Ёш ота-оналар учун мактаблар улар истаган талабга жавоб бермайди – мактабларда ўқувчиларга гуруҳ сифатида эътибор қаратилади, индивидуал аснода эмас”.

Францияда ҳам шунга ўхшаш ҳолатни кузатиш мумкин. Бу мамлакатда ҳам оилалар олдингига нисбатан анча кам сонли бўлиб, ота-оналар ва болалар камдан кам ҳолларда ўз буви ва бувалари билан бирга яшайдилар ва шунинг учун ҳам улардан кўмак олиш эҳтимоли анча кам. Гласман (Glasman, 2007, p. 1) бунга қўшимча қилиб қурби етадиган ота-оналар учун хусусий репетитор ёллаш оила учун тинчликни сотиб олишнинг бир услуби эканлигин айтади. Уй вазифалари борган сари қуйидагича ўзгариб бормоқда:

“... (улар) баъзи оилаларда ота-оналар ва уларнинг фарзандлари ўртасидаги “зиддият нуқтаси”га айланиб бормоқда (айниқса болалар ўспирин ёшда бўлса). Натижада ўз фарзандини хусусий репетиторлик марказига юбориш – ёки фарзандига мактаб вазифалари ёки ишлари билан боғлиқ масалаларда ёрдам бера оладиган учинчи тарафга йўллаш – оиладаги зиддиятнинг олдини олиш ва шу йўл билан оила аъзолари ўртасидаги муносабатларни тинч бўлишини таъминлашнинг услубидир. Фарзандлари шуғулланишни истамаётган вақтда уларнинг уй вазифаларини бажаришларига ундай бошлаш ота-оналар учун муаммоли ҳолат ҳисобланади. Мактабда ўтилган мавзунинг бирон бир қисмини тушунмаган ўспиринга ёрдам бериш осон эмас, ҳатто (балки айнақса?) ота-онанинг бири мазкур йўналиш бўйича юқори малакага эга бўлса. Шунинг учун ҳам бундай муаммолар бошқа жойда ўз ечимини топса айна муддао бўлади”.

Ушбу фикрни давом эттирган ҳолда Гласман ота-оналар ва уларнинг фарзандлари ўртасида “тинчлик ўртаниш” мактабдагинга кўра мактабдан ташқаридаги ҳолатда осонроқ бўлиши мумкин дея қуйидагиларни баён этади:

“Мактабдан ташқари тузилмага ўрта бўғим сифатида қараш мумкин бўлиб, у на (юқорида айтилганидек юқори умидлар ва зиддиятларга эга бўлган) оила ва на (баҳоловчи ва баҳо қўювчи ва ҳкз.) мактаб эмас. Бундай оралик вазиятда ўқувчилар нимани тушунмаганликларини ёки яхши ўзлаштирган бўлишлари керак бўлсада, бир талай нарсаларни билмасликларини, ёки бўлмаса берилган вазифа устида ишлашлари керак бўлсада унчалик тиришиб ишламаганликларини тан олиб айтишлари мумкин.

Улар ҳаракат қилишлари, хатога йўл қўйишлари ва яна ҳаракат қилишлари мумкин. Шу тарика аста-секин уларнинг ўзларига бўлган ишончи ортиб боради. Айни чоғда улар ота-оналарининг сабрсиз муомалаларидан ҳамда мактабда чиқарилиши мумкин бўлган ҳукм олдидаги кўрқувдан узоқда бўладилар”.

Бошқа жиҳатдан олиб қараганда репетиторлик ўқувчилар мактабларда ёки олигаларда топишлари мумкин бўлмаган ижтимоий муҳитни тақдим этиши мумкин. Масалан Мисрда ўрта мактабларнинг аксарияти жинс бўйича ажратилган. Хусусий дарслар эса ўқувчиларга дўстлари билан учрашиш имконини беради, айниқса бошқа жинсга мансуб бўлган дўстлари билан. Хартман (Hartmann, 2008, p. 58) ўз ишида репетиторлик маркази бошқарувчиларидан бирининг фикрини келтиради: “Менинг фикримча бу ерга қатнайдиغان ўқувчиларнинг тахминан 50 фоизи...чиндан ҳам ниманидир ўрганишни истаганлари учун келадилар, қолган 50 фоизи эса дўстлари билан учрашиш учун келадилар”.

Жинс билан боғлиқ жиҳатлар

Масаланинг жинс билан боғлиқ бўлган жиҳатлари хусусида фикр юритар эканмиз, репетиторлик бошқа кучлар билан ўзгача услубда муносабатда бўлиши мумкин. Бунинг энг яққол кўзга ташланадиган кўринишларидан бири машғулотга қатнашдаги фарқлардир. 2007 йилда ўтказилган ТРХИ форумида Тансел ва Биржан (Tansel and Bircan, 2007, p. 7) таъкидлаганларидек ривожланаётган мамлакатларда таълим борасида қиз болалар ўғил болалардан ортда қолмоқда ва бундан “Туркия мустасно эмас”. Уларнинг фикрича аёлларнинг таълим олишидан кутиладиган иқтисодий қайтим энг камида эркаклар учун кутиладиган фойда билан тенг ёки ундан ҳам баланд бўлсада, ота-оналар кўпроқ ўз ўғилларининг таълими учун сармоя ажратишга мойил бўладилар. Бунга сабаб, айнан ўғил фарзандлар ота-оналарнинг ёши ўтган вақтда уларни қўллаб-қувватловчи фарзандлар ҳисобланади. Тансел ва Биржан (Tansel and Bircan, 2007, p. 11) келтирган маълумотларга кўра 2005-2006 йилларда хусусий ўқув марказларида жинслар ўртасидаги тафовут 5 фоиз кўрсаткичини ташкил этган бўлса, умумий давомат бўйича ўғил болалар 52,5 фоизни, қиз болалар эса 47,5 фоизни ташкил этган. Аммо бу фарқ ўрта мактаб битирувчилари бўйича кузатилган фарқдан нисбатан кичикроқ бўлган. Ушбу гуруҳдаги фарқ 9,2 фоиз кўрсаткичини ташкил этган (ўғил болалар 54,6 фоиз, қиз болалар эса 45,4 фоиз). Бу нуқтаи назардан қараганда хусусий ўқув марказларида жинслар ўртасидаги мувозанат расмий таълим тизими муассасаларидагига қараганда яхшироқ эканлиги кузатилади. Бунга сабаблардан бири шундан иборат бўлиши мумкинки, юқори даромадли оилалар ҳам ўғил ва ҳамда қизлари учун репетиторлик хизматини ёллашади ва бундай оилаларда жинслар ўртасида дискриминация нисбатан кам даромадли оилаларга қарагандан озроқ кузатилади.

Юқорида айтилгани каби жинслар ўртасидаги номутаносиблик Ҳиндистонда ҳам мавжудлиги Сужата (Sujatha, 2007) томонидан таъкидланади. У ерда ҳам репетиторларга ўғил болаларнинг нисбатан кўпроқ қатнаши урф-одат ва иқтисодий омиллар қоришмаси билан боғлиқ бўлиши мумкин. Худди шунга ўхшаш ҳолатларни акс эттирувчи бошқа мамлакатлардан олинган маълумотлар қуйидагилардан иборат:

- *Кенияда* Бучман (Buchmann, 2002, pp. 142–143) расмий таълим тизимида ўқувчилар орасида жинслар мутаносиблиги бўйича сезиларли даражада ривожланишни қайд этган. Шу билан бирга “ишга жойлашиш имкониятлари ва фарзандларнинг кейинчалик қай даражада уй ишларига ҳисса қўшишлари тўғрисидаги фикрларга асосланган жинслар билан боғлиқ бўлган стереотипларнинг ҳали хануз мавжудлиги

ота-оналар ўз қизларининг таълим олишлари учун қўшимча маблағ сарфлашни истамасликларини англатиши мумкин, айниқса оиланинг маблағлари кескин чегараланган бўлса (яъни камбағал оилалар ёки кўп фарзандлик оилалар хусусида гап кетмоқда)”. Бучман талқинига кўра қизлар уй ишлари билан ўғил болаларга нисбатан кўпроқ машғул бўладилар ва айнан шу ҳолат унинг фикрича қиз болаларнинг соядаги таълим тизимида иштирок этишга бўлган имкониятларини чегаралашда асосий рол ўйнаган омил ҳисобланади.

- *Корея* бўйича Ким ва Ли (Kim and Lee, 2008, p. 25) олиб борган тадқиқот натижаларига кўра репетиторликка бўлган талабнинг даромад бўйича эластиклиги даражаси ўғил болалар учун 0,51, қиз болалар учун эса 0,57 ни ташкил этган. Ушбу кўрсаткичлар шундан далолат берадики, хусусий ўқитиш ўғил болалар учун зарур бўлган харидлардан бири деб қаралса, қиз болаларга келгандан дабдабали харидлардан бири сифатида қаралар экан. Ким ва Лининг таъкидлашича, аёлларнинг меҳнат бозоридаги иштироки эркакларнинг иштирокига нисбатан сезиларли даражада паст бўлган ва шу сабабли эркаклардан кутиладиган наф даражаси ҳам юқори бўлади.
- *Бангладешда* Нат (Nath, 2008, p. 58) томонидан бошланғич таълим босқичи бўйича ўтказилган тадқиқотда аниқланишича ўғил болаларнинг 33,8 фоизи хусусий репетиторлар машғулотида қатнаса, қизлар орасида бу кўрсаткич бор-йўғи 28,1 фоизни ташкил этган.

Аммо, шунга қарамасдан бундай ҳолатлар ҳамма жойга ҳам хос эмас. Масалан Данг (Dang, 2007, p. 692) Вьетнам бўйича ўтказган тадқиқотида на бошланғич ва на ўрта мактаб босқичларида ўғил ва қиз болалар ўртасида сезиларли даражада тафовут йўқлигини аниқлаган. Шунингдек, Кения бўйича САКМЕК томонидан йиғилган маълумотлар Бучман томонидан йиғилган маълумотларни тасдиқламайди (Paviot et al., 2008, p. 153). Худди шу каби, Элбадави, Ахлбург ва бошқалар (Elbadawy, Ahlburg, et al., 2006) томонидан ўтказилган тадқиқот Мисрда жинслар ўртасида тенгсизлик мавжудлигини аниқламаган. Жинслар ўртасидаги тенгсизлик асосий таълим тизимида мавжуд. Шунинг учун ҳам тадқиқотчилар “1998 йил Миср меҳнат бозори тадқиқоти”дан репетиторлик жабҳасида ушбу тенгсизлик янада сезиларли бўлишини кутишган эди. Уларнинг фикрича бу борада тенгсизликнинг кутилгандан кўра камроқ даражада бўлишлигига сабаб оила қуриш бозорида таълим даражасига бериладиган қиймат билан боғлиқ. Яъни, маълумоти юқорироқ бўлган қизларнинг бойроқ ва/ёки маълумотлироқ эркакларга турмушга чиқиш эҳтимоли кўпроқ. Баъзи мамлакатларда жинслар тенгсизлиги хусусида гап кетганда, бу ҳолат кўпроқ эркаклар эмас, аёллар фойдасига бўлиши кузатилган. Масалан Қирғизистонда Багдасарова ва Ивановларнинг (Bagdasarova and Ivanov, 2009, p. 117) аниқлашича репетиторга қатнайдиган ўқувчиларнинг 65,4 фоизи қизлар, 34,6 фоизи эса ўғил болалар бўлган. Бу ҳолатни тушунтиришда келтирилган асосли омиллардан бири ўқувчиларнинг деярли учдан иккиси зиёли олиларга мансуб бўлиб, уларнинг 65-70 фоизи ота-оналарнинг камида биттаси олий маълумотга эга эканлигини айтганлиги билан боғлиқ. Шунга қарамасдан, бу омил қизлар фойдасига бўлган тенгсизликдан кўра кўпроқ жинслар тенглигини таъминлашга ҳисса қўшишилиги кутилган бўлишлиги мумкин.

Жинслар билан боғлиқ бўлган масаланинг яна бир тарафи ўқитувчиларга тааллуқли. Баъзи жамиятларда репетиторлик кўпроқ эркак ўқитувчилар томонидан амалга оширилади. Комбоджияда ўтказилган бир тадқиқот натижасида аниқланишича бир қишлоқ мактабидаги 1-3-синф ўқувчилари ўртасида ҳеч ким репетиторга мурожаат қилмаган. Аммо, 4-, 5- ва 6-

синфларга кериб репетиторга қатновчи ўқувчиларнинг нисбати 50, 25 ва 90 фоизни ташкил этган. Нимага 5-синф ўқувчилари бўйича кўрсаткич 4- ёки 6-синф ўқувчиларининг кўрсаткичларидан шунчалик паст бўлганлиги сўралганда, бунга жавобан бош ўқитувчи мазкур синфга аёл ўқитувчи дарс берганлиги ва у ўз оиласи билан банд бўлганлиги сабабли мунтазам равишда репетиторлик қила олмаганлигини айтган (Bray, 1999b, p. 60). Худди шунга ўхшаш ҳолат Хартман (Hartmann, 2008, p. 68) томонидан баён этилган. Унинг ёзишича Мисрдаги баъзи аёл ўқитувчилар ўз уйларида хусусий машғулотлар ўтсаларда, хусусий ўқув марказларига келганда улар бутунлайича эркак ўқитувчилар томонидан эгалланган. У ушбу ҳолатни қуйидагича тушунтиради:

“Аёл ўқитувчилар хусусий дарсларни таклиф этиши эҳтимоли юқори эмаслигининг бир қатор оддий сабаблари мавжуд. Аввало бу аёлларнинг уй ишлари билан машғул бўлишлари сабабли бўш вақтлари ва қувватлари оз қолишлиги билан боғлиқ, айниқса агар улар оилали бўлса. Бундан ташқари, аёлларнинг бундай фаолияти жамият томонидан яхши қабул қилинмайди. Айниқса ёш, турмушга чиқмаган аёл хусусида гап кетадиган бўлса улар куннинг иккинчи ярмини уйдан ташқарида ўтказишлари, ўқувчиларнинг уйларига боришлари ёки уларни ўз уйларига таклиф этишлари жамият томонидан маъқулланмайди... Шунингдек кўпинча аёл ўқитувчилар ўз турмуш ўртоқлари ёки оила аъзолари томонидан қўллаб-қувватланадилар ва шу сабабли уларнинг қўшимча даромадга бўлган эҳтиёжлари эркак ҳамкасабалариники каби юқори эмас”.

Албатта дунёнинг бошқа мамлакатларидаги урф-одатлар турлича. Аммо аксарият ҳолларда эркак ўқитувчилар аёл ўқитувчиларга қараганда бозорни кўпроқ ўрганадилар ва асосий таълим тизимидаги ўқувчиларини репетиторликни қабул қилишга ундайдилар.

Қишлоқ/шаҳарда жойлашганлик

Юқорида тилга олинган ижтимоий тенгсизликнинг кўринишларидан яна бири қишлоқ/шаҳарда жойлашганлик билан боғлиқ. Репетиторлик учта асосий сабабга кўра шаҳарларда кўпроқ учрайди. Биринчидан, шаҳар аҳолиси кўпинча нисбатан юқорироқ даромадга эга ва шу сабабли репетиторлар хизматини тўлаш имкониятлари юқорироқ; иккинчидан шаҳарларда рақобат даражаси юқорироқ бўлиб, у ердаги меҳнат бозорлари асосан маошга асосланган ва улар ўз навбатида юқори маълумотни талаб этади; учинчидан шаҳар жойлардаги аҳолининг зичлиги даражаси репетиторлар ўз хизматларини таклиф этишлари учун етарлича катта бўлган бозорни шакллантиради.

2007 йилдаги форум давомида Шарқий Европа ва Осиёда олиб борилган тадқиқот натижалари (Silova, 2007, p. 7) тақдим этилди. 8-жадвалда рўйхати келтирилган 12 мамлакатнинг ҳар бирида репетиторлик қишлоқ жойлардан кўра шаҳар жойларда кенгрок тарқалган бўлиб, энг катта тафовут 24,2 фоиз кўрсаткичи билан Қозоғистонга мансуб бўлган. Шунингдек, Сужата (Sujatha, 2007) томонидан Ҳиндистондаги танланган қишлоқлар бўйича келтирилган маълумотларга кўра қуйи ўрта мактаб ўқувчиларининг 29 фоизи репетиторга қатнасалар, шаҳардаги уларнинг тенгқурлари бўйича бу кўрсаткич 64 фоизни ташкил этган (9-жадвалга қаранг.). Ушбу ҳолатлар бир-бирини тўлдирувчи омилларга айланди. Чунки репетиторга қатнамайдиган қишлоқ ўқувчилари асосий таълим системасида ҳам ўзлаштиришлари унчалик осон бўлмагани сабабли уларнинг ўқишни бутунлай ташлаб юбориш эҳтимоли янада ошган.

8-жадвал. Шарқий Европа ва Осиёда хусусий репетиторлардан фойдаланиш бўйича қишлоқ ва шаҳар

аҳолиси ўртасидаги тафовутлар, (%)

	Қишлоқ	Шаҳар
Озарбайжон	87.8	95.0
Босния ва Герцоговина	56.9	57.7
Хорватия	50.1	61.6
Грузия	76.9	81.2
Қозоғистон	56.6	70.1
Қирғизистон	37.7	61.9
Литва	54.9	69.7
Монголия	69.8	71.6
Полша	59.9	70.1
Словакия	54.7	58.2
Тожикистон	41.0	49.9
Украина	77.7	82.0

Манбаъ: Silova (2007), p.7.

9-жадвал. Ҳиндистоннинг тўртта штатида қишлоқ ва шаҳарлардаги қуйи ўрта мактаб ўқувчиларининг хусусий репетитор хизматидан фойдаланиш нисбати

	Қишлоқ	Шаҳар
Андра Прадеш	20.7	38.7
Керала	66.5	70.6
Махараштра	29.3	72.7
Уттар Прадеш	32.0	52.7
Жаъми	29.0	64.0

N = Қишлоқ: 492; Шаҳар: 2,539

Манбаъ: Sujatha (2007), p.5.

Ушбу статистик маълумотлар бошқа илмий манбаъларда келтирилган маълумотлар билан ҳамоҳанг. Масалан, “1998 йил Миср меҳнат бозори тадқиқоти” доирасида мамлакатдаги 27 та вилоятнинг 22 тасида истиқомат қилувчи оилалардан 4 816 таси орасида сўровнома ўтказилган. Сўровнома натижаларига кўра қишлоқ жойлардаги ўқувчиларнинг 39,6 фоизи хусусий репетиторлар хизматидан фойдаланса, шаҳар жойлар учун бу кўрсаткич 52,0 фоизни ташкил этган (Elbadawy et al., 2006, p. 16). Ҳар бир бола учун йиллик сарфланадиган маблағ миқдорлари бўйича тафовут янада каттароқ бўлган – қишлоқ жойлар бўйича 188,9 Миср фунти, шаҳар жойлар учун эса 491,5 Миср фунти. Худди шунингдек, Бангладеш бўйича Нат (Nath, 2008, p. 58) томонидан келтирилган маълумотларга кўра қишлоқ жойлардаги бошланғич мактабларнинг 1-синф ўқувчиларидан 19,6 фоизи хусусий репетиторлар машғулотига қатнаши аниқланган бўлса, шаҳар жойлар бўйича ушбу кўрсаткич 43,6 фоизга тенг бўлган. Бошланғич мактабнинг якуний босқичи бўлмиш 5-синфда ўқийдиган ўқувчилар орасида эса ўртадаги фарқ янада кенгроқ бўлган: қишлоқларда – 35,6 фоиз, шаҳарларда – 62,2 фоиз. Ушбу статистик маълумотларда ҳам талаб ҳамда тақлиф ҳисобга олинган. Бу хусусида Австралиядаги ҳолат бўйича тадқиқот олиб борган Уотсоннинг таъкидлашича (Watson, 2008, p. 10) қишлоқ ва узоқ жойларда репетиторлик хизматлари тақлифининг етарли эмаслиги ҳукуматнинг репетиторлик ваучери схемасини тадбиқ этишда сезиларли қийинчиликлар туғдирган. Айни чоғда бундай жойлардаги ўқувчилар стандарт имтиҳонларда мунтазам равишда мамлакат бўйича ўртача

кўрсаткичдан паст балларни йиғиб келганлар.

Миллат ва ирқ

Ижтимоий тенгсизлик асосланадиган омиллардан яна бири миллат ва ирқдир. Масалан, Вьетнамда олиб борилган тадқиқот натижаларига кўра 1997-1998 йилларда асосий миллат вакилларида 37,0 фоизи бошланғич таълим босқичида репетиторлик хизматидан фойдаланган бўлсалар, кам сонли миллат вакиллари бўйича бу кўрсаткич 7,1 фоизни ташкил этган (Dang, 2007, p. 688). Қуйи ўрта таълим босқичида мазкур миллат гуруҳлари бўйича кўрсаткичлар 60,7 ва 19,0 фоизга тенг бўлган; юқори ўрта таълим босқичида эса 78,0 ва 55,9 фоизни ташкил этган.

Бундан фарқли равишда бошқа мамлакатларда кам сонли миллат вакилларида репетиторлик хизматидан фойдаланиш кўрсаткичи нисбатан юқори бўлиши мумкин. Айрсон ва Рашфортнинг (Ireson and Rushforth, 2005, p. 6) таъкидлашича бозор иқтисодиётига асосланган Англияда келиб чиқиши Жанубий Осиё, Хитой ҳамда Афро-Кариб гуруҳларига мансуб бўлган болалар (тадқиқот учун танланган намуна кичик бўлган бўлсада) репетиторларга оқ танли европаликлардан кўра кўпроқ мурожаат қилганлар. Канададаги Ванкувер ва Торонто шаҳарларидаги репетиторлик хизматларининг аксарияти Гонконг, Тайван ҳамда Хитойдан келган эмигрантлар томонидан бошқарилади. Булардан фарқлироқ бўлган АҚШда давлат томонидан бошқарилувчи “Ҳар бир болага эътибор” схемаси остида Афроамерикалик ва испан тилида гапирувчилар гуруҳига мансуб, ўзлаштириш даражаси паст бўлган болалар билан муваффақиятли иш олиб борилган (Zimmer et al., 2007; Mori, 2009).

Таълим соҳасига таъсири

Аксарият соялардан фарқли равишда таълим тизимининг сояси ўзи акс эттираётган асосий танага таъсир кўрсатиши мумкин. Кўплаб мамлакатларда хусусий репетиторлик мактаб материалларини ўзлаштиришга қўшимча имкониятлар яратиш орқали асосий таълим тизимига ёрдам беришига ишонилади. Аммо, баъзи ҳолларда репетиторлик асосий таълим тизимига салбий таъсир кўрсатади. Ўзлаштириш даражаси паст бўлган ўқувчиларга ёрдам бериш учун давлат томонидан қўллаб-қувватланувчи репетиторлик схемалари бутунлайича бозор қонун-қоидаларига асосланган репетиторликдан тубдан фарқ қилади. Албатта бу иккала категория ичида ҳам турли хил кўринишлар бўлиши мумкин. Пойссон (Poisson, 2007) репетиторликнинг таълим соҳасига бўлган таъсирининг кўплаб қирраларини ёритиб берган. Жумладан, мактаб иншоатларидан фойдаланиш, дарс бериш вақти, маърифий жиҳатлар ва педагогика, ўқитувчининг малакаси, ўқувчининг ўзлаштириши, синфдаги жараёнларнинг ўзгариши кабилар бунга мисол бўла олади (шунингдек қаранг Dang and Rogers, 2008, pp. 8–14). Бу мавзу бўйича мисоллар кейинги бўлимда келтирилган.

Ўзлаштириш даражаси паст бўлганлар учун давлат ҳомийлигидаги схемалар

ТРХИ форуми қатнашчилари сафида Англиянинг Болалар, ўқув юртлари ва оилалар вазирлиги (БЎОВ – DCSF) ходими ҳам ташриф буюрган бўлиб, у 2007 йилда иш бошлаган катта синов лойиҳаси хусусида ҳисобот берди (Taylor, 2007). “Яхши натижаларга эришиш”³ схемаси болалар ўзлаштиришини рағбатлантириш ҳамда таълимдаги кўрсаткичлар бўйича тенгсизликларни қисқартиришга қаратилган индивидуал репетиторлик ёндошувини ҳам ўз ичига олган. Лойиҳадаги тайёргарлик ишлари доирасида лойиҳа муаллифлари Англия,

³ ‘Making Good Progress’

Австралия ва АҚШда хусусий репетиторликнинг таъсири бўйича маълумотларни таҳлил қилганлар.

Ҳисоботда тилган олинган Англия бўйича маълумотлар асосан Айрсон (Ireson, 2004) ҳамда Рашфорт (Rushforth, 2005) томонидан олиб борилган тадқиқотлар натижаларига асосланган. Сўнгги тилга олинган тадқиқотда (4-саҳифа) тадқиқот учун танлаб олинган 6, 11 ва 13 ёшли ўқувчилар намунасидагиларнинг 27 фоизи хусусий репетиторликдан фойдаланишлари маълум қилинган. Тадқиқотчилар кузатувиغا кўра энг кўп талаб математика ва инглиз тили (6 ёшлилар учун ўқиш ва ёзиш) ҳамда аниқ фанларга бўлган. Шунингдек тадқиқот қуйидаги асосий натижаларни кўрсатган:

- Репетитор ёллашга асосий сабаб сифатида синов ва имтиҳонларда яхши натижа кўрсатиш иштиёқи кўрсатилган (ўқувчиларнинг учдан иккиси).
- Ўрта мактаб ўқувчилари баъзан топшириладиган вазифаларни ўз вақтида бажариб бориш ёки айтайлик касаллик сабабли ўтказиб юборилган дарсларни ўзлаштириш учун репетитор ёллар эканлар.
- Репетиторликнинг сифати боланинг ўзлаштиришига таъсир кўрсатиши эҳтимоли юқори бўлиб, репетиторлик дастурлари ўз самарадорлиги бўйича бир-биридан фарқ қилувчи кўп турларга эга.
- Репетиторлик оқ танли ўқувчиларнинг Ўрта таълим умумий шаҳодатномасига (ЎТУШ-GCSE) эришишига кам ёки умуман таъсир кўрсатмаслиги, аммо бошқа ирққа мансуб бўлган ўқувчиларга сезиларли даражада кўпроқ ижобий таъсир кўрсатиши аниқланган (танланган кичик намуна доирасида бўлсада). Умумий қилиб олганда репетиторликнинг таъсири юқори бўлмаган ижобий таъсирдан иборат. Математика бўйича репетиторлик ЎТУШ га асосан қараганда қиз болалардан кўра ўғил болаларга кўпроқ наф келтирган.

Хусусий репетиторликнинг турлари шу қадар катта бўлганлиги сабабли нима, ким учун ва қандай шароитларда самарали бўлиши бўйича системалаштирилган маълумотлар кўп бўлмаган.

Австралияга эътибор қаратидиган бўлсак, Тейлор (Taylor, 2007, pp 5–6) 2003 йилда “Учинчи синф ўқувчилари учун ўқиш бўйича миллий мезон”га жавоб бермаган болаларга ёрдам бериш бўйича Австралия ҳукуматининг ташаббуси хусусида сўз юритади. Мазкур тизим бундай болаларнинг ота-оналари ёки васийларига фарзандлари учун индивидуал репетиторлик хизматини ёллаш олишлари учун қиймати 700 Австралия долларига қадар бўлган ваучерлар тақдим этган (шунингдек қаранг: Watson, 2007, p.6). Ушбу схема мутахассислар томонидан боланинг ўқий олиши бўйича репетиторга қатнашидан олдин ва кейинги ҳолати мунтазам равишда баҳолаб борилган ва шунингдек репетиторлар ҳамда ота-оналар ёки васийларнинг боладаги ўзгариш даражаларини қанчалик хис этганлари бўйича маълумотларни ҳам ҳисобга олганлар. 2003 йилда тахминан 19000 та 3-синф ўқувчилари қўйилган талабга жавоб бермаганлар (мамлакат бўйича мазкур когортанинг 7,6 фоизи). Улардан 6200 таси схемага қабул қилинган ва 5443 та ўқувчи репетиторлар билан тўлиқ курсни ўтганлар. Баҳолашда кўрсатилишича мазкур схема болаларга чалғимаган ҳолда ўқиш имконини берди ва шу туфайли уларнинг ўз диққатини жамлаш ҳамда ўрганиш қобилиятини ривожланишига сабаб бўлди. Шу билан бирга мазкур схема уларга ҳижолат бўлиб қолишдан қўрқмасдан ўқишда ёрдам берди ва ўзига бўлган ишончни орттирди. Мактаб ва оилага алоқадор бўлган турли хил омиллар муваффақиятга эришишда аҳамиятга эга эканлиги,

баъзи штатларда улар жуда муҳим рол ўйнаганлиги маълум қилинган. Масалан, Виктория штатида ўқувчиларнинг 89 фоизи ўртача 1,7 йилда ўқиш бўйича ўзлаштириш даражаларини яхшилашга эришганлар. Аммо шунга қарамасдан мазкур схема синов лойиҳаси бўлган ва бу ўз навбатида якуний хулосаларга келиш учун кўпроқ тажриба талаб этилишини англатади. Уатсон (Watson, 2007, p. 9) бунга қўшимча қилган ҳолда ушбу схеманинг таълим бўйича қўлланилган бошқа услубларга солиштирганда молиявий нуқтаи назардан самарадорлигини таъкидлаш учун мавжуд бўлган маълумотлар етарли бўлмаганини билдиради.

Тейлор томонидан тилга олинган (Taylor, 2007, pp. 6–7) учинчи схема “Ҳар бир болага эътибор” (ХББЭ) ёндошувининг Чикагода қўлланилиши бўлган. 2005 йилда Чикаго давлат мактаблари (ЧДМ – CPS) 343 та мактабдаги 60 мингдан зиёд ўқувчиларга хизмат кўрсатиш учун 30 та хусусий компаниялар ва агентликлар билан 50 млн. АҚШ долларидан ортиқ миқдорга шартнома тузди. Репетиторлик ҳам тижорий ҳамда нотижорий муассасалар томонидан амалга оширилган. Шу билан бирга ЧДМ ўз дастурига ҳам ҳомийлик қилган бўлиб, репетиторлик тақдим этилган ўқувчиларнинг ярмидан кўпи ушбу дастур томонидан қопланган.

Баҳолаш натижаларига кўра репетитор машғулотига қатнаган болалар бундай машғулотга қатнаш ҳуқуқига эга бўлган, аммо бундан фойдаланмаган болаларга қараганда бир оз яхшироқ натижалар кўрсатганликлари аниқланди. Репетиторлар машғулотига қатнаш ҳуқуқига эга бўлиб, бундан фойдаланган ўқувчилар мазкур дастурда иштирок этгунга қадар ўзлаштириш бўйича энг паст кўрсаткичларга эга бўлганлар. Бир йил давомида ушбу ўқувчилар ўқиш бўйича ўртача 1,09 йиллик, математика бўйича эса 0,94 йиллик ўсишга эга бўлганлар. Бу кўрсаткичлар ушбу ҳуқуққа эга бўлиб ундан фойдаланмаган ўқувчиларникига қараганда баландроқ бўлган, чунки уларнинг кўрсаткичлари ўқиш бўйича 1,03, математика бўйича эса 0,92 га тенг бўлган. Айни чоғда репетиторга қатнаган бундай ўқувчиларнинг кўрсаткичлари шаҳар бўйича ўртача кўрсаткич – 1,06 (ўқиш) ва 1,01 (математика)дан паст бўлган. Чикагода олиб борилган тажриба асосида Тейлор тўртта асосий муаммони аниқлайди:

- Репетитор хизматидан фойдаланиш ҳуқуқи мактабда бепул овқатланиш ҳуқуқи асосида белгиланган. У эса асосан академик эҳтиёж эмас, иқтисодий мавқеъ асосида аниқланган. Болалар қайси фан бўйича репетиторга қатнашларини уларнинг ота-оналари танлаган бўлиб, улар доим ҳам тўғри танловни амалга оширмаганлар. Ўқитиш хизматларини таклиф этувчи компаниялар реклама ва имтиёزلардан фойдаланган бўлиб, уларнинг баъзиси кўпроқ миқдорда машғулотлар ўтишни таклиф этиганлиги ота-оналарни улар фойдасига қарор қабул қилишига олиб келган. Айни чоғда бундай дарслар билим бериш борасида доимо ҳам фойдали бўлмаган.
- Репетиторлар дарс ўтадиган гуруҳлар ҳажми жуда турлича бўлган. Баъзан репетиторлик индивидуал аснода ўтказилган бўлсада, аксарият ҳолларда машғулотлар гуруҳлар учун ўтказилган бўлиб, бундай гуруҳлардаги болалар сони гоҳо 20 тагача етган.
- Умумий баҳолаш мавжуд бўлмаган ва репетиторлик хизматини кўрсатувчилар ҳеч қандай масъулиятга эга бўлмаганлар. Мактаб ёки исталган бошқа таълим берувчидан фарқли ўлароқ репетитор бола йил якунидаги имтиҳонда кўрсатган ҳар қандай яхши натижаси учун мактовга сазовор бўлади. Репетиторлик компанияларидан жуда камчилиги дарсларни намуна тарзида ўрганиб чиққанлар ёки баҳолаганлар ва жуда

ҳам озчилиги ота-оналар ёки бош ўқитувчиларни ташвишга солган саволларга жавоб берадилар.

- Болалар ўқитувчиларини репетиторлар сифатида ёллаган компаниялар кўпроқ таъсир кўрсатишга муваффақ бўлдилар. Ушбу ўқитувчиларнинг кўпчилиги репетиторлик қилиш учун уларга тақдим этилган материалларни болаларнинг эҳтиёжига қараб мослаштирганлар. Бундай ўқитувчилар ўқитган ўқувчилар одатда яхшироқ натижа кўрсатганлар, ота-оналарнинг улар тўғрисида билдирган фикри яхшироқ бўлган ва мактабларнинг уларга ишончи нисбатан юқори бўлган.

Ушбу натижаларни ҳисобга олган ҳолда 2007 йилда Англияда ишга туширилган синов лойиҳасида 484 та мактабдаги 2- ва 3- асосий босқичларда ўқувчилар (7 ёшдан 11 ёшгача ҳамда 11 дан 14 ёшгача бўлган болалар)нинг 10 фоизи учун индивидуал репетиторлар машғулоти қийматини 100 фоиз қоплаб бериш назарда тутилган. Бунга 10 соатлик дарс ўтиш ҳамда инглиз тили ва/ёки математика фанлари бўйича мактаб ёки репетитор билан алоқа ўрнатиш учун ажратилувчи 2 соат киради.

Шунга ўхшаш схема Сингапурда ҳам қўлланиб келинмоқда (Тап, 2009, р. 97). 1980 йилларда ҳукумат таълимда натижаларга эришиш борасидаги миллатлар ўртасидаги номутаносибликдан ташвишга тушган. Хусусан бунга малай миллатига мансуб бўлган ўқувчиларнинг хитой ёки ҳинд миллатига мансуб бўлган ўқувчиларга кўра заиф ўзлаштиришлари сабаб бўлган. Натижада ҳукумат Малай/мусулмон болалар учун таълим кенгаши (МЕНДАКИ-МЕНДАКИ) га репетиторлик олиб бориш учун маблағ ажратди. Шунингдек ҳукумат мазкур Кенгашга дарс соатларидан кейин давлат мактабларидан фойдаланиш учун рухсат берди ҳамда кўнгилли равишда ёки кам тўлов эвазига ишловчи репетиторларни тайёрлаб берди. Репетиторлик схемалари аввал МЕНДАКИ томонидан, сўнгра эса Сингапур Ҳиндистон тараққиёт ассоциацияси (СХТА-SINDA) томонидан ўрнатилган бўлиб ўлар жуда мустақкам мавқеъга ва кучли рекламага иш олиб бордилар (қаранг: MENDAKI, 2009; SINDA, 2009).

Шунингдек ТРХИ форуми давмоида Редди (Reddy, 2007) баён этган Жанубий Африкадаги схема ҳам алоҳида эътиборга лойиқ. Жанубий Африка фан ва техника вазирлиги (ФТВ- DST) ўрта мактабларда аниқ фанларни ўзлаштиришнинг йўлларини аниқлаш мақсадида репетиторликни кўриб чиқишни талаб қилган. Таҳлил натижасида тақдим этилган тавсияларни ўрганиб чиққач, Вазирлик кам даромадли оилаларга хизмат кўрсатувчи мактабларга асосий эътиборни қаратишга қарор қилган. Бунда индивидуал репетиторлик назарда тутилган бўлиб, ҳукумат молиявий кўмак учун хусусий секторга мурожаат қилган. Схема номутаносибликни қисқартиришга қаратилган ҳамда яхши ўзлаштирмаётган ўқувчиларга ёрдам бериш орқали асосий таълим тизимига таъсир кўрсатиши кутилган, давлат томонидан ҳомийлик қилинувчи ташаббуснинг кўрғазмавий намунаси бўлган.

Бозорга асосланган репетиторлик

Репетиторликнинг бошқа схемалари, мазкур китобнинг олдинги қисмларида маълум этилганидек бутунлайича бозор қонун-қоидаларига асосланган субъектлар томонидан олиб борилади. Улар ҳам болаларнинг ўзлаштиришида ижобий силжишга эришишга ҳаракат қиладилар чунки акс ҳолда уларга бўлган талаб йўқолади. Аммо, ушбу ташаббусларнинг таҳлили шуни кўрсатадики, уларнинг баъзилари тақдим этилиши мумкин бўлган далилларга эмас, кўпроқ яхши тасаввур қолдиришни кўзлаган ва маркетингга асосланган ҳолда иш

кўрадилар. Бу соҳада кўп нарса репетиторликнинг табиати ҳамда ўқувчиларнинг ундан фойдаланишга нақадар тайёр эканлигига боғлиқ. Бундан ташқари, баъзи мамлакатларда репетиторлик соҳаси асосий таълим тизимига зарар етказиши ҳолатлари ҳам бўлган.

Бу борада энг катта муаммо туғдирувчи жиҳатлардан бири хусусий репетиторлик асосий таълимнинг ўрнини босувчига айланиши ҳолатидир. Айниқса битирув имтиҳонларига оз қолган вақтларда баъзи мамлакатлардаги ўқувчилар ўз мактаблари уларнинг махсус эҳтиёжларига жавоб бериши қийин деган фикрга борадилар, чунки мактаблар кенгроқ йўналишлардаги талабларга жавоб беришлари лозим ва уларнинг кенгроқ ижтимоий ва сиёсий мақсадлари мавжуд. Туркияда бундай тушунча билан иш тутиш ўзининг энг юқори даражасига эришди. У ерда ўқувчилар мактабга келмаслик учун пора бериб касаллик варақаси сотиб олишга бориб етдилар. Бу айниқса ўқувчилар ўрта ва олий таълим муассасаларига кириш имтиҳонлари топширадиган семестрларда кенг тарқалди. Шу йўл билан ўқувчилар асосий таълим муассасидаги дарсларга бормасдан вақтларини хусусий ўқув марказларига қатнаш ёки уйда имтиҳонларга тайёргарлик кўришга сарфлайдилар. Тансел ва Биржан (Tansel and Bircan, 2007, p. 8) таъкидлашларича шундай мавсумда “кўпчилик ўқувчилар касаллик тўғрисидаги сохта варақаларни кўлга киритадилар ва бу уларга расмий таълим тизимидаги дарсларга келмаслик ҳуқуқини беради” ва бу ҳолат “кенг тарқалган ва қиммат жараёнга айланди”. 2005 йилда Туркия маърифатчилари уюшмаси (Turkish Union of Educators) ўрта мактаблардаги 1078 та юқори синф ўқувчилари ва 1073 та битирувчи ўртасида сўровнома ўтказди. Улардан имтиҳонларга тайёргарлик кўриш мактаб даволатига қандай таъсир қилганлиги сўралганда, юқори синф ўқувчиларидан 55 фоизи ва ўрта мактаб битирувчиларидан 49 фоизи сохта касаллик варақаси олганликларини маълум қилганлар.

Шунга ўхшаш ҳолатни Озарбайжонда ҳам кузатиш мумкин. Казимзаде (Kazimzade, 2007) таъкидлашича айниқса ўрта мактабнинг битирувчи синфида ўқувчилар одатда мактаб соатлари вақтида репетиторлар машғулотида бориш учун мактабга келмайдилар (яна қаранг: Silova and Kazimzade, 2006, p. 128). Баъзи ўқувчилар мактабга келмаслик аммо журналларда дарсга қатнашганлар қаторида бўлиш учун ҳатто мактаб раҳбарларига пора ҳам берадиларки, бу вақтда хусусий дарсларга қатнашиш имконига эга бўлсинлар. Обигаду (Obegadoo, 2007) нинг Мавритания бўйича билдирган фикрини давом эттирган ҳолда Казимзаде бундай мавсумда мактабдаги синф хоналари деярли бўм-бўш бўлиши, чунки ўқувчиларнинг кўпчилиги мактабдан ташқаридаги репетиторлар машғулотида қатнашаётган бўлишини билдирган.

Хусусий репетиторлик машғулотларининг жадаллик даражаси ҳам албатта ўқувчиларнинг ўз фикрини жамлай олиш қўламига таъсир қилиши мумкин. Ким (Kim, 2007, pp. 16–17) Кореяда репетиторликнинг махсус ўрта мактаблар (МЎМ-SPHs)га ўқишга киришга бўлган таъсирини баён этади. Ўқувчилар орасида ўқув марказлари улар кўзлаётган мақсадга кўпроқ мос келадиган машғулотлар таклиф этади деган тушунча кенг тарқалган. Ўқув марказларида қўйиладиган талаблар оғир бўлганлиги сабабли, ўқувчилар кўпинча мактаб соатлари давомида ухлаб қоладилар. Буни ўқувчиларнинг ўзлари тан оладилар (Kim, 2007, p. 17):

“Мактаб ўқитувчилари МЎМга кириш учун ҳаракат қилаётган ўқувчиларин ёқтирмайдилар. Улар дарсга эътибор бермайдилар ва ухлаб ўтирадилар. 3-синфнинг иккинчи семестридаги баҳолар МЎМ томонидан эътиборга олинмайди. Шунинг учун ҳам ўқувчилар бу вақтдаги дарсларга эътиборсиз бўлганлиги сабабли ўқитувчилар уларни ёқтирмайди...”

МўМга ҳужжат топширган барча ўқувчилар юқор ўзлаштириш даражасига эга. Улар мактабдаги дарс давомида берилиб ўқимайдилар. Бу эса синфдаги вазиятни издан чиқаради... Аслида уларнинг кўпчилиги дарс вақтида ухлаб ўтирадилар ёки хусусий ўқув муассасаси томонидан берилган вазифаларни бажариш билан банд бўладилар ва ёки ўзлари учун керак бўлган бошқа нарсаларни ўқиш билан машғул бўладилар... Инглиз тили дарсида уларнинг [МўМга ариза топширганларнинг] кўпчилиги ухлаб ўтиради. Улар бу мавзуларни ўрганиб бўлган бўлади. Ўқитувчилар ҳам буни биладилар”.

Юқорида тилга олинган масалалар нафақат ўқувчиларнинг диққатини жамлаши масаласи, балки расмий таълим синфларидаги тафовут муаммосини ҳам олдинга суради. Репетиторлик яхши ўзлаштирмаётган ўқувчиларга ёрдам берса, бу одатда ўртадаги тафовутни камайтиради ва бу билан расмий таълим тизимидаги ўқитувчиларга ёрдам беради. Аммо, бозор қоидалари бўйича иш кўрувчи репетиторларнинг аксарияти ўзлаштириш даражаси юқори бўлган ўқувчиларга хизмат қилади. Бу борада Мавритания мисолида куйидагича баён этилган (Bah-lalya, 2006, p. 75):

“Баъзи ўқувчилар хусусий репетиторлик [сабоқларини] олиб, бошқалари олмаганда расмий таълимдаги ўқитувчилар янада кучлироқ тафовутни хис этадилар. Қўшимча репетиторлик машғулоти оддий дарсларни ўзлаштиришга ёрдам бергани ҳолда, у оддий мактаб соатлари давомида таълим олиш ва ўқитишдан чалғитиши мумкин”.

Яна муаммоли масалалардан бири шундан иборат бўлиши мумкинки, хусусий ўқитувчиларнинг педагогик услуби расмий таълимдаги ўқитувчиларникидан фарқ қилади. Масалан математика фанини оладиган бўлсак, хусусий ўқув марказида ўқувчилар математика масалаларини у билан боғлиқ бўлган математик қонун-қоидаларни тушуниб етган ҳолда эмас, механик равишда ечишни ўрганишлари мумкин. АҚШдаги “Ҳар бир болага эътибор” схемаси қўшимча ўқитиш хизматларининг мактабдаги ўқув дастури билан ҳамоҳанглиги таъминланмаганлиги туфайли танқид қилинди. Танқидчилар бунга қўшимча қилиб репетиторлардан синф ўқитувчилари билан мулоқот ўрнатиш талаб этилмаганлиги ва натижада репетиторлик хизматлари “мактабларнинг муфассал ўқув дастури ишлаб чиқишга бўлган ташкилий салоҳиятининг заифлашувига олиб келган”лигини белгилаганлар (Sunderman, 2006, p. 118).

Албатта ўқитувчилар уларнинг ўқувчилари репетиторлардан дарс олишларини – аксарият ҳолларда бундай дарслар уларнинг ўзлари томонидан берилади – билганлари сабабли асосий дарс соатларида ўқитишга бепарволик билан қарашлари янада ташвишга солувчи муаммо ҳисобланади. Хартман (Hartmann, 2008: 52) Мисрда химия фанидан репетиторга қатновчи ва бу репетитор унинг мактабдаги ўқитувчиси бўлган бир ўқувчининг фикрларини куйидагича келтиради:

“Динанинг айтишича мактабда болалар дарс вақтида гаплашиб ўтирадилар ёки бошқа фанлардан дарс тайёрлаш билан машғул бўладилар. “Ҳеч ким эътибор бермайди. Шунинг учун ҳам ўқитувчи дарсни тўлалигича ўтишга ҳаракат қилмайди. У мавзунини жуда юзаки, икир-чикирларга берилмаган ҳолда баён этиб бериши мумкин. У биз ҳаммамиз хусусий машғулотларга қатнашимизи билади. Шундай экан у нимагаям хавотир олсин?”

Шунингдек, Хартманнинг таъкидлашича (Hartmann, 2008 p.67) кўпчилик ўқитувчилар ўзлари ёзган дарсликлар орқали қўшимча даромад топадилар. Бундай китобларни одатда

бозорда ёки китоб дўконларида сотиб олиш мумкин, ammo улар мактабларда маън этилган чунки улар расмий равишда тасдиқланмаган ва ўқув дастурини ишлаб чиққан расмий раҳбарлар томонидан назарда тутилган педагогик ёндошувларга путур етказишлари мумкин.

Репетиторлик кўрсатиши мумкин бўлган таъсирнинг бошқа жиҳатлари кейинги қисмда келтирилувчи учта ҳаётий мисолда баён этилган. Унга қадар эса хусусий ўқитиш ва расмий таълим ўртасидаги эҳтимолий боғлиқликлар бўйича Пойссоннинг хулоса чиқариш ёндошувини қўллаб, кўриб чиқишимиз мумкин (10-жадвал).

10-жадвал. Хусусий репетиторликнинг расмий таълимга таъсири

<i>Таъсир доиралари</i>	<i>Таъсир кўринишлари</i>	
	Ижобий	Салбий
Таълимни молиялаш	<ul style="list-style-type: none"> • Бутун дунё бўйлаб таълим га тобора кўпроқ маблағ а жратилмоқда 	<ul style="list-style-type: none"> • Расмий таълим орқали самаралироқ ишлатилиши мумкин бўлган маблағларнинг бошқаларга йўнал тирилиши • Ўқитувчилар ота-оналарга хусусий ўқитишга пул тўлашлари учун босим ўтказадилар. • Даромад солиғи тушумларида йўқотишлар
Ўқитувчилар даромад и	<ul style="list-style-type: none"> • Ўқитувчилар учун қўшимч а даромад 	
Ўқитувчиларни бошқа риш		<ul style="list-style-type: none"> • Бошқарув жараёнларининг бузилиши (энг кўп пул ишлаш имконини берадиган ишларга жойлаш учу н босим ўтказиш)
Мактаб моддий базаси дан фойдаланиш	<ul style="list-style-type: none"> • Мактаб соатларидан кейин мактаб моддий базасидан фойдаланиш даражасинин г ошиши 	<ul style="list-style-type: none"> • Давлат мулкидан шахсий манфаат учун фойдалани ш
Ўқитиш вақти	<ul style="list-style-type: none"> • Мактабдан кейинги вақтда н унумли фойдаланиш (жу младан яхши назорат қили нмаган ёшлар борасида) 	<ul style="list-style-type: none"> • Умумий ўқитиш соатларининг камайиши (ўқитувч иларнинг бепарволиги) • Ўқитувчилар эътибори улар масъул бўлган, яхши ўзлаштирмаётган синфларга эмас кўпроқ хусусий репетиторликка берилиши
Таълим таркиби ва пе дагогика		<ul style="list-style-type: none"> • Расмий дарсларда ўқув дастурининг фақат бир ки смигина ўтилади • Хусусий репетиторлар томонидан қўлланилувчи ё длаб олиш услуги кўчирилади.
Ўқитувчи фаолияти	<ul style="list-style-type: none"> • Расмий таълимдаги ўқитув чиларнинг иш кўлами энги ллашади 	<ul style="list-style-type: none"> • Ўқитувчилар дарс давомида ҳар бир бола етарлич а ўзлаштиришини таъминлашга камроқ куч сарфл айти. • Репетиторлик қилувчи ўқитувчиларнинг чарчаши ва самарасизлиги • Ўқитувчилар репетиторликка кўпроқ эътибор қара тиши туфайли расмий ишларига бепарволик билан муносабатда бўлиши (абсентиизм)
Ўқувчилар ўзлаштири ши	<ul style="list-style-type: none"> • Ўқувчиларга оддий мактаб куни давомида тақдим эти лган материалларни тушун ишга ёрдам беради 	<ul style="list-style-type: none"> • Ортиқча меҳнат юки ва ўқувчиларнинг холдан то йиши • Синфдаги фаолиятларга қизиқиш йўқолиши

		<ul style="list-style-type: none"> • Ўқувчилар репетиторлик машғулотларида лган ўргати услубларда фойдаланган ҳолда механик равишда иш кўриши • Ўқувчилар абсентиизми (бепарволиги) даражасини ортиши
Синф динамикаси	<ul style="list-style-type: none"> • Суст ўзлаштирувчиларга босқичли ўқувчиларга етиб олишда ёрдам беради 	<ul style="list-style-type: none"> • Хусусий репетиторлик синфдаги ҳамжиҳатликда иш кўришдан кўра кўпроқ аҳамиятга эга бўлиб бормоқда • Ўқитувчилар томонидан қўлланиладиган ўқитиш ва ўрганиш ёндошувлари репетиторларнинг ёндошувларига мос келмайди • Расмий таълим ўқитувчиларига бўлган ҳурмат йўқолиши • Расмий ўқитувчилар ўз синфларидаги тенгсизликнинг ортганини кузатадилар.
Баҳолаш ва танлов тартиблари		<ul style="list-style-type: none"> • Репетиторлик туфайли имтиҳонларда қўйилувчи талаблар ортиб бормоқда • Олий ўқув юрларига қабул жараёнининг издан чиқиши
Ўқувчиларнинг ютуқлари	<ul style="list-style-type: none"> • Яхши ўзлаштираётган ўқувчиларнинг яхшироқ натижаларга эришиши • Таълим бозорида ўқувчилар ўрганиши ва рақобатбардорлигининг ортиши 	<ul style="list-style-type: none"> • Ўқувчилар орасида ижтимоий тенгсизликнинг ортиши • Аълочилар қўшимча машғулотларга қатнаши сабабли ўртадаги фарқнинг ортиши • Хусусий дарслар оловчи ўқувчилар ўқитувчиларнинг “ёқимтойи”га айланиши • Хусусий дарс олмайдиган ўқувчиларни жазолаш (синовларда қасддан йиқитиш)
Дарсликлар тайёрлаш ва тарқатиш	<ul style="list-style-type: none"> • Ишлатилиши қулай ва имтиҳонларга тайёрланишга ёрдам берувчи янги материаллар тайёрлашни рағбатлантириш 	<ul style="list-style-type: none"> • Дарсликларда “ёдлаб олиш” услубининг илгари сурилиши

Манбаъ: Poisson (2007), pp.14–15.

Учта ҳаётий мисол

Турли мамлакатлардаги маурийан ҳолатлар ушбу мавзунинг нақадар мураккаблигини англашга ёрдам беради. Ҳаётий мисоллар келтириш учун кўплаб мамлакатларни танлаб олиш мумкин эди, аммо ушбу мисолларнинг катталигини ҳисобга олган ҳолда фақат учта мамлакат билан чегараланишга қарор қилинди. Корея танланишига сабаб бу мамлакатда кенг қўламда хусусий репетиторлик қилиш узун тарихга эга, ҳукуматлар бирин-кетин у билан боғлиқ бўлган муаммоларни ечишга турли услублар қўллаганлар, лекин улар доим ҳам унчалик самарали бўлмаган. Мавритания бу борада баъзи жиҳатлар билан Кореяга ўхшаб кетади. Аммо бу мамлакат Кореяга солиштирганда ўрганиш мумкин бўлган жиҳатларга эга. Чунки Мавританияда аҳоли сони камроқ ва айни чоғда урф-одатлар ҳамда асосий ўрин тутувчи репетиторлик кўринишлари ҳам фарқли. Франция танланишига сабаб ушбу мамлакатда ҳукумат хусусий репетиторликни қўллаб-қувватлаш учун махсус ташкилий

тизимлар ўрнатди ва бу борада яқиндан бери сезиларли ривожланишга эришилмоқда.

Корея

Сет (Seth, 2002, p. 1) Кореядага таълим хусусида гапирар экан уни “миллий иштиёқ” деб сифатлайди. У корейликлар баъзан ўзларининг “таълим хасталиги” (шунингдек қаранг: Lee, 2005) деб атовчи ҳолатни тадқиқ этиши натижасида аниқлашича таълим иқтисодий ва ижтимоий ўзгаришларнинг асосий қуроли бўлган ва хусусан 20-асрнинг ўрталарига келиб, хусусий ўқитиш ушбу қуролнинг муҳим қисмларидан бирига айланган. Ким томонидан ТРХИ форумида таъкидланганидек (Kim, 2007, p. 1) ҳисоб-китобларга кўра 2007 йилда ўрта мактаб ўқувчиларининг 63,1 фоизи хусусий дарслар олганлар. Қуйи ўрта мактаб босқичида ушбу кўрсаткич 78,4 фоиз бўлган бўлса, бошланғич таълим босқичида у 88,2 фоизни ташкил этган. Кореяда репетиторлик турли хил кўринишларга эга. Масалан, 2007 йили ўрта таълим босқичидаги ўқувчиларнинг 45,5 фоизи “хаквон”лар (*hakwons*) деб аталувчи хусусий муассасаларда ўқиётган бўлса, 25,4 фоизи индивидуал ёки гуруҳларда репетиторлардан сабоқ олганлар, 10,4 фоизи эса компаниялар томонидан тақдим этилган иш жадваллари асосида ўқиганлар ва бунда уларни оила аъзолари назорат қилиб туришгани ҳолда вақти-вақти билан репетиторлар ҳам жалб этилган бўлиши эҳтимолдан ҳоли эмас. Яна 5 фоиз ўқувчилар интернет орқали репетиторлардан дарс олганлар (Kim, 2007, p. 7). 2006 йилда оилаларнинг таълимга сарфлаган умумий харажатлари 24 млрд. АҚШ доллари эквивалентига тенг бўлган (Kim and Lee, 2008, p. 3). Бу ўз навбатида Ялпи ички маҳсулотнинг 2,8 фоизига ҳамда давлат томонидан давлат бошланғич ва ўрта таълими учун ажратилган маблағларнинг 80 фоизига тенг бўлган.

Ушбу рақамлар ҳам ҳукумат расмийлари ҳамда оддий омма томонидан жуда ҳам турлича қабул қилинди Ким бу борада шундай ёзади (Kim, 2007, p. 1):

“Кореяда ... хусусий қўшимча таълим энг ғашга тегувчи муаммолардан бири. Уни ота-оналарнинг иқтисодий юқини оғирлаштирганликда, бой ва камбағаллар ўртасидаги факрни орттирганликда, мактаб ўқув дастурларини издан чиқарганликда, мактаб ўқитувчилари ҳурматига путур етказганликда ҳамда ўқувчиларнинг мутаносиб ривожланишига зарар етказганликда айблаган”.

Айни чоғда оилалар томонидан хусусий ўқитишга бўлган талаб ҳам катта ҳамда барқарор. Иккинчи Жаҳон Урушининг сўнгида, Корея Япония мустамлакасида озод бўлганида, саводсизлик даражаси жуда юқори ва мамлакат жуда ҳам қашшоқ бўлган. Орадан қирқ йил ўтгач, мамлакат индустриал трансформацияга эришишга муваффақ бўлди ҳамда 1996 йили Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилотига – яъни таъбир жоиз бўлса ривожланган мамлакатларнинг “бойлар клуби” деб юритилувчи ташкилотга аъзо бўлишни удалади (Henry, Lingard, et al., 2001, p. 7). Сетнинг кузатишларига кўра (Seth, 2002, p. 3) таълим тизими, жумладан хусусий репетиторликка берилаётган алоҳида эътибор ушбу муваффақиятга эришишга олиб келган асосий омиллардан бири бўлган. Бунга “унинг ўқитувчилар ҳукмини саволга тутиши, қисман ўқув юртларига киришдаги жуда ҳам рақобатли жараёнлар сабаб бўлган кучли рақобат жуда юқори даражада саводхон ҳамда интизомли бўлган ишчи кучи ҳамда капиталистик саноат тузумининг рақобат табиатига тайёр бўлган жамиятни шакллантир..”ганлиги ҳам қисман сабаб бўлган.

Имтиҳонлар ҳукмронлиги ва муваффақиятсиз ислоҳот

Япония мустамлакасига қадар бўлган асрлар давомида Кореяда давлат хизматида

қабул қилишда имтиҳондан ўтказиш одати кучли бўлган бўлиб, у давлат хизматидаги лавозимларга эришиш пиллапояларини назорат қилган ҳамда “тор дарвозадан” киришга муваффақ бўлган озчиликка катта мавқеълар ато этган (Zeng, 1999). Ушбу тизим Хитой тизимини мослаштириш асосида яратилган ҳамда Конфуционизм аънаналари билан ҳамоҳанг ҳолатга келтирилган бўлиб, мазкур таълимотда расмий таълим олиш ҳамда илмли бўлиш муҳим ижтимоий рол уйнайди. Аммо ҳозирги имтиҳонлар тизими 20-асрда Япония мустамлакаси остида яратилган бўлиб, у Корея мустақилликка эришгач бироз ўзгартирилган ҳолда сақланиб қолинган. Ўтган асрнинг 50-йилларида ўрта таълим, юқори таълим ва олий таълим муассасаларига ўқишга киришда жуда кучли имтиҳонлар тадбиқ этилган. Улардан биринчиси айниқса катта аҳамиятга эга бўлиб, у бошланғич мактаб ўқувчиларига катта босим ўтказган. Баъзи мактаблар кечкурунлари ва дам олиш кунлари олиб бориладиган махсус пуллик курсларни ташкил эта бошлади. Натижада мактабдан кейинги кўшимча машғулотлар ҳам мактаблар ҳамда ўқитувчилар учун муҳим даромад манбаъига айланди.

Ўқув дастуридан ташқари равишда имтиҳонларга тайёрланишнинг бундай услуби болаларни стресс ҳолатига солиши, ота-оналарга молиявий жихатдан кўшимча юк бўлиши ҳамда ижтимоий тенгсизликни кучайтириш сабабидан катта танқидга учради. Таълим вазирлиги томонидан чиқарилган бир қатор расмий ҳужжатларда ушбу йўналишга чек қўйишга буйруқ берилди. 1955 йилда қабул қилинган фармонда Президент Ри Сингман кўплаб мактаблар ва ўқитувчилар “ўқишга киришни истовчилар ҳамда мактабларда мавжуд бўлган таъсир этиш имконияти ўртасидаги номутаносибликдан” фойда кўрганликларини айтиб ўтади ва келажакда бундай ҳаракатлар, жумладан ўқув дастуридан ташқаридаги машғулотлар “қонун асосида тўлалигича ўз жазосини олади” деб эълон қилади (Seth, 2002, p. 143).

Аммо, бундай маън қилишлар катта самара бермади. Шу сабабдан ҳукумат раҳбарлари таълимнинг турли босқичларида ўқувчиларни танловдан ўтказиш тизимларини ислоҳ қилиш орқали кўшимча ўқитишни камайтиришга қаратилган кейинги қадамни кўйдилар. 1969 йил Сеулда, 1970 йилда бошқа катта шаҳарларда, 1971 йилда эса бутун мамлакат бўйича тадбиқ этилган энг муҳим чоралардан бири ўрта мактаб имтиҳонлари ўрнига эҳтимолий лотарейани тадбиқ этишдан иборат бўлди (Kim, 2004, p. 9). Ушбу ислохотдан қуйидаги мақсадлар кўзланган эди:

- Стресс ҳолатини камайтириш орқали болаларнинг нормал ривожланишига имкон бериш
- Бошланғич мактабни тўлалигича бутун эътиборини ўрта мактабга кириш имтиҳонларига тайёргарликка бағишлашининг олдини олиш
- Хусусий ўқитишга бўлган қизиқишни сусайтириш
- Турли хил ўрта мактаблар ўртасидаги фарқларни камайтириш
- Оилалар хис этувчи молиявий ва руҳий босимни камайтириш.

Ушбу чоралар барча ўқувчиларни тўққиз йиллик мажбурий таълим билан таъминлашга қаратилган миллий мақсадга эришиш йўлида мактабга қабул қилишни кенгайтириш бўйича ҳаракатлар билан биргаликда олиб борилди.

Ислохот қисман муваффақиятли бўлди, энг камида – қисқа муддатни баҳолаганда. Аммо айни чоғда у бошқа муаммоларни келтириб чиқарди. Мактаблар қабул қилинаётган ўқувчилар орасидаги тафовут даражаларининг янада ошганлигини кўрди ва ўз навбатида ўқитувчилар шунга кўра ўз услубларини мослаштирдилар. Ўрта мактабга кириш

имтиҳонлари бекор қилиниб, мактабларга қабул ҳажмининг кенгайтирилганлиги мураккаб имтиҳонлар кейинги босқичга кўчирилганлигини англатар эди. Ҳам иқтидор ҳамда катта мақсадларга эга бўлган ўқувчилар қобилият даражаси турлича бўлган синфлардан иборат бўлган ўрта мактабларда уларнинг талаблари кераклигича қондирилмаётганлигини хис этдилар ва юқори мактабга кириш имтиҳонларига тайёргарлик кўриш учун асосий эътиборларини хусусий репетиторлар хизматига қарата бошладилар.

Ушбу ҳолатни кузатгач, 1974 йилда ҳукумат лотарея тизимини юқори мактабга ўқишга кириш босқичига ҳам тадбиқ этди. 1980 йилда Сеул ва Пусан шаҳарларида тадбиқ этилиши бошланган ушбу чора, 20 та шаҳарда қўлланилди ва 2003 йилга келиб юқори мактаб ўқувчиларининг 73 фоизини қамраб олди (Kim, 2004, p. 9). 1982 йилда аниқ фанлар, ҳорижий тиллар, спорт ёки бошқа йўналишларда иқтидорга эга бўлган ўқувчилар учун истисно кўринишидаги махсус мактаблар ташкил этиш режаси эълон қилинди. Бу қарор лотарея системаси ўрта миёналикни юзага келтирганлиги тўғрисидаги танқидларга жавобан қабул қилинди. 2007 йилда бундай махсус мактаблар ўрта таълимдаги жаъми ўқувчиларнинг 4,2 фоизига хизмат қилди (Kim, 2007, p. 3).

Айни чоғда, юқори мактабга қабул учун рақобатли кириш имтиҳонларининг бекор қилиниши, энг аввало, яна бир бор “чиғирикни” олий ўқув юртларига кириш имтиҳонларига кўчирди. Аслида, ушбу босқичдаги имтиҳонларнинг аҳамияти шунчалик кучайдики, у қуйи даражаларга ўз таъсирини кўрсатди. Сет таъкидлашича (Seth, 2002, p. 157) олий ўқув юртига киришга тайёргарликнинг бошланғич нуқтаси “борган сари қуйроқ даражаларга кўча бошлади ва охир оқибат болаларнинг аксарияти хусусий дарслар олиш ва мактабдан кейинги курсларга қатнашни бошланғич мактабда бошлаб юбордилар, агар ундан ҳам эртароқ бўлмаса.” Ўрта ва юқори мактабга кириш имтиҳонларининг бекор қилиниши яна юқори мавқеъли ўқув юртлари жойлашган мавзелардаги мактабларда ўқишнинг аҳамиятини ҳар доимгидан ҳам кучайтириб юборди. Баъзи мавзеларда жойлашган мактаблар уларнинг битирувчилари олий ўқув юртларига киришда кўпроқ муваффақиятга эришганлиги орқали хурмат қозона бошладилар. Бу эса ўз навбатида мазкур мавзедаги кўчмас мулк нархлари ошишига олиб келди. Кейинчалик мазкур хурмат ўз-ўзини тўлдирувчига айланди. Чунки бундай мавзелар бойроқ оилалар яшайдиган анклавларга айланди. Бу оилалар эса хусусий репетиторлар хизматини бемалол тўлашлари мумкин эди.

Таъқиқлаш бўйича янги ҳаракатлар

1980 йили Чун Ду Хан ҳарбий ҳукуматнинг янги раҳбари сифатида иш бошлаганида ҳисоб-китобларга кўра бошланғич мактаб ўқувчиларининг 12,9 фоизи, ўрта мактаб ўқувчиларининг 15,3 фоизи ҳамда юқори мактаб ўқувчиларининг 26,2 фоизи хусусий репетиторлардан сабоқ олаётганди (Kim, 2007, p. 1). Ушбу муаммони хал қилишга аҳд қилган Президент Чун олий ўқув юртларига кириш имтиҳонларини ўтказиш ҳуқуқини бундай ўқув юртларининг ўзидан олиб, янги ташкил этилган Олий ўқув юртларига кириш бўлинмасига топширди. У юқори мактабларда дарсдан ташқари машғулотлар ўтказиш ва академик фанлар бўйича хусусий репетиторликни таъқиқлади. Бу бугунга қадар қўлланилган энг қатъий чора бўлди. Хусусий сабоқ бериш фақат спорт, санъат турлари, мусиқа, тэквандо ҳамда гуллар безови бўйича руҳсат этилди.

Аммо яна бир бор, мазкур таъқиқловни тадбиқ этиш жуда мушкул бўлиб чиқди. Бу борада Сет (Seth, 2002, p. 186) шундай ёзади:

“Ота-оналар хусусий репетиторликка қўйилган таъқиқловларни четлаб ўтиш учун

каттик ҳаракат қилдилар. Олий ўқув юрти талабаси бўлган репетиторлар хусусий дарс беришга келаётганида ўқувчиларининг уйлари жойлашган бинога киришда гумон туғдирмаслик учун баъзан юқори мактаб ўқувчилари формасини кийишар эди. Баъзи оилалар репетиторлар уйлари кузатувчиларнинг шубҳасини уйғотмаган ҳолда бир ёки бир нечта оиланинг фарзандларига дарс бера олишлари учун репетиторларга квартираларни ижарага олиб беришар эди. Кўпинча хордиқ меҳмонхоналари ва оддий меҳмонхоналар ва кўп қаватли уйларга жойлашган хусусий хонадонларда махфий хусусий мактаблар фаолият юритар эди. Бойлар ўз фарзандларини хусусий дарслар олишлари учун хорижга юборар эди.”

Мавжуд хатарлар бундай машғулотлар нархини ошириб юборди ва махфий репетиторлик кўп даромад келтирувчи касбга айланди.

Бу масала бўйича мурасага келиш заруратини хис этан ҳукумат аста-секин мазкур чекловни юмшатиб борди (Yang, 2001):

- 1984 йили юқори мактабнинг юқори синф ўқувчиларига қишки таътил вақтида тил ўқитиш хусусий марказларига қатнашга рухсат берилди. Ўзлаштириш даражаси энг паст бўлган ўқувчилар (энг қуйидаги 20 фоиз)га мактаб ўқитувчиларидан қўшимча дарслар олишларига рухсат берилди.
- 1988 йили барча ўқувчиларга мактабларда ўз ўқитувчиларидан пуллик аснода қўшимча дарс олишга рухсат берилди.
- 1989 йили олий ўқув юртлари талабаларига бошланғич ва ўрта мактаб ўқувчиларига дарс беришга рухсат этилд. Шунингдек қўшимча ўқув материаллари ёзилган аудио кассеталар тайёрлаш, сотиб олиш ва ижарага олишга рухсат берилди. Бошланғич ва ўрта мактаб ўқувчилари таътиллар даврида хусусий ўқув муассасаларига қатнашларига рухсат берилди.
- 1991 йили бошланғич ва ўрта мактаб ўқувчиларига академик дарслар олиш учун мактаб мавсумида хусусий ўқув муассасаларига қатнашга рухсат этилди.
- 1996 олий ўқув юртлари битирувчиларига бошланғич ва ўрта мактаб ўқувчиларига репетиторлик қилишларига изн берилди.

Чекловларнинг бундай юмшатилиши бу йўналишнинг тез ўсишига ёрдам берди. 1993 йили мамлакат бўйича хусусий ўқитишга 3 410 млрд. Вон (4,3 млрд. АҚШ доллари) сарфланганлиги аниқланган. Ушбу миқдор 1994 йилга келиб 4 696 млрд. Вон, 1995 йилда эса 9 320 млрд. Вонга етди (Yoon et al., 1997, p. 1). Ҳисоб-китобларга кўра 1997 йилга келиб бошланғич, ўрта ва юқори мактаб ўқувчиларининг хусусий машғулотлари учун сарфланган йиллик маблағлар миқдори жон бошига ялпи миллий маҳсулот миқдорининг 12 – 16 фоизига тенг келган ва бу Япониядаги шундай кўрсаткичдан 3-4 баравар юқори (Kwak, 1999) бўлган. Репетиторликдан фойдаланиш бошланғич мактаб босқичида айниқса кучли бўлган ва кўпроқ шаҳарларда аниқ кўзга ташлангани ҳолда, қишлоқ жойларда ҳам саломқли кўламга эга бўлди.

Қисман репетиторликдан фойдаланишнинг шу даражада кучайиб кетганлиги сабабли 1997 йилга келиб репетиторликни таъқиқлаш масаласи яна сиёсий мунозаралар кун тартибига қайтадан қўйилди. Президент Ким Де Жун 1998 йили лавозимга киришиш нутқида у “ёшларни ўқув дастурларидан ташқари фаолиятлардан қутқариш ва ота-оналарни хусусий репетиторликнинг оғир молиявий юкидан қутқариш”лигини айтди (Yi, 2002, p. 2). 1998 йили ҳукумат ўрта таълимдаги ўқувчилар учун академик репетиторликни яна босқичма-босқич

таъқиқлашини эълон қилди: 1999 йили ўрта мактабнинг куйи синфлари ўқувчиларига ва юқори мактабнинг биринчи йил ўқувчиларига, 2001 йили эса ўрта мактабнинг барча ўқувчиларига репетиторлик қилиш таъқиқланди.

Аммо бу ҳаракат салмоқли ишончсизлик билан қаршиланди. Тандқидчилар репетиторликни енгишни уни фақат кераксизга айлантириш орқали қилиш – яъни репетиторлик орқали қозонилиши мумкин бўлган рақобатдаги устунликни сусайтириш ҳамда расмий таълимнинг сифатини ошириш орқали – амалга ошириш мумкинлигини таъкидлашар эди. Оммавий даврий нашрларнинг бири (*Asiaweek*, 1997, p. 20) да чоп этилган муҳаррирнинг мақоласида шундай дейилади:

“Корея ҳукумати раҳбарларининг бошланғич ва ўрта таълимдаги ўз камчиликларини репетиторликни таъқиқлаш орқали ҳал қилишга уринишлари ўғрилик муаммосини барча аҳолини қашшоқ бўлишини таъминлаш орқали ечишга уринишга ўхшайди. Рақобат тобора ортиб бораётган Осиёда қонунларни энг куйи умумий маҳраж манфаатига мос равишда ишлаб чиқишнинг ҳеч қандай маъноси йўқ.”

Таъқиқлов бўйича янгидан бошланган ушбу ҳаракат ҳам ўз аждодларидан кўп яшамади. 2000 йили судлар ушбу таъқиқловни конституцияга қарши ҳамда инсон ҳуқуқларининг поймол қилувчи деб эълон қилдилар.

Алтернатив ечимлар излаш

Тарихдаги тажрибадан келиб чиққан ҳолда Корея раҳбарияти масалага кенгрок ёндошишга қарор қилди ва 2004 йили “Давлат таълим тизимини қайта тиклаш орқали хусусий репетиторликка йўналтирилувчи харажатларни қисқартириш сиёсати” деб аталувчи ташаббусни илгари сурди. Ҳукумат барча босқичларда давлат таълимини таъминлаш орқали омманинг ижобий фикрини қозонишга ҳаракат қилди. Бунда ҳукумат репетиторликни таъқиқлаш касалликнинг келиб чиқиш сабабларини эмас, фақат унинг белгиларини бартараф этишини англаб етган ҳолда иш кўрди. Мазкур сиёсат доирасида куйидаги 10 та махсус чоралар эълон қилинди (Kim, 2004, p. 22):

1. Электроник таълим дастурлари ёки «Таълим теледастурлари хизмати» телеканали ва интернет орқали олий ўқув юртларига кириш имтиҳони (College Scholastic Ability Test - CSAT) га тайёргарлик кўришга изн бериш;
2. Мактабларга дарслардан кейин ўқувчиларнинг ўзлашириш даражасидан келиб чиққан ҳолда турли босқичлардаги кўшимча дарслар беришга рухсат этиш;
3. Ўқув дастуридан ташқари тадбирларни кўпайтириш;
4. Ишловчи аммо фарзандларини болалар марказига юборишга қурби етмайдиган ота-оналарнинг бошланғич синфларда ўқийдиган кичкина фарзандлари учун мактабдан кейинги дарслар ташкил этиш;
5. Малакали ўқитувчиларни ишга олиш ва ўқитувчилар фаолиятига баҳо берувчи кенг қамровли тизимни жорий этиш;
6. Ўқитиш ва баҳолаш услубларини ўзгартириш;
7. Ўқувчиларни ўзлаштириш қобилиятларидан келиб чиққан ҳолда турли хил синфларга ажратишга асосланган ўқитиш тизимини яратиш орқали юқори мактаблардаги тенглаштириш сиёсатини ўзгартириш;
8. Олий ўқув юртларига қабул тизимини юқори мактабларда олинган баҳолар ва дарсдан ташқари тадбирларда қатнашиш даражасига асосий эътиборни қаратиш ва CSAT балларига бўлган эътиборни камайитириш орқали ўзгартириш;

9. Таълимда ўзлаштиришнинг минимал даражасини кафолатлаш;
10. Жамият ва анъаналарга етказилган зарар асосида ҳосил бўлган жароҳатни даволаш.

Мазкур чора-тадбирларнинг баъзилари олдинги ислохотларни ортга қайтарди ёки сезиларли даражада янгилашга олиб келди. Олий ўқув юртларига қабул тизимининг янгиланиши мактаблардан берилувчи тавсияномаларга ҳамда мактабдан ташқари тадбирларда қатнашиш даражасига эътибор қаратилиши бошқа ўринларда марказлаштирилган имтиҳон олиш тизимини кучайтириш ва баҳолаш мезонларини стандартлаш орқали коррупцияни камайитиришга бўлган ҳаракатлардан катта фарқ қиларди (Gorgodze, 2007). Хусусий таълим тизимидаги баъзи хусусиятларни расмий таълим тизимига тадбиқ этишни мақсад этган ҳолда янги ислохотларда қўшимча таълим марказларининг машҳур маърузачиларидан баъзиларини ишга олиш ва уларнинг асосий предметлар бўйича телеведиенинг сунъий йўлдош орқали ишловчи каналлари ва интернет орқали бепул дарс беришларини ташкил этиш режалаштирилган эди (Lee, 2007, p. 1228).

Шунингдек юқори мактаблардаги тенглаштириш сиёсатида жиддий ўзгаришлар рўй берди. Ушбу сиёсат 1974 йилда илк бор тадбиқ этилганида ҳам мантиқан тўғри ҳамда кизиқарли туюлган эди ва бошқа давлатлар томонидан ҳам, ҳеч бўлмаганда илк назар солинганда тадбиқ этишга лойиқ чора каби кўриниши мумкин эди. Шунинг учун ҳам Ким ва Ли (Kim and Lee 2008, p. 29) каби машҳур баҳоловчиларнинг мазкур сиёсатни “хусусий таълимга бўлган талабнинг ошишида тўғридан-тўғри айблаш мумкин” деб билдирган фикрларини ўқиш ҳайратга солади. Бошқа баҳоловчилар (масалан, Вун, 2008) ушбу сиёсатни баҳолашга нисбатан нозикроқ ёндошганлар. Аммо шундай бўлсада, шу нарса маълумки, мазкур сиёсат ҳаётга тадбиқ этилишида ҳам ўз таъсирини кўрсатишда ҳам у қадар қатъийликка роия қилмаган.

11-жадвал. Хусусий дарслар олувчи ўқувчилар нисбати, Корея, 1980–2007 йй.

	<i>Бошланғич мактаб</i>	<i>Ўрта мактаб</i>	<i>Юқори мактаб</i>
	<i>б</i>		
1980 й.	12,9	15,3	26,2
1997 й.	72,9	56,0	32,0
2007 й.	88,2	78,4	63,1

Манбаъ: Kim (2007), 1-бет.

Юқорида келтирилган ўн та махсус чоралар ичида қолганларидан катта фарқ қилувчи чора рўйхатдаги сўнгги чора, у ҳам бўлса, “Жамият ва анъаналарга етказилган зарар асосида ҳосил бўлган жароҳатни даволаш” чораси бўлди. Чунки у жуда ҳам умумий бўлиб, уни таърифлаш ёки ҳаётга тадбиқ этиш қийин эди. Кореяда рақобатчилик руҳи ва таълимга бўлган ҳурмат халқнинг қалбида чуқур илдиз отган тушунчалар бўлиб уларни осонликча ўзгартириб бўлмади. Шунинг учун ҳам бир қатор ҳукуматлар томонидан олиб борилган ҳаракатларга қарамадан репетиторлик геометрик прогрессия тезлигида ўсиб борди (11-жадвал). Репетиторлик марказлари (“хаквон”лар) нинг сони 1980 йилда 381 та бўлган бўлса, 2000 йилга келиб 14 043 та, 2007 йилда эса 31 000 тани ташкил қилди (Kim and Lee, 2008, p. 9). Хусусий репетиторлик хизматлари учун йўналтирилган харажатлар даромадлардан кўра тезроқ ўсишда давом этди (Kim and Lee, 2008, p. 3). Шунга қарамадан Корея ҳукумати хали ҳам ушбу масалага жиддий ёндошишда давом этмоқда. Ли ва Жанг

(Lee and Jang, 2008, p. 15) бу борада ҳақли равишда “сабрли бўлиш ва муаммога узоқни кўзлаган ҳолда ёндошиш” лозимлигини ва бу ёндошув “кўп қиррали ва яхлит ёндошув” бўлиши лозимлигини таъкидлайдилар.

3-бокс. Босимларни енгиб ўтиш

Корея ҳукумати мактабларда тенглаштириш сиёсатига кирмайдиган махсус юқори мактаблар гуруҳи ни ташкил қилди. Табиийки бундай мактабларга киришни истаганлар ўртасида катта рақобат юзага келган бўлиб, хусусий репетиторлик бу рақобатнинг четлаб ўтиб бўлмайдиган қисмига айланди. Ким Ки (m, 2007) турли оилалар ушбу босимни енгиб ўтиш учун тутган йўлларни ўрганиб чиқди. Жумладан Да Жунг исмли қиз ва унинг онаси борасида маълумот келтирилган. Мисолда Да Жунгнинг ҳаётида а йниқса қизғин давр акс эттирилган; аммо худди шунга ўхшаш босим, бу қадар кучли бўлмасда, Коре ялик миллионлаб болаларнинг мактаб даври давомидаги ҳар бир кунига хосдир.

Да Жунг махсус юқори мактабга қабул имтиҳонларидан икки ой олдин хусусий ўқув муассасасига ёз илди ва у ерда корейс тили, инглиз тили ва математика фанларидан дарс ола бошлади. У хусусий ўқу в масканига мактабдан кейин, кечги соат 5 да борар ва соат 10 га қадар ўқир эди. У мазкур ўқув муасс асасининг мустақил машғулот хонасида тунги соат 2 га қадар дарс қилар ва кейин уйга қайтар эди. У тунги соат 3 ларда уйқуга кетар ва эрталаб соат 6 да туриб мактабга жўнар эди.

Да Жунгнинг онаси у қанчалик оз ухлаши хусусида шундай дейди:

Мен уни уйғотишим билан ўрнидан туради. Мен уни уйғотар эканман ўзимни жуда ноқулай хис қиламан. Мен унга раҳмим келганлиги сабабли эрталабки 6.00 да уйғотмадим, унинг жаҳли чиқди и. У менга “Сиз кучли бўлишингиз керак. Бу сизга қанчалик қийин бўлмасин, мени уйғотишиз керак. Бу менинг фойдам учун керак. Уйғонишим учун мени силташингиз ва ҳаттоки уришингиз керак” деди.

Да Жунгнинг онаси мазкур давр давомида кизининг ҳаёти нақадар оғир бўлганлигини хис этсада, унинг хусусий репетиторда шуғулланишини сармоя деб билади. У бунга бошқа оналар билан учрашиб, уларнинг болалари репетиторларда қандай шуғулланаётганлигини эшитганида яна қайта иқрор бўлади

Да Жунг учун репетиторлик муассасасида шуғулланиш унинг келажакдаги имкониятларини кенгайтиради. Да Жунг у ерда рақобатни хис этди ва янада кучлироқ ўқиди. Аммо, унинг хусусий ўқув муассасасига қатнашлиги мактабдаги дарсларга бепарво бўлишиги олиб келди. У хусусий ўқув муассасасид а тунги соат 2 га қадар ушланиб қолиши туфайли кўпинча мактабдаги дарсларда ухлаб қолар эди.

Манбаъ: Ким (Kim, 2007), 7–8-саҳифлар.

Мавритания

Худди Кореядаги ҳамкасабалари каби Мавритания ҳукумати раҳбарлари ҳам узок вақт давомида хусусий репетиторлик муаммосини ҳал қилишга ҳаракат қилдилар ва улар ҳам катта муваффақиятга эриша олмадилар. ТРХИ форумида Мавританиянинг иккита собиқ Таълим вазирлари Армугум Парсурамен (1983-1995) ва Стивен Обигаду (2000-2005) катнашдилар. Сиёсий қарашлар бўйича улар бир-бирларига рақиб ҳисобланар эдилар, аммо Форум давомида ҳар иккиси ҳам бир овоздан хусусий репетиторлик муаммосини ҳал қилувчи чора-тадбирларни топиш нақадар қийин эканлиги хусусида гапирдилар. Улар ўзлари дуч келган муаммолар улардан олдинги ва улардан кейинги вазирларнинг ҳам йўлида учраганлигин таъкидладилар.

Ҳақиқатдан ҳам Мавританияда хусусий репетиторлик билан боғлиқ бўлган муаммолар бир асрдан зиёд вақт давомида диққат эътиборда ҳисобланади. Фундун (Foondun, 2002, p. 488) 1901 йилги асарида ўша вақтда мамлакатда ёлғиз ҳисобланувчи ўғил болалар ўрта мактабининг директори хусусий репетиторликнинг салбий жиҳатларига таъриф берганлиги аммо унинг олдини олиш “бефойда” деб билдирган фикрларини келтиради. Худди шундай фикрлар 1911 йилда Кюрпипдаги Мавритания Қироллик Колледжи директори томонидан билдирилган (Мавритания тилида келтирилган, 1994, 1–2 - саҳифалар) бўлиб, у ходимлардан 12 киши ҳафтасига 13 соатдан 33 соатгача хусусий репетиторлик билан шуғулланишини айтган. Фикрининг давомида у шундай дейди:

“Ушбу фаолиятни етарлича бадал тақдим этмасдан бутунлай таъқиқлашнинг иложи йўқ ва менинг фикримча бундай қилишнинг кераги ҳам йўқ. Жаноблар колледж соатларидан ташқаридаги бўш вақтларини истаганларича ўтказишлари мумкин ва уларнинг кимдир бундай тўхтатиши керак деб ўйламайман. Худди шунингдек чегаралаш ўрнатишнинг ҳам иложи йўқ деб ўйлайман. Буни қандай тадбиқ этиш мумкин? Аъзолар иш вақтидан кейинги фаолиятлари назорат қилинмаслиги кераклигини айтиб қаттиқ эътироз билдиришлари мумкин. Бу фаолиятнинг зарарли эканлигига тўлалигича қўшиламан, аммо ушбу муаммони ҳал этиши мумкин бўлган бирон ечимни тақлиф қила оламайман”.

Ўттиз йилдан сўнг, 1941 йилда таълим бўйича ҳисоботнинг муаллифи ўқитувчилар душанбадан жумага қадар ҳар тунда икки соатдан қўшимча дарс ўтсалар ўз ишларида самарали фаолият кўрсата олмасликларини таъкидлайди. Ҳисоботда шундай дейилади (Мавритания тилида келтирилган, 1994. 2-саҳифа):

“Агар ... иш куни етарлича узун бўлмасан, уни узайтириш мумкин. Бутун синф учун хусусий устозлик қилишнинг кераги йўқ; бундай устозлик ўзлаштиришда ортда қолаётган бир нечта болалар учун синф ўқитувчиси томонида бунинг учун унга маош тўланаётган мажбуриятларнинг бир қисми сифатида олиб борилиши керак”.

Армугум Парсурамен бошқаруви даври (1983-1995)

Армугум Парсурамен хусусий репетиторлик масаласи тобора кўпроқ ташвишга солиб бораётган даврда раҳбарлик қилди ва ушбу муаммони бартараф этишга аҳд қилганлигин баён этди. Унинг бошқаруви давом этган ўн йилликнинг бошида чоп этилган Расмий ҳисоботда (Mauritius, 1984, p. 15) шундай дейилади:

“Ҳукумат хусусий репетиторликнинг суистеъмол қилинаётганлигидан ташвишда –

айниқса бошланғич мактабларда. Хусусий машғулотлар учун пул тўлай олмайдиган оилаларнинг фарзандлари мактаб ҳаётининг бошиданок куйроқ шароитда бўладилар. Ҳукумат хусусий репетиторликнинг кўлами ва унинг мактабларга кўрсатаётган таъсирини мукамал тафтишдан ўтказишни таклиф қилди. Олиб борилажак тадқиқот натижалари бўйича аниқ кўрсатмалар ишлаб чиқилади. Аммо хусусий репетиторликнинг зарарли таъсирига қарши олиб борилажак фаолиятда асосий эътибор мактаблардаги таълим сифатини оширишга қаратилади. Агар ўқитувчилар ўзларига юклатилган вазифани сидқидилдан ва виждонан бажарадиган бўлсалар, бошланғич мактабларда хусусий репетиторликка бўлган талаб сезиларли даражада камайиши мумкин”.

Тафтиш Мавритания Университетидаги мутахассислар гуруҳи томонидан лозим тарзда олиб борилди. Тадқиқотда 1986 йили хусусий репетиторлар хизматидан фойдаланаётган бошланғич мактаб ўқувчиларнинг нисбати 1-стандарт (синф)да 11,2 фоизни ташкил этган бўлса, 6-стандартга келиб бу нисбат 72,7 фоизга етганлигини аниқланди. Ушбу нисбат ўрта мактабнинг 1-формаси (синфи) га келиб 37,3 фоизга тушган, аммо 6-формага етганда яна ўсиб 87,8 фоизни ташкил қилган (Joynathsing, Manzoor, et al.1988, p. 31 and p. 43). Бошланғич мактабнинг охириги синфларига келиб кўрсаткичларнинг ўсиши ўрта мактаб тизимига йўл очувчи “Бошланғич таълим шаҳодатномаси”ни олиш учун топширилувчи имтиҳоннинг нақадар муҳим эканлигидан далолат беради. Ушбу босқичдан ўтиб олгач, ўқувчиларнинг хусусий репетиторларга қатнаш нисбати кескин тушиб кетган ва бу ҳол “Мактаб шаҳодатномаси” ва “Юқори мактаб шаҳодатномаси” имтиҳонлари яқинлашгунига қадар давом этган. Мавританияда ўрта мактаб тизими жуда кўп қатламли бўлган ва бошланғич мактаб босқичида хусусий репетиторларга мурожаат қилишга зўр бериш Фундун (Foondun, 1992) “ “беш юлдузли” ўрта мактабдан жой эгаллаш учун девоналарча пойга” деб атаган омил орқали кучайиб борган. Ўқувчиларнинг ўзлаштириш қобилияти қанчалик юқори бўлса, уларнинг хусусий репетиторга қатнаш эҳтимоли шунчалик юқори бўлган.

Репетиторликнинг манзили босқичга қараб ўзгариб борган. Бошланғич мактабдаги репетиторликнинг аксарияти ўқитувчиларнинг ўзлари томонидан мактабда олиб борилган ва бунда ўқувчилар хусусий дарслар олиш борасида катта босим хис этганлар. Ўрта мактаб даражасида эса одатда репетиторлик муайян фан ўқитувчиси томонидан олиб борилиб, у доим ҳам мазкур ўқувчининг мактабида ишловчи ўқитувчи бўлмаган. Репетиторлик кичик гуруҳлар учун ўқитувчиларнинг уйларида, катта гуруҳлар учун эса ижарага олинган жойда ўтказилиши мумкин бўлган. Мавританияда Кореядаги “хаквун”ларга ўхшаш бир нечта муассасалар мавжуд бўлган.

Мавритания Университети томонидан олиб борилган тадқиқот натижалари бўйича аниқ таклифлар берилмади, аммо қуйидагилар аниқланди (Joynathsing et al., 1988, pp. 64–66):

- Хусусий репетиторликнинг тарқалиши ўз устида ишлаш тизимининг бир қисми бўлган. Кенг омма мактабда берилаётган билимлар имтиҳонлардан муваффақиятли ўтиш учун етарли эмас деган фикрда бўлган ва натижада ўқувчилар хусусий репетиторларга мурожаат қила бошлаганлар. Аммо ўқувчилари хусусий дарслар олишини билган ўқитувчиларнинг кўпчилиги мактабдаги дарсларда ҳар бир ўқувчи имтиҳонга етарлича тайёр бўлишини таъминлаш бўйича камроқ ҳаракат қилган. Шу тариқа хусусий репетиторликка бўлган эҳтиёж тилаб олинган офатга айланди.

- Хусусий репетиторлик таълим тизимига таркибий жиҳатдан ўрнашиб олгач, катта кучга эга бўлган турли манфаатдор томонлар уни кўллаб-қувватлашни истадилар. Ота-оналар репетиторликка фарзандларини ижтимоий ва иқтисодий муваффақиятга элтувчи йўл сифатида қарай бошладилар, ўқитувчилар репетиторликни солиққа тортилмайдиган даромад манбаъи деб баҳолаш эдилар, кенг омма эса репетиторликни солиқ тўловчиларга ҳеч қандай оғирлиги тушмаган ҳолда билим олишни юксалтириш йўли деб ҳисоблар эди. Ушбу сабаблар мавжуд экан репетиторлик қамровини камайтириш бўйича таклифлар самарали бўлишининг эҳтимоли кам эди. Агар бундай таклифлар мактабдаги таълим сифатини ошириш бўйича жиддий чоралар билан биргаликда амалга оширилмаса, ушбу эҳтимол шундай заифлигича қолаверади.
- Хусусий репетиторликка бўлган талабни таълим тизими фаолият кўрсатувчи параметрларни ўзгартириш орқали камайтириш мумкин, масалан, имтиҳонларни олинган билимларни эмас қобилиятни баҳолашга йўналтириш орқали ёки ишга олувчиларни ходимларни ёллашда уларнинг академик малакасига эмас, зукколигини баҳолашга ўрғу беришга ундаш орқали. Аммо ислохот фақатгина ижтимоий ва иқтисодий воқеъликка асосланган бўлсагина муваффақиятли бўлиши мумкин. Мазкур омилларни ҳисобга олмаган ҳар қандай ечим инқирозга маҳкум бўлади.

Таълим вазири сифатида Парсурамен Мавритания Университети томонидан олиб борилган тадқиқот натижаларига Парламент томонидан эътибор қаратилишига эришди. Натижада ушбу натижалар 1988 йили Парламентда кучли мунозараларга сабаб бўлди. Парсурамен болалар ҳаддан зиёд кўп соатлар давомида ўқиш билан банд бўлаётганига, репетиторлик машғулоти олиб борилаётган “даҳшатли шароитларга”, жумладан улар ўқитувчиларнинг гаражларида ва шу каби жойларда олиб борилишига ҳамда кам даромадли оилаларнинг мушкул аҳволда қолганлигига эътиборни жалб этди. Бош вазир мазкур мавзуга эътибор қаратди ва Ота-она – Ўқитувчи Ассоциациялари (Parent-Teacher Associations -PTAs)ни болаларнинг манфаатларини кўзлаган ҳолда мутаносибликни оширишга ёрдам беришга ундади. У шунингдек бошланғич таълимнинг охириги йили сўнгида ўтказиладиган имтиҳонларни сусайтириш ва бу орқали ўрта таълимни кенгайтириш лозимлигини таъкидлади ҳамда бошланғич мактабгача бўлган босқичдан токи 3-стандартгача бўлган давр мобайнида хусусий репетиторликни таъқиқлаш масаласини ўртага қўйди. У сиёсатчилар ўз фарзандларини хусусий репетиторлардан дарс олишга юбормаслик орқали намуна кўрсатишларини таклиф қилди.

Кенг омма учун ҳукумат “Хусусий репетиторлик бўйича умуммамлакат семинарини” ташкил қилди. Мавритания атига бир миллион аҳолига эга бўлган кичик давлат бўлганлиги сабабли мазкур семинарда қатнашиш бўйича яхши кўрсаткичларга эришилди. Жумладан ҳам ота-оналар гуруҳлари ҳамда ўқитувчиларнинг уюшмаларидан қатнашувчилар даражаси юқори бўлди. Айни вақтда мазкур тадбир репетиторликнинг нақадар чуқур илдиз отганлигини кўрсатди. Шу сабабли 1989 йилда Вазир қуйидагилар бўйича бир қатор чораларни тадбиқ қилишга қарор берди (Parsuramen, 2007):

- Ёш болаларнинг соғлигини ҳимоя қилиш учун 3-стандартгача бўлган босқичларда хусусий репетиторликни таъқиқлаш;
- Дарс жадвалларини стандартларни камайтириш фойдасига қайта кўриб чиқиш,

жумладан фуқаролик асослари, ижодий ва жисмоний таълим ҳамда ўқишга ажратилган соатларни кўпайтириш;

- Репетиторга қатновчи 4-, 5- ва 6-стандартлар ўқувчилари ўқитувчиларнинг уйлари ёки ижарага олинган жойлардаги зич шароитларда эмас мақбул муҳитда шуғулланишларига имконият яратиш учун репетиторлик машғулотларини синф хоналарида олиб боришга рухсат бериш;
- Хусусий репетиторлик гуруҳларидагиларнинг сони энг кўпи билан 40 дан ортмаслиги ва репетиторлик машғулотларининг ҳафтасига 10 соатдан ошмаслигини жорий этиш.

Кейинги қадам ушбу тартиб-қоидаларнинг қонунчиликка ўтишидан иборат бўлди. Мазкур қонун лойиҳаси 1991 йили Парламентга ҳавола қилинаётганида Парсурамен ўқитувчилардан репетиторлик бадалини тўлашга қурби етмайдиган ўқувчиларни ҳам қабул қилиш талаб этилажагини ҳамда у “Касбий одоб кодекси”ни ва ушбу чораларни қўллаб-қувватлаши учун “Ўқитувчилар кенгаши”ни жорий этишни режалаштираётганлиги таъкидлаб ўтди. Мунозаралар давомида Парламентнинг мазкур ташаббусга қарши бўлган аъзолари томонидан ушбу чора репетиторлик қилиш ҳуқуқига эга бўлган 4-6- синфлар ўқитувчилари ва бундай ҳуқуққа эга бўлмаган 1-3- синфлар ўқитувчилари категорияларини келтириб чиқариши билан боғлиқ бўлган таҳликага эътибор беришга чорладилар. Шунингдек улар 4-6- синф ўқувчилари учун репетиторликка давомий тарзда хайрихоҳ муносабатда бўлиш “ўта даражада номақбул”лиги, чунки у параллел таълим тизими фаолиятини таъминлаб боришини таъкидладилар. Вазир ўз фикрига содиқ қолди ва мунозалардан сўнг қонун қабул қилинди (Parsuramen, 2007).

Ўша йилнинг ўзида параллел равишда рўй берган яна бир ҳодиса бошланғич мактаб босқичида ўзлаштириш бўйича ҳисоботнинг чоп этилиши бўлиб, унда “Бошланғич таълим шаҳодатномаси” (БТШ) учун ўтказилувчи имтиҳонлардаги муваффақиятсизликларга (Manrakhan, Vasishta, et al., 1991) алоҳида эътибор қаратилган эди. Ҳисоботда репетиторлик кўплаб ота-оналар учун иқтисодий жиҳатдан кўшимча юк бўлсада, уларнинг салмоқли қисми фарзандлари яхши ўрта мактабга жойлашишларини таъминлаш илинжида ушбу юкни кўтаришга рози эканликлари таъкидланган. БТШга талабгорларнинг деярли 70 фоизи репетиторга қатнаганликларини айтган бўлиб бундай қатновлар давомийлиги ҳафтасига 2 кундан 5 кунгача бўлган. Болаларнинг аксарияти (88 фоизи) битта репетитор ёрдамидан фойдаланган бўлса, 9 фоизи иккита, 3 фоизи эса учта репетиторга қатнаган. БТШ имтиҳонларидан муваффақиятли ўтган болаларнинг 90 фоизи хусусий репетиторга қатнаган бўлса, имтиҳондан ўта олмаганларнинг ярми репетиторга қатнамаган.

Ушбу рақамларга асосланган ҳолда ва Вазир томонидан ота-оналар эътиборини кучайтиришга қаратилган ҳаракатлар давомида ҳукумат “Хусусий ўқитишдан фойдаланиш ва уни суистеъмол қилиш” деб номланувчи китобчани чоп этди (Mauritius, 1994). Ушбу китобчада тартиб-қоидалар, ёрдам ва талаблар қоришмасидан иборат бўлган жорий сиёсатнинг қисқача баёни келтирилган. 1-3- синфларга хусусий репетиторлик қилишнинг маън этилиши ҳамда бир ҳафтада хусусий машғулотлар соати ва гуруҳлардаги болалар сонини чегаралаш тартиб-қоидалар қисмига мансуб бўлган. Ёрдам бериш эса хусусий репетиторлик учун мактаб хоналаридан фойдаланишга рухсат берилиши билан боғлиқ бўлган. Болалар таълим олишга мослаштирилмаган шароитларда азият чекмасликларини таъминлаш билан бар вақтда ушбу чора расмий раҳбарлар ўрнатилган тартиб-қоидаларга қай даражада риоя қилинаётганлигини текширишлари учун ҳам шароит яратди. Талаб қисмига

келсак, унда ўқитувчилар кам даромадли оилалар фарзандларини ажратиб қўймасликларига қўйилган талаб назарда тутилган.

Қўшимча чоралар сифатида бошланғич ва БТШ имтихонлари дастурлари янгиланди ва ўқувчиларнинг битта ўқитувчи боғлиқ бўлиб қолишларининг олдини олиш учун фанларни ўқитиш 4-стандартдан (синфдан) жорий қилинди. Бош ўқитувчилар ва нозирлардан репетиторлик дарсларини олмаётган ўқувчиларни дискриминация қилаётган ўқитувчилар тўғрисида хабар бериш вазифаси юклатилди ҳамда ўрта мактаблар ўртасидаги тафовутларни камайтириш ва бу орқали “беш юлдузли” мактабга кириш борасидаги рақобатни камайтириш бўйича қўшимча чоралар кўрилди.

Тартиб-қоидалар асосан расмий таълим синфларида усиз ҳам масъул бўлган ўқувчиларига хусусий сабоқ берувчи ўқитувчиларга қаратилган эди. Аммо бундай фаолиятларни таъқиқлаш репетиторликнинг бирон кўринишининг олдини олишдан кўра осонроқ бўлиб, 1-3- синф ўқувчиларининг ота-оналари орасидаги шухратпарастлари хусусий репетиторларни ёллашда давом этдилар. Шунингдек, Парламент аъзоларидан баъзиларининг ташвишлари тўғри бўлиб чиқиб, 1-3-синфларга репетиторлик қилинишининг таъқиқланиши мактаблардаги қатламлар шаклланишини янада кучайтириб юборди. Чунки, Мавритания газетасида талқин этилганидек (*L'Express*, 20 June 1993, quoted by Foondun, 2002, p. 506) қуйи синфлар ўқитувчиларига “хусусий репетиторлик бўлмиш мазали тортнинг бир қисмидан баҳраманд бўлиш таъқиқланган” эди. Натижада мактабларда ўқитувчиларнинг юқорилик синфларни олиш иштиёқидаги ҳаракатлари кескинлашди. ЮНИСЕФнинг 1994 йилда чоп этилган ҳисоботида (35-саҳифа) шундай дейилади:

“4-стандартнинг бошида ўқитувчи томонидан ота-оналарга у томонидан ўз ўқувчиларига хусусий сабоқ беришни бошлаганлигини билдирувчи ёзма хабар юбориш оддий ҳолга айланди. *"Faiseurs de boursiers"* (“стипендиянтларни тайёрловчи”) деб номланувчи ўқитувчилар хусусий репетиторликка зўр бердилар. Табиийки, молиявий аҳволи яхши бўлган ота-оналар энг яхши ўқитувчиларнинг якка тартибдаги хусусий сабоқларини сотиб олишлари мумкин. Шу тариқа демократик жамиятдаги тенглаштирувчи, бепул таълим тизими амалиётда олий тоифадагилар тизимига айланиб унда яхши натижалар ва юқори сифатли таълим ўз нархида эга бўлди”.

Парсурамен Таълим вазири сифатидаги ўзининг узоқ йиллик меҳнат фаолиятини 1995 йили якунлади. Ўзининг давомий сайъ-ҳаракатларига қарамасдан икки йилдан сўнг у “муаммо ҳали ҳам мавжуд” эканлигини (Parsuramen, 1997, p. 51) надомат билан тан олди. У “мазкур мушкул муаммони ҳал этиш учун” унинг ўрнига келган инсон қандай янги чоралар қўллашини кўришни кутди.

Кадрес Р. Чедумбарум Пиллай бошқарувни олиши (1997-2000)

Парсураманнинг ўрнига Жеймс Бурти Дэвид келди, аммо у ушбу лавозимда бор-йўғи бир ярим йил ишлади ва репетиторлик муаммоси билан шуғулланмади. Фақат Кадрес Р. Чедумбарум Пиллай хусусий репетиторлик ва таълим тизимидаги қатламлар шаклланиши муаммоси билан шуғулланишни давом эттирди. У нисбатан узоқроқ муддатга қаратилган таркибий ислохотларни амалга оширишга ҳаракат қилди. Жумладан баъзи ўқув муассасалари “беш юлдузли” деб танилиб, бошқалари иккинчи ёки учинчи даражали бўлиб қолган ҳолатни сусайтиришга давомий равишда ҳаракат қилди. Параллел равишда бошланғич мактаблар

ўртасидаги тафовутни камайтириш бўйича чоралар кўрилди ва бунда ўқувчилар БТШ имтиҳонларида нисбатан бир-бирига тенг бўлган имкониятга эга бўлишини таъминлаш мақсад қилиб қўйилди. Ушбу чора-тадбирлар ҳукуматнинг 1997 йилдаги ҳисоботидан ўрин олган бўлиб, унда (Mauritius, 1997, р. 28) хусусий репетиторлик “ўта даражада рақобат кучли бўлган таълим тизмининг, ўқитувчилар малакасини ошириш схемасининг йўқлиги, ўқитувчилик касбига энг иқтидорли инсонларни жалб этиш учун шарт-шароитлар ҳозирланмаганлиги ҳамда сифатни таъминлаш тизимининг умуман мавжуд эмаслигининг оқибати”дир деб таъкидланди. Ҳукумат ҳисоботида кескин чоралардан воз кечилган, унда таълим соҳасидаги кенг миқёсда олиб борилажак ислохотлар натижасида хусусий репетиторлик муаммоси ўз-ўзидан ҳал бўлиши хусусидаги фикр илгари сурилган. Аммо шунга қарамадан, мазкур ҳужжатда қуйидагилар назарда тутилган (28-29-саҳифалар):

- Мактаб бино ва иншоатларида хусусий репетиторлик машғулоти олиб борилишини таъқиқлаш;
- Ўқитувчилардан ўтказилган хусусий машғулотлар тўғрисида маълумот беришни ва унда ўтилган соатлар, қатнашган ўқувчилар сони, маълум муддатдаги дарслар сони, вақти ва манзили кабиларни кўрсатишни талаб этиш;
- Дам олиш кунлари ва байрамларда репетиторлик машғулоти ўтказилишини таъқиқлаш;
- Ўқитувчилар мактаб соатларидан кейин пуллик қўшимча дарслар ўтишларига хайрихоҳлик қилиш;
- Ўқитувчилар мавқеъини қайта кўриб чиқиш;
- Комиссия орқали ўқитувчилар фаолиятини жиддий назорат қилиш ва уларнинг белгиланган мақсад ва стандартларга қатъий риоя қилишларини таъминлаш;
- Ота-оналарга мактабда ўтилган дарслар бўйича қўшимча машғулоти ўтказишларига ёрдам бўлиши учун оммавий ахборот материалларини тайёрлаш ва электрон почтадан фойдаланиш;
- Ота-оналар ва оммага хусусий репетиторликнинг зарарли таъсири борасида маълумот бериб бориш;
- Ўқитувчилар орасида лавозимни кўтариш масаласи кўрилаётганда бу борада ўрнатилган тартибларга риоя қилинмаганлик ҳолатларини ҳисобга олиш
- Янги «Ўқувчилар ҳуқуқлари хартияси»га қатъий риоя қилиш.

Мазкур сиёсатнинг олдинги олиб борилган сиёсатдан тубдан фарқ қилувчи жиҳатларидан бири мактаб ҳудудидан фойдаланиш хусусидаги тартиб бўлди. Айтиб ўтилганидек, муқаддам тузумда ҳукумат томонидан мактаб ҳудудида репетиторлик машғулоти ўтказилишига руҳсат берилган эди ва мазкур чора ушбу фаолиятни очикқа олиб чиқиши ва катта гуруҳларга машғулотлар уйларда ёки бошқа мос бўлмаган жойларда ўтказилиши хавфининг бартараф этиши билан асосланган эди. Кўзланган мақсадлардан яна бири кичик ёшдаги болаларнинг мактабдан репетиторлик ўтказиладиган манзилгача ўзлари боришлари билан боғлиқ бўлган хавф-хатарларнинг олдини олишдан иборат бўлган. Пиллай мазкур сиёсатни бутунлай ортга қайтаришга қарор қилди. Буни у собиқ сиёсат омма мулкани суистеъмол қилинишига йўл берганлиги ҳамда ўқитувчилар ўз ўқувчиларига хусусий дарслар олиш борасида босимни кучайтиришлари эҳтимоли ошганлиги ва бунга сабаб ўқувчиларнинг репетиторликдан қочиш эҳтимоли камроқ бўлганлиги кабилар билан асослаган.

Аммо, Пиллай тез орада унинг саъй-ҳаракатлари ҳаттоки ҳукумат вакиллари орасида ҳам карама-қаршилиқлар келтириб чиқарганлигига гувоҳ бўлди. У омманинг репетиторликни қўллаб-қувватловчи фикрига қулоқ солаётган баъзи вазирлар ва юқори лавозимдаги расмийларга карама-қарши вазиятга тушиб қолди. Натижада унинг бундай ҳамкасабалари устун келдилар: Пиллай ҳориж сафарига йўл олди ва бу вақт ичида Маҳкама унинг сиёсатини бекор қилди.

Стивен Обигаду (2000-2005) бошқарувида ҳаракатларнинг янгиланиши

Стивен Обигадунинг раҳбарлик даври ундан олдинги ҳамкасбининг фикрларига ўхшаш ҳаракатлар билан бошланди. Бундай ўхшашлик кўрсаткичларидан бири “Бошланғич таълимдаги девоналарча пойгага барҳам бериш” (Mauritius, 2001) номли сиёсий ҳужжатнинг қабул қилиниш бўлди. Мазкур ҳужжатда яна бир бор “юлдузли” мактабларга жойлашиш учун олиб борилаётган рақаботга эътибор қаратар экан (3-саҳифа) тизимни “ҳам ўқувчилар ҳамда уларнинг ота-оналарига кучли руҳий босим ўтказувчи ва мактабнинг жамиятдаги энг асосий вазифасини бузуқ кўринишга келтирувчи” деб таърифлайди. Бу даврда куйигача ислохотлар тўплами тадбиқ этилди ((Obeegadoo, 2007, p. 4):

“Давлат ўрта мактабларининг сони икка баравар оширилди, олий тоифали ўрта мактаблар 6-форма колледжларига айлантирилди ва ўрта мактабларга қабул яшаш манзили асосида олиб борилиши йўлга қўйилди ва бу орқали бошланғич мактабни тамомлашдаги имтиҳонларнинг мавқеъи жуда юқори бўлиб кетишига барҳам бериш назарда тутилди. Айтилган вақтда, мактаб куни узайтирилди ва бу орқали [репетиторлик учун] вақт оз қолдирилди ҳамда барча ўқитувчилар маошига махсус қўшимча таклиф этилди. Бундан ташқари, ўзлаштириш даражаси паст бўлган (ва кам таъминланган) болалар учун бепул қўшимча дарслар олиб борилувчи таълим фаолияти ҳудудлари ташкил этилди”.

Аммо ҳукумат мазкур жараёнда қаршилиқ ҳамда инерцион сустликка дуч келди. ТРХИ форуми давомида Обигаду томонидан бунга келтирилган мисоллардан бири қонунчилик тизими билан боғлиқ. Ўзи олий тоифадаги адвокат бўлганлиги сабабли Обигаду қонунчилик тизимидан фойдаланишга жиддий эътибор берди. Унга ота-оналардан кўплаб аризалар келиб тушар эди ва охири у мазкур аризалар ичидан репетиторни судга беришга қаратилган бирини топди. Аммо мазкур суд жараёни икки йил давом этди ва охир оқибатда Давлат прокуратураси директори бу ишда чора кўрилиши керак бўлган асос йўқлиги тўғрисида қарор қабул қилди.

Инерцион ҳаракат билан боғлиқ бўлган яна бир ҳолат Обигадунинг ўз ҳамкасабалари билан боғлиқ бўлди. Репетиторликни камайтиришга қаратилган тизимни ишлаб чиқиш устида қаттиқ иш олиб борар экан у нима учун жараён бунчалик суст кетаётганлигини тушуна олмас эди. Охири у Таълим ва илмий тадқиқот вазирлигида ишловчи ўзининг маслаҳатчилари репетиторлик қилишлари ва мавжуд тизимдан наф кўраётганликларини аниқлади. Мазкур маслаҳатчилар таълим тизимида ўқитувчилар, директорлар ва ундан кейин Вазирлик ходимлари сифатида ишлаб кўтарилган бўлганлиги сабабли репетитор сифатида яхши нарҳда иш олиб боришлари учун етарли обрў ва ҳурматга эга бўлганлар.

Обигаду томонидан ТРХИ форумида айтилган, мазкур ҳолатлардан тубдан фарқ қилувчи бир мисол репетиторлик қилишни истамаган ўқитувчи билан боғлиқ бўлди. Ушбу ўқитувчи ўз бўш вақтини сарфлаш учун янада фойдалироқ юмушлари борлигин айтиб репетиторликдан бош тортган. Ота-оналарнинг эса бундан жаҳллари чикқан. Чунки улар

фарзандларига репетитор лозимл, ўқитувчи эса буни рад этиш орқали ўз вазифасига масъулиятсизлик билан ёндошяпти деган фикрда бўлганлар. Натижада мазкур ўқитувчи бошқа мактабга ўтказилишига тўғри келган. Обиғадунинг айтишича бундай воқеалар оддий ҳолатга айланди.

Буни асословчи рақамлар мавжуд бўлмасида, Обиғадунинг айтишича у тадбиқ этган чоралар натижасида бошланғич мактабларда репетиторликка бўлган талаб даражаси тушган. Аммо, бу кўрсаткич шунда ҳам юқори даражада қолган. Таълим тизими бўйича тайёрланган ҳисоботда (Bah-lalya, 2006, p. 75) шундай дейилади:

“Сўровномада қатнашган респондентлар таъкидлашича болалар ва ота-оналарнинг фикрига кўра агар [хусусий репетиторга қатнамасалар] улар ўқув дастурини ўзлаштира олмайдилар. Табиғики, нисбатан кўпроқ муваффақиятга эришган ўқитувчилар ўз билимлари маркетинги билан ҳам шуғулланганлар ва бу ўз дарсликларини ишлаб чиқиш ва ўқувчилар уларни репетиторликнинг бир қисми сифатида сотиб олишларини таъминлашдан иборат бўлган. Ҳисоботда айтилишича хусусий репетиторлик ва ўз дарсликларини сотиш орқали ўқитувчилар ўз маошларидан икки баравардан ҳам зиёдроқ миқдорда даромад кўришлари мумкин бўлган. Бунинг оқибатларидан бири шундан иборат бўлганки, Вазирлик ва бош ўқитувчилар мактаб ўқитувчиларининг мактаб соатларидан кейин хизмат кўрсатишлари, ота-оналар билан учрашишлари ёки шунга ўхшаш мактабдан ташқари фаолият олиб боришлари учун вақт топиш имкониятлари кам бўлган ёки деярли бўлмаган. Ўқитувчилар ҳам ўз навбатида ўз вақтлари ва хусусий репетиторлик қилишларига таъсир кўрсатувчи ҳар қандай ташаббус ёки ислоҳотга жиддий қаршилиқ кўрсатганлар. Ўқувчиларда мактабдан кейинги фаолиятларда қатнашиш иштиёқи бўлмаган. Қисқа қилиб айтганда, қўшимча машғулот олиб бориш паразит юмушга айланиб, бошқа мақсадда яхшироқ ишлатилиши мумкин бўлган ҳам молиявий маблағлар ҳамда инсон ресурсларининг исроф қиладиган тузукқа айланиб қолиши мумкин бўлган”.

Аммо мавжуд яққол муаммолар ва Стивен Обиғадунинг ҳаракатларига қарамасдан, турли хил манфаатдор тарафларнинг позицияси кучлилигича қолди. ТРХИ форумида Обиғаду таъкидлаганидек унинг бошқарув даврида мунозараларга сабаб бўлган ислоҳотлар кейинчалик бекор қилинди ва натижада хусусий репетиторликка янғича куч тақдим этилди.

Кейинги чоралар

Стивен Обиғадунинг ўрнига 2005 йили Дарам Гокхул тайинланди. У бошқа партия аъзоси бўлиб, ундан олдинги ҳамкасбининг сиёсатини танқид қилган бўлсада, ўзи алтернатив чоралар топиши осон бўлмади. Репетиторлик ўтказиш учун жойлар масаласи бўйича ўқитувчиларга яна мактаб биносидан фойдаланишга рухсат берилди, аммо улар мазкур хизмат учун бадал тўлашлари керак бўлди (Bah-lalya, 2006, p. 94). Гокхулнинг таъкидлашича (2006, pp. 4–5) хусусий репетиторлик “билим олиш жараёнини бузади” ва “таълимдан кўзланган асосий мақсадга путур етказди”. У таклиф қилган чора яна бир бор ўқув дастури, айниқса БТШ имтиҳонлари устида иш олиб бориш бўлди. Ваҳоланки омманинг баъзи вакиллари (масалан, Mahadeo, 2008) тарихни эслатиб, бу жараён нима учун бунча узоқ вақт давом этаётганлиги хусусида савол бера бошладилар ва қўйилган мақсадга осонлик билан эришиш мумкинлигига ишончсизлик билдирдилар.

Айниқса мазкур китобнинг мавзусига мос келувчи бир мақола Мавритания

матбуотида эълон қилинган. Унда ТРХИ форумининг мазкур масаладан хабардорлиги ва мавжуд ҳолат бўйича фикрларини баён этилган (Etienne, 2007). ТРХИ тадбирига таъриф бериш билан бошланган мақолада “таълим бўйича бир талай мутахассислар Парижда тўпланиб ... кўпчилик [хусусий репетиторликнинг] “лозим бўлган зарари” деб юритувчи жиҳати бўйича мунозара олиб боришга аҳд қилганлар” дейилади. Форумнинг мавзусига “Мавританиядаги ҳолатга айниқса тааллуқли” деб баҳо берилиб, мамлакатда репетиторлик “ҳам педагогик ҳамда иқтисодий таъсирга эга бўлган офат”га айланганлиги айтилади. Мақоланинг давомида қуйидагича сатрлар мавжуд:

“Мавританияда хусусий репетиторлик билан боғлиқ бўлган асосий муаммо у хусусийликка умуман алоқаси йўқлигидан иборат. Репетиторлик болаларнинг кичик гуруҳлари мактабда ўрганган мавзулари бўйича савол беришларига имкон яратувчи жой ва вақт бўлишнинг ўрнига, аксарият ҳолларда у қирқталаб болалар бир вақтнинг ўзида ўқитувчининг гаражида тикилиб ўтирадиган ҳолатга айланди. Хусусий ўқитиш баъзи фанларни яхши ўзлаштиролмаётган ўқувчиларга ёрдам бериш ва бир вақтнинг ўзида 2-3 та бола билан шуғулланишга ортиқча вақти ва сабри бўлган ўқитувчилар учун яратилган бўлиши лозим эди. Мавританияда олиб борилувчи репетиторлик машғулотларининг аксарияти ушбу моделдан жуда ҳам узокда...

Фақат тизимни қайтадан кўриб чиқишигина репетиторликнинг мавжуд кўринишини заифлаштириши ёки унга барҳам бериши мумкин. Айни вақтда репетиторлик шундай мудҳиш доирага айланганки, ота-оналар фарзандларини хусусий репетиторга юбормасликка жазм қила олмайдилар чунки ота-оналарнинг деярли ярми ўз фарзандларини репетиторга юборади. Натижада агар бола репетиторга бормаса у бошқа болалар олдида заифроқ билим ва имкониятларга эга бўлади. Бунинг устига, баъзи ўқитувчилар мактаб соатлари мобайнида дарс беришга унчалик жиддий ёндошмасликлари мумкин, чунки улар ўқувчилари хусусий машғулотлар давомида мавзунини ўзлаштириб олишларини билладилар”.

Бундай жиддий қайта қуриш дастури Гокхулдан кейинги Вазир – Васант Бунвари (Mauritius, 2008) томонидан ишлаб чиқилди. Мазкур ҳужжатда (39-саҳифа) “таълим соҳасини белгиловчи кучли рақобат”га эътибор қаратилади ва таълим табиати ва баҳолаш услубларига жиддий ўзгартиришлар киритиш лозимлиги таъкидланади. Ҳисоботда “хусусий репетиторликка бўлган эҳтиёжни йўқотиш томон босқичма-босқич ҳаракат; хусусий репетиторлик бошланғич таълимнинг фақат учинчи доираси (яъни 5-6-стандартлар)дан муайян муддатга руҳсат этилажаги” каби вазифаларни белгилаб берди (12-саҳифа). Бу йўналишда “Zones d’Éducation Prioritaires”⁴ (ZEPs) тизимида баъзи натижаларга эришилганлиги хабар берилган бўлиб, мазкур тизим нисбатан қолоқ минтақаларда ижобий аралашув орқали ижтимоий тенгсизликка қарши курашишга қаратилган. Ҳисоботда айтилишича, ўқувчиларнинг имтиҳонлардаги натижалари бўйича қаралганда жараён суст кетаётганлиги аниқланган, аммо таълим бўйича умумий ёндошувда, мактаб ва ҳамжамият ҳамкорлигида ва ота-оналарнинг фаол иштироки каби йўналишларда яхши амалиётлар шаклланаётганлигига урғу берилган. Бундай тадбирлардан кўзланган мақсад ўқитувчиларнинг касбий малакасини ошириш ва ўқув дастурларини ислоҳ қилиш орқали мактабларни “ҳақиқий билим олиш масканлари”га (85-саҳифа) айлантириш ва шу тариқа репетиторликка қарамлик даражасини камайтиришдан иборат.

Мазкур ҳужжатдан сўнг, ундаги ғояларга асосланган ҳолда Вазир Бунвари 2009 йилда

⁴ Французча: “Таълим устиворлиги ҳудудлари” (тарж.)

кейинги йилдан 4-стандартни тамомламаган болаларга хусусий сабоқ бериш таъқиқланишини эълон қилди (Meetarbhan, 2009). Шу тариқа мазкур чора 18 йил олдин Вазир Парсурамен ташаббусининг кучли акс-садоси сифатида майдонга чиқди. Аммо, ўқитувчилар уюшмаси дарҳол кучли эътироз билдирдилар (Hilbert, 2009), шуниндек омма фикри ҳам мазкур сиёсатдан кўзланган мақсадларга етиш бундан олдинги даврлардаги ҳаракатлардан осон бўлмаслигидан далолат берди. Мавритания хусусий репетиторликнинг ҳам симптомлари ҳамда сабабларига қарши курашиш бўйича илгари сурилган ташаббуслар борасида узоқ тарихга эга. Аммо ҳар бир ўнг йилликда сиёсатчилар мазкур анъана чуқур илдиз отганлиги ва уни ўзгартириш осон эмаслигини бирма-бир тушуниб етдилар.

4-бокс Нима учун Мавританияда хусусий репетиторлик бунчалик кучли?

Тарихан Мавритания таълим тизими доимо жуда кучли танлов ва рақобатга асосланган бўлган ва бундан куйидагилар кўзланган: (а) ўрта таълим босқичида аъло даражадаги ўқув юртларига кириш (бу ўз-ўзини қувватлаб боровчи афсонага айланиб бормоқда), ва (б) хориждаги университетларда ўқиш учун ҳукумат томонидан ажратилувчи стипендияларни қўлга киритиш.

Ҳозирги замонда репетиторликка бўлган талаб хали ҳануз таълим танловга асосланган фаолият бўлиб, у ҳаддан зиёд оғир ўқув дастурлари ва “яхшироқ” деб ишониловчи университетларга киришда муҳим рол ўйнайдиган юқори мавқеъдаги имтиҳонларга асосланган эканлигидан далолат беради. Шу тариқа репетиторлик рақобатда кучли жиҳатларга эга бўлишни таъминловчи воситага айланган. Репетиторликка бўлган талаб шу қадар кучлики, репетиторлик қилишни истамайдиган ўрта мактаб ўқитувчилари муаммоларга дуч келиши эҳтимоли юқори.

Таклиф томонидан қаралса, нисбатан паст бўлган маошлар репетиторлик қилишга ундовчи омил ҳисобланади. 2002 йили бошланғич мактабда иш бошлаган ўқитувчининг ойлик маоши жон бошига ЯИМнинг 80 фоизига тенг бўлган. Таққослаш учун шуни айтиш мумкинки, бу кўрсаткич ИХРТ га аъзо бўлган мамлакатларда 170 фоизни ташкил этади, жон бошига ЯИМ бўйича Мавритания билан бир хил даражадаги мамлакатларда – 200 фоизни ташкил этган. Репетиторлик орқали бошланғич мактаб ўқитувчилари ўз даромадларини икки ёки уч баравар ошириш имконига эга бўладилар.

Манбаъ: Obeegadoo (2007), p.2.

Франция

Корея ва Мавританиядан фарқли ўлароқ Францияда репетиторлик соҳаси нафақат ижтимоий ва иқтисодий кучлар, балки ҳукумат ташаббуслари томонидан қўллаб-қувватланган. Бунга оилаларга қўшимча машғулотларни қоплаш учун берилувчи солиқ имтиёзлари ҳам киради. Бундай ташаббуслар орқали ҳукумат таълим бўйича эришилувчи натижаларни юксалтириш ва буни молиявий ҳаражатларни биргаликда қоплашни мақсад қилиб қўйган.

Францияда хусусий репетиторлик бўйича илк катта тадқиқот Гласман ва Колонгес (Glasman and Collonges, 1994) томонидан олиб борилган. Уларнинг китобида репетиторлик тарихи энг камида ўтган асрга бориб тақалиши таъкидланади, аммо таълим тизимининг кенгайиши ва қамровининг ошиши билан репетиторликнинг кўриниши сезиларли даражада ўзгарганлиги айтилади. Гласман ва Колонгес хусусий репетиторликнинг табиати ва ролини ижтимоий рақобат ва қатламланиш нуктаи назаридан таҳлил қиладилар. Уларнинг китоби Рона Алплари ҳудудидаги 12 та лицейда ўқувчи 9 400 та талабалардан йиғилган маълумотларга асосланган. Талабаларнинг ўртача 15 фоизи репетиторлардан сабоқ олиши ва

яна 10 фоизи келажакда бундай қилишни режалаштираётганлиги, 36 фоизи эса ўрта мактабда ўқиб юрган даврида маълум вақт репетиторга қатнаганлиги аниқланган (Glasman and Collonges, 1994, p. 30). Талаб энг юқори бўлган фанлар қаторига математика (57 фоиз), физика ва химия (20 фоиз) ва француз тили (5 фоиз) кирган. Репетиторлик кичик шаҳарлардан кўра каттароқ шаҳарларда кўпроқ олиб борилган ҳамда репетиторга қатнаш давлат мактабларида ўқийдиган болаларга нисбатан хусусий мактабларда ўқийдиган болалар орасида кенгрок тарқалган.

Мазкур тадқиқот ўтказилгандан кейин ўтган вақт давомида репетиторлик ҳам ўсди ҳамда таркибий жиҳатдан кенгайди. Ўн йилдан сўнг Гласман (Glasman, 2004) ушбу мавзуга Миллий таълим вазирлиги ҳамда Олий таълим ва тадқиқот вазирлиги томонидан топширилган “Haut conseil à l'évaluation de l'école” [Мактабни баҳолаш олий Кенгаши] (МБОК) ҳисоботида қайтади. Ҳисоботда (51-саҳифа) ҳукумат томонидан оилаларга уй юмушлари, бола парвариши ва хусусий репетиторлар билан боғлиқ бўлган харажатлар асосида даромад солиғини камайтиришга ариза бериш рухсат этилиши кўрсатган таъсир хусусида сўз юритилади. Бу Таълим вазири эмас Ижтимоий бирдамлик вазири томонидан таклиф этилган ташаббуснинг бир қисми ўлароқ тадбиқ этилган эди. Мазкур вазирлик ёлғиз ота-оналар ва бошқаларга ёрдам бериш ҳамда баъзи касбларнинг ривожланишини қўллаб-қувватлашни истаган. Чора натижада масаланинг молиявий тарафини ўйлаб репетиторларга мурожаат қилмаётган баъзи ота-оналарга туртки бўлиб хизмат қилган. Аммо бундай қарор хали ҳам қандайдир молиявий харажатлар билан боғлиқ бўлганлиги сабабли репетиторларга шундайям фақат бошқа баъзи харажатлардан воз кечишга тайёр бўлган оилаларгина мурожаат қилар эди. Кўплаб тадбиркорлик субъектлари ушбу қонундан нафланишга муяссар бўлдилар. Бу борада репетиторлик хизматлари бозорида Академия деб номланувчи компания етакчилик қилар эди. Ушбу компания қимматли қоғозлар биржасида рўйхатдан ўтган бўлиб, ўз хизматларини агрессив равишда реклама қилар ва бунда асосий эътиборни солиқ тўлашдаги имтиёзларга қаратар эди.

Гласман ҳисоботи чоп этилгандан сўнг бир йил ўтгач МБОК бу борада ўз изоҳларини эълон қилди (Forrestier, 2005). Хусусан МБОК масаланинг ижтимоий тенгсизлик билан боғлиқ бўлган жиҳатларига урғу берар экан мониторинг ўтказишга эҳтиёж мавжудлигини таъкидлади. Бунга жавоб тарзида ҳукумат репетиторлик ва ахборот ва коммуникация технологиялари (АКТ) жабҳасидаги имкониятлар тенгсизлиги мавзусида семинар ташкил қилди. Семинар интернет ҳужжатлар манбаълари томонидан қўллаб-қувватланди ва бир қатор тартиб-қоидалар ўрнатилишига сабаб бўлди (Bassy et al., 2006).

Ўша йилнинг ўзида Кавет томонидан (Cavet, 2006) “Institut national de recherche pédagogique (INRP)” номидан ҳужжатлар манбаълари билан боғлиқ равишда тайёрланган кейинги чуқур таҳлил тақдим этилди. Ҳужжатда 2003 йилда олиб борилган расмий сўровномада тўпланган маълумотларга эътибор қаратилади. Мазкур маълумотларга кўра хусусий репетиторликдан асосан ўрта мактаб босқичида фойдаланилиши ва таълим босқичи ортиб бориши билан репетиторга қатнаш жараёни ҳам кучайиб бориши кўрсатилади. Қуйи юқори мактаб ўқувчилари бирон бир фанни (айниқса математикани) ўзлаштиришда қийинчилик сезганларида репетиторга мурожаат қилсалар, 25 фоизи аллақачон яхши кўрсаткичларга эга бўлганлар ва репетиторликка аъло даражага эришиш стратегиясининг бир қисми сифатида қараганлар (Cavet, 2006, p. 2). Камдан кам ҳолларда хусусий дарслар олиш қарорини қабул қилишда ўқитувчиларнинг қўли бўлган. Аксарият ҳолларда бундай ҳаракат ота-оналар томонидан ёки баъзи (юқори мактабнинг қуйи синфларида 23%, юқори

синфларида – 40%) холларда ўқувчиларнинг ўзлари томонидан бошланган. Репетиторликка сармоя ажратувчи ота-оналарнинг аксарият қисми ижтимоий жиҳатдан юқори синфларга мансуб бўлган ва улар репетиторларга мурожаат қилишига асосий сабаб ёки ўзларининг вақтлари бўлмаганлиги ёки ўқув дастурини удалашга қурби етишига иккиланишидан иборат бўлган. Хусусий дарслар камдан кам холларда оддий ўқитувчи томонидан олиб борилган. Аксарият холларда репетиторлик бошқа талабалар (34 %), бошқа ўқитувчи (31 %) ёки хусусий муассаса (21 %) томонидан олиб борилган. Кавет (Cavet, p.4) Гласман билан олиб борилган суҳбатдан бир парча келтиради, унда Гласман баъзан ота-оналар фарзандлари билан ўртасидаги зиддиятли ҳолатлар келиб чиқишини олдини олиш мақсадида репетитор ёллашини баён қилади. У билим олишдаги кўникмалар билан боғлиқ бўлган можаролар билан оила аъзоси бўлмаган инсон шуғулланишига изн бериш оиладаги муносабатларнинг уйғун бўлишига ёрдам бериши кузатилганлигини билдиради.

Яна бир ҳужжат 2007 йили, бозор таҳлили билан шуғулланувчи компания томонидан чоп этилган. Мазкур ҳисоботда (Melot, 2007, p. 104) ушбу тармоқнинг ривожланишига “портловчи” талқини берилади ва яна “мактаб тизимидаги камчиликларга дуч келган ота-оналарнинг ташвишга тушуши туфайли кескин ривожланган, шунингдек ... солиқлар нуқтаи назаридан юқори даражада қулай муҳитга эга бўлган хусусий репетиторлик учун 2006 йил 15 фоизлик ўсиш узлуксиз давом этаётган олтинчи йил бўлди” дейилади. Репетиторлик бозорининг умумий ҳажми борасида Мелот ўрта мактаб қуйи синфлари ўқувчиларининг 25 фоизи ва юқори синф ўқувчиларининг 33 фоизи репетиторларга қатнаши, бунда айниқса математика етакчилиқ қилаётганлигини таъкидлар экан ҳудудлар ўртасида тафовут борлигини ҳам айтиб ўтади. Хусусан, Мелотнинг кузатишича репетиторга қатнаш нисбати айниқса Парижда юқори. Бу борада у Академия маълумотларига кўра (105-саҳифа) Париждаги катта лицейлар талабаларининг 75 фоизи репетиторларда шуғулланишини билдиради. Мамлакат миқёсида олганда 2008 йилда бир миллиондан зиёд ўқувчи-талабалар репетиторлардан сабоқ олиши аниқланган (Pech, 2008).

Мазкур бозорда репетиторлик таклиф этувчиларнинг икки асосий кўриниши мавжуд:

- *Якка тартибда фаолият юритувчи хусусий ўқитувчилар.* Ота-оналар ва ўқитувчилар бир-бирларини тавсиялар ёки рекламалар орқали топадилар ва бунда борган сари кўпроқ интернетдан фойдаланилмоқда. Бевосита мулоқотга чиқиш энг кенг тарқалган услуб ҳисобланади. Ўртадаги молиявий муносабатлар одатда эълон қилинмасида, солиқ томонидан берилган имтиёзлар ўқитувчиларга ўз фаолиятини қонунлаштириб, бу орқали ўз хизматларини оилаларга янада қизиқарлироқ қилишга туртки бўлди. Баъзи (хали ҳам ишлаётган ёки нафақдаги) ўқитувчилар тажрибага эга бўлса, айтилган вақтда бошқалари талабалар ёки ўқишни битириб иш қидираётган ёшлардан иборат бўлган.
- *Мактабдан кейин репетиторлик машғулоти ўтказувчи компаниялар.* Мазкур компаниялар қуйидагича турли услубларда фаолият олиб борган:
 - Хусусий дарслар: компания томонидан йўлланган ўқитувчи томонидан уйда олиб борилади, ёки кичик гуруҳларга агентликка қарашли бўлган масканда ўтказилади. Бундай дарслар энг кенг тарқалган бўлиб ўтган давр мобайнида кескин ўсганлиги кузатилган.
 - Интенсив курслар: таътил даврида кичик гуруҳлар учун ташкил этилади. Бу кўринишнинг ривожланиши секин кечмоқда.
 - Мураккаб дастурлар: билим олишни ҳордиқ чиқариш ва бола парваришlash

кабилар билан биргаликда олиб борилади. Ушбу кўриниш энди шакллана бошлаган.

- Интернет орқали дарслар: хали ҳам яхши ривожланмаган, аммо кенгайиб бормоқда.
- Мактаб машқи: асосан кенгроқ жабҳаларда, масалан ўз кучига ишонч, мотивация, ташкилотчилик кабилар бўйича олиб борилади ва хали хануз фақат олий тоифадаги инсонлар томонидан қабул қилинади.

Компаниялар фаолият юргизиш услублари бўйича ҳам бир-бирларидан фарқ қилган. Баъзилари ўз масканларида гуруҳларга дарс ўтсалар, бошқалари ўқувчиларнинг уйига бориб дарс ўтиш учун репетиторларни ишга ёллаганлар. Баъзи компаниялар муайян фанлар ва/ёки таълимнинг маълум босқичларига ихтисослашган бўлсалар, бошқалари нисбатан умумий ёндошувни қўллаган. Бир гуруҳ компаниялар репетиторликни бола парваришlash ва уйдаги бошқа юмушларни бажариш каби хизматларнинг бир қисми сифатида таклиф этганлар. 12-жадвалда мазкур бозорда етакчи бўлган компаниялар бўйича статистик маълумотлар келтирилган. Ушбу компанияларнинг баъзилари Франциянинг муайян худудларида иш олиб борса, бошқалари барча катта шаҳарларда фаолият юргизган ёки шундай қилиш режасига эга бўлган. Улардан камида иккитаси трансмиллий компания сифатида иш юритган – 2Амат (2Amath) Канада ва Марокашда ўз бўлинмаларига эга бўлса Кипскул (Keepschool)нинг Германия ва Буюк Британияда ўз ширкатлари фаолият юргизган. Бу борада улар бош идораси АҚШда бўлиб, Франция бозорига киришга аҳд қилган Силван (Sylvan) компаниясининг маслакдошлари бўлган.

12-жадвал. Асосий репетиторлик компаниялари, Франция

<i>Компания</i>	<i>Тингловчилар сони</i>	<i>Франциядаги иш доралари сони</i>	<i>Фаолиятнинг эълон қилинган ҳажми (млн. еврода)</i>
Академия (Academia)	100,000	97	87
Курс Легенд (Cours Legendre)	30,000	9	16
Комплетюд (Complétude)	23,000	34	23
Силван (Sylvan)	берилмаган	18	8
Анакурс (Anacours)	16,000	50	5
2 Амат (2Amath)	10,000	72	12
КипСкул (KeepSchool)	8,000	80	5
Домикорс (Domicours)	6,500	20	5

Манбаъ: Melot (2007).

Мазкур хусусий иш олиб боровчилар ўз хизматларини таклиф қилиш борасида ҳам маълум даражада ривожланишга эришдилар. Гласман (Cavet, 2006, p. 11) турли даврларда компанияларнинг номлари қандай ўзгарганига эътибор қаратади:

- 1960-70- йилларда репетиторлик компаниялари ўзларини асосан *созловчи* сифатида таърифлаганлар. Компаниялар Мат-Ассистанс, Мат-Секорс ва Орто-Мат (Math-Assistance, Math-Secours, Ortho-Math) каби номларга эга бўлганлар.
- 1980 йилларнинг ўрталарига келиб мазкур тармоқ ўзини *рақобатчи* сифатида таърифлай бошлади. Компаниялар Этюд Плас, Перфоманс, Стад Авенир ва

Прогресс Систем (Études Plus, Performance, Stud Avenir, Progress System) каби номлар ола бошлади.

- Энг сўнгги авлод компаниялари “оддий”, *мўтадил* маъноларни афзал кўради. Домикорс, КипСкул, Комплетюд ва Апре ла Клас (Domicours, Keepschool, Complétude, Après la Classe) каби номлар одатийга айланди.

Хусусий компаниялар томонидан равшанлик имиджи айниқса мактабда ўқиш ва меҳнат бозори билан боғлиқ бўлган қийинчилик ва толиқишлар тўғрисида гапириб музокара олиб боришда қўл келиши мумкин. Франциядаги бундай иқтисодий ва ижтимоий шароитлар Корея, Мавритания ва бошқа мамлакатлардагидан фарқ қилади. Ҳаттоки Франциянинг ўзида ҳам улар ижтимоий-иқтисодий гуруҳлар ва манзиллар (айниқса катта шаҳарлар, кичик шаҳарчалар ҳамда қишлоқлар) ўртасида бир-биридан фарқ қилади. Ушбу кузатишлар репетиторликни муайян масалаларга ажратган ҳолда кўриш лозимлигидан далолат беради. Айни вақтда репетиторлик хизматларини таклиф этувчи компаниялар академик рақобатни ва мактаблардаги зиддиятларни кучайтирадиган ҳар қандай омиллардан наф кўрадилар. Буларга масалан хусусийлаштириш, мактаблар ўртасидаги рақобат ҳамда мактаб тизимидаги таркибий қисмлар сифатининг ёмонлашиши кабилар кириши мумкин.

Аммо, мазкур йўналиш тадқиқодчилар томонидан сифат кўрсаткичлари бўйича танқидга учради. Масалан, 2009 йили Франция телевидениесида намоёиш этилган ҳужжатли филмда (Bendall and Tourte, 2009) репетиторларнинг кўпчилиги ҳаваскор эканлигига урғу берилиб, уларни ёллаган компанияларнинг маркетинг бўйича ишлатган ибораларини саволга тугилади. Мелот таъкидлаганидек (Melot, 2007, p. 99) тармоқнинг асосий қисми норасмий тарзда иш олиб боради ва бозорнинг ўзини эса “майдаланган, ўта ўзгарувчан ва умуман шаффоф эмас” деб таърифлаш мумкин (119-саҳифа).

Франция билан Корея ва Мавританияда қўлланилган ҳукумат ёндошувлари ўртасидаги энг асосий фарқ оилаларни репетиторликни молиялашга рағбатлантирувчи солиқ тизимининг ролидан иборат. Франция ҳукумати вакиллари бу услуб ижтимоий тенгсизликни кучайтириши тўғрисидаги танқидларга икки тарафлама жавоб берганлар. Бир тарафдан давлат томонидан молиялаштирилувчи уй вазифаси бажаришга бепул ёрдам бериш тизимини кенгайтириш мумкин. Давлат томонидан бошқарилувчи мазкур тизимлар 1980 йилларда ташкил этилган ва улар тўртта вазирлик (Таълим, Бандлик, Соғлиқни сақлаш, Ижтимоий Ҳимоя) қарамоғида иш олиб борган ҳолда 2000 та уюшма ва бутунлай ёки қисман давлатга тегишли бўлган муассасалар тармоғи асосида фаолият юритади (Cavet, 2006, p. 4). Иккинчидан, давлат томонидан мактаблар тармоғида репетиторликни ривожлантиришга қаратилган чора-тадбирлар эълон қилинди ва бу барча ижтимоий-иқтисодий гуруҳларга мансуб бўлган ўқувчиларга ёрдам таклиф қилишга қаратилган эди. Аввалида ушбу таклиф баъзи мактабларда мажбурий, баъзиларида эса ихтиёрий аснода эълон қилинди. Кейинчалик ҳукумат томонидан барча мактаблар ушбу схемага қўшилажаги эълон қилиниб, унда ҳафтасига тўрт кун давомида кечки соат 4 дан 6 га қадар уй вазифасини бажаришга кўмаклашиш, маданий ва спорт тадбирлари олиб бориш кабилар амалга оширилади. Ушбу сиёсатни тадбиқ этишга ҳукумат 140 млн. евро пул ажратди (Ventura, 2008b, p. 9).

5-бокс. Францияда хусусий репетиторликнинг молиявий арифметикаси

Франция Ҳукумати репетиторлик компанияларига тўланган маблағнинг 50 фоизини даромад солиғи тўлаш мажбуриятдан чиқариб ташлашга руҳсат беради. Академия ушбу имтиёздан усталик билан фойдаланаётган компаниялардан бири ҳисобланади. Ушбу компания даллол сифатида иш кўради ва репетиторлар билан ота-оналар ўртасида алоқа ўрнатилишини ташкил этади. Ота-оналар эса репетитор

ларга лозим бўлган маблағни тўлайдилар ва солиқдан чегирма олишга ҳужжат топширадилар.

Фарзандларини рўйхатга киритиш учун ота-оналар 75 евро миқдоридаги илк бадални тўлайдилар. Бу маблағ солиқдан чегирилмайди. Кейин эса улар репетиторликнинг ҳар бир соати учун ўртача 32 евродан тўлайдилар ва унинг 14 евроси (баъзан камроғи) ўқитувчига берилади, 5 евроси иш берувчига, қолган 13 евроси эса Академияга тўланади. Ушбу умумий 32 евронинг 16 евроси ота-оналар томонидан солиқдан чегириб қолинади. Шунинг учун ота-оналар учун бир соатлик репетиторнинг хизмати 16 еврога тенг бўлади. Репетитор солиқ декларациясида $14 + 13 = 27$ евро миқдоридаги даромадни кўрсатиши лозим бўлади, аммо Академияга тўланган 13 еврони “ҳаражатлар” сифатида чиқариб ташлаши мумкин бўлади.

Манбаъ: Cavet, 2006, p. 12.

3. Жавоб чоралари

Бундан олдинги боб “Ташҳис” деб номланган эди ва у хусусий репетиторлик таълим тизимининг сиёсатчилар томонидан жавоб чоралари қўрилиши лозим бўлган жиҳатлари ва таъсирини аниқлашга бағишланган эди. Корея, Мавритания ва Франция тажрибалари таҳлил қилинганда ушбу мамлакатларда қўрилган баъзи жавоб чоралари тўғрисида маълумот бериб ўтилди. Китобнинг ушбу бобида турли мамлакатларда сиёсатчилар қўллаши мумкин бўлган жавоб чоралари хусусида фикр юритилади. Бунда муваффақиятли чоралар билан бир қаторда баъзи мамлакатларда қўлланилган, аммо кутилган натижага олиб келмаган чоралар хусусида ҳам гап юритилади.

Ушбу мавзу тақдимотини хариталашдан бошлаймиз чунки ҳар бир мамлакат ўз хусусиятларига эга ва чора-тадбирлар ҳам мавжуд шароитларга мослаштирилган бўлиши лозим. Сўнгра репетиторлик хизматига бўлган талаб ва ушбу хизматлар таклифига ўтилади. Бобнинг якунида сиёсатчилар каттароқ мақсадларга эришиш учун қандай қилиб бозор кучларини тизгинга олишлари мумкинлиги ва қўлланилиши мумкин бўлган бошқарув тузумлари хусусида маълумот берилади.

Хариталаш моҳияти, вазифалари ва кўринишлари

Хариталашнинг бирон кўринишига киришар эканлар сиёсатчилар ишни қуйидаги иккита асосий саволдан бошласалар фойдадан холи бўлмайди:

- Соядаги таълим қай даражада маърифий, ижтимоий ва иқтисодий мақсадларга путур етказувчи ва чора қўрилишини талаб этувчи муаммога айланди (ёки айланиши кутилмоқда)?
- Соядаги таълим хали тўлалигича ишлатилмаган ва қўллаб-қувватланиши лозим бўлган қандай салоҳиятга эга?

Китобнинг олдинги бобида баён этилганидек, кўп мамлакатларда хусусий репетиторликка икки ёқлама муносабатда бўлиш мумкин. У ҳукумат ёки солиқ тўловчиларга ҳеч қандай ҳаражат юкламаган ҳолда таълимдаги мақсадларга эришишга ёрдам беради ҳамда асосий таълим тизимидан қониқмаётан ва репетиторларни ёллашга қурби етадиган оилалар учун ўзига хос эҳтиёт чораси ролини ўйнайди. Аммо, бутунлайича бозор муносабатларига асосланган репетиторлик ижтимоий тенгсизликни кучайтириши мумкин ва асосий таълим тизими учун нохуш оқибатларга олиби келиши мумкин. Шунингдек, ҳукумат томонидан бепул таклиф этилувчи хизматлар билан бир қаторда хусусий сектор томонидан ўхшаш хизматларни айна вақтнинг ўзида, айнан ўша мижозларга пуллик аснода таклиф этилиши хавотирга солувчи иккиланишни юзага келтириши мумкин.

Сиёсатчилар ўқувчиларнинг ижтимоий-иқтисодий ҳолати, маданий қарашлари ва бошқа омилларни ҳисобга олишлари лозим. Ҳукумат хусусий репетиторликни яхши ўзлаштирмаётган ўқувчиларга ёрдам беришини қўллаб-қувватловчи Австралия ва АҚШдаги ҳолатлар, хусусий репетиторлар машғулоти асосан аълочиларга олиб бориладиган Корея ва Япониядаги ҳолатдан тубдан фарқ қилади. Шунингдек, ўқитувчилар ўзлари мактабда дарс ўтадиган ўқувчиларига репетиторлик қилишлари таъқиқланган Сингапурдаги ҳолат, бундай услуб оддий ҳол бўлган Мавританиядаги ҳолатлардан тубдан фарқ қилади. Шунингдек сиёсатчилар ўрта мактаб ўқувчилари, олий ўқув юртлири талабалари,

нафахўрлар ва бошқалар репетиторлик қилишларига қай даражада хайрихоҳлик қилиш ёки таъқиқлаш борасида ҳам ўз фикрларига эга бўлишлари мумкин. Шунингдек, фарқли жиҳатларга репетиторликнинг услубларини ҳам киритиш мумкин. Якка тартибда репетиторлик машғулоти ўтказиш катта гуруҳларга машғулоти олиб бориш ёки катта залларда маъруза қилишдан фарқ қилади; шунингдек юзма-юз дарс ўтиш узокдан туриб интернет орқали дарс ўтишдан аниқ фарқ қилади.

Сиёсатчилар ўз мамлакатларида мавжуд бўлган хусусий репетиторликни таснифлашни ва уларнинг фикрича қўллаб-қувватланиши ёки таъқиқланиши лозим бўлган ҳар бир репетиторлик турини белгилаб чиқишлари мумкин. Буни 13-жадвалда келтирилгани каби форма ёрдамида амалга оширсан бўлади. Унда репетиторликни нафақат тури ва олиб борилиши услуби бўйича, балки унинг ҳозирда қанчалик кенг тарқалганлиги ва келажакда қанчалик талабга эга бўлишини ҳам аниқ этириш мумкин. Репетиторликнинг турли хил даражаларини бундай белгилашни қуйидагича категорияларга ажратиш орқали янада аниқ бажариш мумкин бўлади:

- *Даромад гуруҳи:* Репетиторликнинг баъзи турлари фақат муайян даромад гуруҳидаги оилалар учун мавжудми ва сиёсатчилар уни бошқалар учун ҳам хизмат кўрсатишига ёрдам бермоқчимилар?
- *Жинс:* Қиз болалар ўғил болаларга нисбатан камроқ имкониятга эгамилар (ёки аксинча), жинслар ўртасида тенгликни таъминлашга ҳаракат қилиниши лозимми?
- *Миллат:* Репетиторлар хизматидан бир миллат вакиллари бошқа миллатлар (ирқлар) вакилларига нисбатан кўпроқ фойдаланадиларми ва бу муаммоли хол деб баҳоланадиларми?
- *Манзил:* Баъзи минтақалар, шаҳар/қишлоқ жойлари кўпроқ ёки камроқ имкониятга эгамилар, географик жиҳатдан мутаносибликни таъминлаш лозимми?

13-жадвал. Хусусий репетиторликни таснифлаш тизими

Хусусий репетиторлик тақлиф этувчилар	Услуб	Ҳозирда қай даражада тарқалган (даромад гуруҳлари, жинс, миллат ва манзил бўйича бўлинган бўлиши мумкин)	Келажакда қай даражада тарқалган бўлиши мақсадга мувофиқ (бу ҳам даромад гуруҳлари, жинс, миллат ва манзил бўйича бўлинган бўлиши мумкин)
Ўз ўқувчиларига репетиторлик қилаётган ўқитувчилар	якка		
	кичик гуруҳ		
	катта гуруҳ		
Бошқа ўқитувчиларнинг ўқувчиларига репетиторлик қилаётган ўқитувчилар	якка		
	кичик гуруҳ		
	катта гуруҳ		
Ўқувчи-талабалар (ўрта мактаб ва ёки олий ўқув юрти)	якка		
	кичик гуруҳ		
Бошқалар (масалан муҳассислар, нафақатчилар, уй бекалари)	якка		
	кичик гуруҳ		
	катта гуруҳ		

Репетиторлик иялари компан (маҳаллий, миллий, франчайзинг тармоғи)	якка		
	кичик гуруҳ		
	катта гуруҳ		
	маъруза зали		
	ўқув курслари		
	дастурий кўмак ёрдамида		
Интернет орқали ўқитувчилар	якка		

Таснифни янада мукамал бўлишлигини таъминлаш учун қуйидагича қўшимча омилларни ҳам ҳисобга олиш мумкин:

- *Жадаллик*: Қайси синф босқичларида, қандай мавсумларда ҳамда қайси фанлардан репетиторларга мурожаат қилиш кучаяди?
- *Сифат*: Репетиторликнинг сифати қандай ва нафақат имтиҳонларга тайёрланиш борасида, балки бошқа йўналишларда ҳам билимни оширишга қанчалик ёрдам беради?
- *Нархлар*: Репетиторлик машғулотларининг нархи қандай ва ушбу нархлар оилалар учун қанчалик қийинчилик туғдиради?
- *Иқтисодий омиллар*: Репетиторлик машғулотлари ишга жойлашишни истаган ёки қўшимча даромад кидираётган инсонлар учун қанчалик фойдали? Ҳукумат репетиторликни солиқ тизимига кўпроқ тортишни истайдими? Репетиторликнинг турли кўринишлари яна қандай иқтисодий омилларга эга?

Умуман олганда статистик маълумотлар кам бўлгани учун сиёсатчилар ҳозирда тахминга асосланган ҳолда иш кўришга мажбурлар ва бунда улар ўз тушунчаларига ва ўз мамлакатлари ёки бошқа мамлакатлар бўйича йиғилган мавжуд рақамларга суянадилар. ТРХИ форуми ва ушбу китобнинг ҳам асосий тавсияларидан бири шундан иборатки, турли хил муҳитлар бўйича маълумотлар йиғишга кўпроқ эътибор қаратилиши лозим.

6-бокс. Япониядаги “жуку”нинг турли кўринишлари ўртасидаги фарқларни аниқлаш

Баъзи мухбирлар, хусусан япон бўлмаганлари, “жуку” муассасасини анча умумий кўринишда баён этганлар ва одатда ушбу сўзни “тайёрлов мактаби”⁵ деб таржима қиладилар ва унинг кўплаб турлари мавжудлигини айтиб ўтмайдилар. Нисбатан тўлароқ таҳлилларда “жуку”нинг турли кўринишларига аниқлик киритилади. Ҳар бир кўриниш сиёсатчиларнинг алоҳида эътиборига лойиқ.

Роезгард (Roesgaard, 2006, p. 32) аввало академик “гакишу жуку” билан санъат, техника, инглиз тили нутқи ва бошқалар ўртасидаги умумий фарқларни кўрсатиб ўтади. Ундан кейин “гакишу жуку”нинг ихтисосла

⁵ Инглиз тилидаги “gram school”нинг тахминий таржимаси.

шув бўйича таснифи келади. “Хошу жуку”да хатоларни тўғирлаш орқали ўқитишга урғу берилса, у “фукуш жуку”да қўшимча дарс бериш амалга оширилади. “Ёшу жуку”да тайёрлов машғулоти олиб борилади. “Шингаку жуку” ўзлаштириш даражаси юқори бўлиб, янада аъло кўрсаткичларга эришмоқчи бўлган ўқувчиларга хизмат кўрсатса, “кёсай жуку” мослашувчан ёндошувга эга ва бу билан у ёдлаб олиш ва рақобатни рағбатлантирувчи машқларга асосланган “дориру жуку”дан фарқ қилади. “Жуку”ларнинг баъзилари “деай но ба” ёки “идокоро” (дўстлар билан учрашиш маскани) да ёки ҳаттоки “такужижо” (парвариш марказлари) да фаолият юргизади.

Роезгард янада чуқурроқ таҳлилга киришар экан 8 омилга асосланган типологияни яратди:

- *Муҳит*: ўқув муассаси рақобат, рағбатлантириш, тинчлантирувчи, қўллаб-қувватловчи каби таърифланиши мумкин бўлган муҳитларнинг қай бирига асосланганлиги.
- *Машғулотлар йўналиши*: ўқув курслари анъанавий таълим тизимида йўналтирилган ёки қабул имтиҳонларга тайёргарликка йўналтирилганлиги.
- *Мактабга алоқаси*: муассаса ёки ўқув курси анъанавий мактабдаги билим олишга ёрдам бериши ёки ўз мақсадлари асосида машғулоти ўтказишга қаратилганлиги.
- *Тингловчилар*: мижозларнинг характеристикаси, жумладан уларнинг ўзлаштириш даражаси.
- *Ўқитиш материаллари*: мактаб, тижорий ва мустақил тайёрланган материаллар қоришмаси.
- *Қамров*: мижозлар сони ҳамда “жуку”нинг муассасалар силсиласига алоқаси.
- *Қабул*: мижозлар қабул синовларидан ўтиши ёки муассасада жой бўлсагина имтиҳонсиз қабул қилиниши.
- *Реклама*: қабул қилиш оддий овоза орқали амалга ошириладими ёки тижорий реклама орқали ва бунда педагогик жиҳатлар ёки университетга тайёрловдаги муваффақиятнинг қай бирига урғу берилиши.

Инструктив типология асосида тузилган “жуку” кўринишларининг матрицаси:

	<i>Шингаку жуку</i>	<i>Хошу жуку</i>	<i>Кёсай жуку</i>	<i>Дориру жуку</i>
<i>Муҳит</i>	рақобат/ рағбатлантириш	тинчлантириш/қўллаб- қувватлаш	Тарбиялаш/қўллаб- қувватлаш	Тинчлантириш (кўпинча уйда ўқитиш)
<i>Маишулотлар р йўналиши</i>	Қабул имтиҳонлари	Ўзлаштириш ва макта б имтиҳонлари	Асосий дарслар	Асосий кўникмалар
<i>Мактабга ал оқаси</i>	Йўқ	Мактабдаги дарслар б илан изма-из, кўпинча якин алоқада	Йўқ ёки жуда оз	Йўқ
<i>Тингловчилар</i>	Аълочилар	Ўртача ўзлаштирувчил ар	Заиф ўзлаштирувчилар	Барча даражалар
<i>Ўқитиш мат ериллари</i>	Махсус тайёрланган	Уйда тайёрланган, тиж орий ёки мактаб дарсл иклари	Уйда тайёрланган, тиж орий ёки мактаб дарсли клари	Махсус тайёрланган
<i>Қамров</i>	> 200 тингловчи, баъз ан франчайзинг	< тингловчилар	< 100 тингловчилар	Бир неча минг
<i>Қабул</i>	Қабул имтиҳони ёки с инови	Жой бўлсагина	Жой бўлсагина	Чегаралов йўқ
<i>Реклама</i>	Тижорий, университе тга киришга урғу бери лади	Овоза асосида, педагог ик жиҳатларга урғу бе рилади	Овоза асосида, педагог ик жиҳатларга урғу бер илади	Тижорий, баъзи ҳоллард а педагогик жиҳатларга урғу берилади

Репетиторликка бўлган талабга эътибор

Австралия, Англия, Франция, Сингапур ва АҚШ ҳукуматлари турли хул услублар ёрдамида репетиторликка бўлган талабни рағбатлантиришга ҳаракат қилганлар. Австралияда махсус схема 2004 йилда ишга туширилган бўлиб, у “Репетиторлик ваучери ташаббуси” деб аталган ва у мазкур ваучердан фойдаланиш ҳуқуқига эга бўлган ота-оналарга 700 Австралия доллари (тахминан 547 АҚШ долл.)га қадар миқдорда ўз фарзандларига репетитор ёллаш имконини берган. 2007 йилда Австралия Федерал ҳукумати кейинги, “Тенг старт” номли ташаббуси учун кейинги тўрт йилга маблағ ажратди (Watson, 2008, p. 7). АҚШда ҳам шунга ўхшаш тизим ишга туширилган (Burch et al., 2006). Ўз навбатида ҳам АҚШ ҳамда унга намуна бўлган Австралия схемалари Англияда тадбиқ этилган услубга асос бўлган (Taylor, 2007). Сингапур ҳукумати ўзлаштириш даражаси паст бўлган ўқувчиларга ёрдам бериш учун ҳамажамият гуруҳларини махсус грантлар ва бошқа услублар ёрдамида қўллаб-қувватлашга эътибор берган (Tan, 2009). Улардан фарқли ўлароқ, Франциядаги солиққа асосланган имтиёзлар тизими ўзлаштириш даражаси паст бўлган ўқувчилар ёки кам даромадли оилаларга алоҳида эътибор қаратмаган (Melot, 2007).

Ушбу услубларнинг ҳар бири ўзига яраша қийинчиликларга дуч келган. Уотсон (Watson, 2007, p. 9) Австралияда репетиторликнинг қанчалик самарали бўлганлигини баҳолаш учун мавжуд маълумотлар етарли эмаслигини, яхши малакага эга бўлган репетиторлар топиш мушкул эканлигини ва бу айниқса қишлоқ жойлар ва узоқ жойлашган аҳоли пунктлари учун катта муаммо эканлигини таъкидлайди. Бу ўз навбатида урбанизация даражаси юқори бўлган Сингапур учун муаммо бўлмаган. У ерда асосий қийинчилик ўзлаштириш даражаси паст бўлган ўқувчиларнинг репетиторларга бўлган талабини

таъминлаб боришдан иборат бўлган. Чунки бозорда мавжуд бўлган кучлар ўзлаштириш даражаси юқори бўлган ўқувчиларни ўқитиш орқали ўртадаги тафовутни янада кенгайтириб борганлар (Cheo and Quah, 2005; Tan, 2009). Ўз навбатида Сандерман (Sunderman, 2006, p. 119) АҚШдаги “Эн-Си-Эл-Би”⁶ тизимининг самарадорлигини танқид қилар экан, баъзи репетиторлар тингловчиларни жалб этиш учун “дуч келган услублар”дан фойдаланганлигини айтиб ўтади. Шунингдек, у мамлакат бўйича мазкур имтиёздан фойдаланиш ҳукукига эга бўлган ўқувчиларнинг бор-йўғи 20 фоизга яқинигина ушбу дастурда чиндан ҳам қатнашганлигини таъкидлайди. Ушбу далиллар юқоридагиларга ўхшаш услублардан фойдаланишни режалаштираётган сиёсатчилар томонидан ҳисобга олинса фойдадан холи бўлмайди.

Бошқа мамлакатларда талабни рағбатлантириш эмас, аксинча сусайтириш асосий масала ҳисобланади. Корея мисолида ушбу мамлакатда мазкур йўналиш бўйича жуда кўп стратегиялар ишга солинганлиги, жумладан ҳаттоки хусусий репетиторликни бутунлай таъқиқлашга қадар борилганлигини кўриш мумкин. Мавританияда ҳам шунга ўхшаш ҳаракатлар орқали 1-3- стандарт ўқувчилари учун репетиторлик олиб боришни таъқиқлаш қўлланилган. Бундай чоралар кўплаб мамлакатларда қўлланилган. Бунга Комбоджия (Bray and Bunly, 2005, p. 75), Миср (Hartmann, 2008, p. 48), Кения (Wanyama and Njeru, 2004, p. 1), Туркия (Tansel and Bircan, 2007, p. 6), Уганда (Eilog, 2007, p. 28), Ҳиндистоннинг Жанубий Бенгал штати (Jalaluddin, 2007, p. 2) кабиларни мисол қилиш мумкин. Аммо ушбу таъқиқлаш мисолларининг ҳеч бири муваффақиятли бўлмаган. Масалан Мисрни оладиган бўлсак, Хартман (Hartmann, 2008, p. 48) Херера (Herrega, 1992, p. 75)нинг репетиторлик фаолияти таъқиқланиши “пиёдаларнинг белгиланмаган жойдан кўчани кесиб ўтишлари ҳукукбузарлик эканлигига ўхшаш, чунки бу учун ҳеч қандай қонуний чора кўрилиши хавфи бўлмаганлиги сабабли у кенг қўлланилишда давом этади” деган фикрига қўшилади. Ҳаттоки Корея ва Мавритания каби репетиторликни таъқиқлаш кенг қўлланилган мамлакатларда ҳам бу қанчалик кенг овоза қилиниши ва ҳукуматнинг саъйи-ҳаракатларига қарамасдан мазкур таъқиқловлар иш бермади. Ўқитувчилар ўзлари расмий мактабда дарс бераётган ўқувчиларига репетиторлик қилишни таъқиқлаш бўйича жиддий чоралар кўриш мумкин, лекин бу репетиторликни бутунлай маън қилишдан фарқ қилади.

Шунинг учун умуман олганда хусусий репетиторликка бўлган талабни камайтиришга қаратилган чора-тадбирлар мазкур талабнинг белгиларига эмас, унинг келиб чиқиш сабабларига йўналтирилган бўлишлари лозим. Бундай сабабларнинг аксариятини фақат таълим вазирликларининг ҳаракати билан хал этиб бўлмайди, чунки улар маданий ва иқтисодий таъсирга эга. Маданий омилларга таълим борасида ютуқларга эришиш жамият томонидан қай даражада яхши қабул қилиниши ва бу учун одамлар нималардан воз кечишга тайёрлиги кабилар кирса, иқтисодий омилларга юқори таълим босқичларининг даромадга таъсири ҳамда ушбу юқори даромадлар келтируви таълим даражасига эришиш учун репетиторлик қай даражадаги сармоя сарфлашга лойиқлиги кабилар киради. Мазкур фронтдаги ҳаракатлар Иқтисодий ривожланиш вазирликлари ва Оила ривожланиши вазирликлари ёки уларга ўхшаш вазирликлар ҳамда Таълим вазирликлари томонидан биргаликда олиб борилиши лозим. Австрияда ҳам Кореяда ҳам баъзи асосий ташаббуслар таълим соҳасидаги мутахассислардан томонидан эмас, ҳукуматнинг энг юқори даражаларидан таклиф этилган. Шунингдек ҳукумат раҳбарлари фуқаролик жамияти ташкилотларига, жумладан диний ташкилотлар ва ижтимоий фаровонлик гуруҳлари билан ҳамкорлик қилиш масаласига ҳам эътибор қаратишлари фойдадан холи бўлмайди.

⁶ NCLB

Шуни ҳам айтиб ўтиш керакки, Таълим вазирликларидаги баъзи мутахассислар соядаги таълим тизимининг табиати ва қамровига таъсир кўрсатиши мумкин бўлган воситаларга эга бўладилар. Жумладан, улар қуйидагиларга эътибор қаратишлари мумкин:

- *Имтиҳонлар.* Кўп мамлакатларда имтиҳонларнинг табиати хусусий репеторликка бўлган талабни белгиловчи омиллардан бири ҳисобланади. Кўплаб имтиҳонлар “юқори кўрсаткичлар”га асосланган бўлади ва улардан олинган натижа имтиҳон топширувчиларнинг ҳаётидаги имкониятларга таъсир кўрсатади. Имтиҳонларнинг формати мавзуларни чуқур ва пухта ўзлаштиришга эмас репетиторлар ёрдамида қисқа муддатли ёдлаб олишга ундовчи бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳам таълим соҳаси раҳбарлари имтиҳонлар табиатини ўрганиб чиқишлари лозим. Аммо улар имтиҳонларни ислоҳ қилиш осон бўлади деган калтабин фикрга бормасликлари керак. Корея ва Мавритания мисолларида кўрилганидек бунда кўплаб кучли томонларнинг манфаатлари билан мутаносибликни таъминлаш талаб этилиши мумкин.
- *Босқичдан босқичга ўтиш даражаси.* Баъзи мамлакатларда талабгорларнинг фақат бир қисмигина таълимнинг бир босқичдан иккинчисига ўтиши мумкин бўлганлиги репетиторликка бўлган талабни кучайишига сабаб бўлади. Хусусий репетиторликка бўлган талабни камайтиришнинг услубларидан бири бу ўтиш даражасини оширишдан иборат бўлиши мумкин. Шунга қарамасдан бу чора бари бир ҳам бевосита чора ҳисобланмайди. Баъзи жамиятларда ўтиш даражаси кенгайтирилса масала қайси ўқувчи кейинги босқичга ўтиши эмас, қайси ўқувчи қандай кейинги босқични қай бир ўқув муассасида давом эттириши билан боғлиқ бўлиб қолишига ўзгаради. Олий тоифадаги ўқув муассасаларига қабул жиддий танлов асосида ўтказиладиган ва санокли талабгорлар қабул қилинадиган жамиятларда ушбу имтиҳонлардан муваффақиятли ўтиш учун репетиторликка бўлган талаб юқорилигича қолаверади.
- *Кенг омма ишончи.* Репетиторликка бўлган талабнинг асосий сабабларидан бири ота-оналарнинг расмий таълим тизими умуман олганда жамиятнинг ва хусусан уларнинг фарзандларининг талабларига мос равишда хизмат кўрсата олишига унчалик ишонмаслиги билан боғлиқ. Мактабларга кўпчилик билан мулоқотда бўлишни ўрганиш ва бошқа турли хил мақсадларга эришиш учун хизмат қиладиган муҳим муассасалар сифатида қаралади. Аммо айни вақтда улар бераётган билим қўшимчага муҳтож деб саналиши мумкин.
- Қанчалик ажабланарли туюлмасин, баъзи жамиятларда бунга айнан репетиторликка бўлган талабни камайтириш учун босқичдан босқичга кўчиш даражасини ошириш сабаб бўлади. Аммо, ҳукумат расмийлари шуни билиши лозимки, репетиторликка бўлган талабнинг асосий қисми ўзлаштириш даражаси паст бўлган ўқувчилар эмас, аълочи ўқувчилар ҳисобига шаклланади. Халқаро миқёсда солиштириганда эса репетиторлик таълим тизими юқори кўрсаткичларга эга бўлган мамлакатлар, масалан Шарқий Осиёдаги мамлакатларда, таълим тизими кўрсаткичлари паст бўлган мамлакатлар, масалан Африкадаги мамлакатларга нисбатан кенгроқ тарқалганлиги намоён бўлади.

Сиёсатчилар ва режалаштирувчилар репетиторликнинг турли кўринишларидан айнан нима кутилишини тушунишга ҳаракат қилсалар фойдадан холи бўлмайди. Нима учун ота-оналар 110 бола қатнашаётган синфга фарзандларини бериш учун пул тулайдилар (7-бокс) ваҳоланки, агар давлатнинг бепул мактабида синфдаги болаларнинг сони 35 тадан ошиб

кетса улар жиддий шикоят қилишга ўтадиларку? Ота-оналар фарзандлари репетитор билан якка тартибда ёки кичик гуруҳда шуғуллансалар одатий мактабда ёки ота-онанинг уй вазифаларни бажариш билан берган ёрдамидан ололмайдиган нимани олади деб ўйлайдилар? Қандай шароитларда расмий ўрта мактабдаги малакали ўқитувчининг ишига кўшимча равишда етарлича малакага эга бўлмаган университет талабасининг ўрта мактаб ўқувчисига соатбай асосида ёрдам беришига ҳақ тўлаш самарали сармоя ҳисобланади?

7-бокс. Мисрдаги устоз репетитор

Куйида Хартманн (Hartmann, 2008, p. 43) томонидан Мисрда катта ҳурматга ва бозорда ўз мавқеъига эга бўлган репетитор ҳақидаги ҳикоя келтирилган. Айтиб ўтилганидек у ҳам катта гуруҳларда иш ол иб боради.

Мен химия фанидан дарсга таклиф этилган эдим. Шу сабабли хонанинг қизлар ўтиради ган тарафидаги энг охирги қатордан жой эгаллаб, ўтирдим. Дарс бошланганда 110 та ўқувчи борл игин санадим. Уларнинг бари 14 ёш атрофида эди. Уч-тўртта ёш хизматчилар уларни жим ўтири шга ва дарсга кулоқ солишга чорлаб турар эди. Жаноб Хишам хонага кирганида ғалағовур тўхтад и ва 110 жуфт кўз устоз томонга йўналди. Жаноб Хишам тахминан 45 ёшлар атрофидаги озгинда н келган, сочи сийрак, ингичка мўйлабли киши эди. У оддий кийинган, эгнида кўйлак, галстук, ла йм рангидаги жемпер бор эди. Аммо одми кўриниши аслида у ҳақида янглиш фикр туғдириши м умкин.

Кейинги икки соат ичида аён бўлишича жаноб Хишам нафақат тажрибали ва машҳур ўқиту вчи, балки иқтидорли “томоша устаси” ҳам экан. Жаноб Хишам ўз тингловчилари қаршисида чак қон ҳаракатланар экан доскага турли хил формулалар ёзар ва айни вақтда уларнинг микрофонга б аланд овоз билан, қофияли қилиб ўқиб, тингловчиларга тушунтириб борар эди. Баъзан у ёки бу ф ормула ёки жумлаларни хиргойи қилиб айтар экан унинг кетидан барча йиғилганлар айни аснода такрорлар эдилар. Бу тўпланган ўқувчилар улардан нима кутилишини яхши билишларидан далол ат берар эди... Ўқувчилар деярли савол бермас эдилар. Ваҳоланки, улардан саволлари бўлса бир п арча қоғозга ёзиб, устознинг ёрдамчиларидан бири орқали бериб юбориш сўралган эди.

Репетиторлик хизматлари таклифи билан курашиш

Баъзи ҳолатларда таклиф талабни келтириб чиқариши мумкин. Мазкур сарлавҳа остида учта ҳолатни кўз олдимизга келтиришимиз мумкин:

- *Ўз бозорини яратувчи ўқитувчилар.* Айтиб ўтилганидек баъзи мамлакатларда ўқитувчилар мактабда усиз ҳам ўқитишга масъул бўлган ўз ўқувчилари учун кўшимча дарслар таклиф этиши оддий ҳолга айланган. Ушбу муаммонинг энг нохуш кўринишларида ўқитувчилар ўз ўқувчиларига мактабдаги оддий дарс соатлари давомида ўқув дастурининг фақат бир қисмини ўтиб, уларнинг кейинги синфга ўтиши энг камида қисман бўлсада унга боғлиқ эканлигини англатиш орқали босим ўтказадилар. Силова (Silova, 2007, p. 8) томонидан айтиб ўтилганидек “мажбурий” хусусий репетиторликда:

“ўқитувчилар ўз ўқувчиларига босим ўтказиш (баъзан ҳатто шантаж қилиш) орқали дарсдан кейин қолиб, уларнинг кўшимча дарсларига киришга мажбурлайдилар, бунда кўпинча ўқувчилар бош тортадиган бўлсалар, уларга пастроқ баҳо қўйиш билан пўписа қиладилар”.

Силова томонидан қамраб олинган ҳудудлар ичида ушбу услуб айниқса Марказий Осиё (Қозоғистон, Қирғизистон, Тожикистон ва Монғолия)да ва Кавказ (Озарбайжон ва Грузия)да кенг тарқалганга ўхшайди.

- *Тенгдошлар босими.* Ҳамма репетиторга қатнаётгандай туюлган бир вақтда бундай қилмаган ўқувчилар ва уларнинг оилалари ҳам ўзларини четда қолиб кетган ва эътиборга лойиқмасдай ҳис қила бошлайдилар. Ким (Kim, 2007, p. 9) томонидан олинган интервьюда бир она айтганидай:

“Барча оммавий ахборот воситаларида одамлар хусусий репетиторга қатнаши тўғрисида хабар берилади ва [фарзандим] дўстларининг оналари уларнинг фарзанди уни ёки буни хусусий муассасада ўрганганлигини айтиб турадилар... Мен унинг ҳаёти яхшироқ бўлишини истайман ва уни хусусий муассасаларга юбораман ҳамда унга кўпроқ сармоя йўналтираман”.

- *Репетиторлар томонидан реклама.* Тижорий муҳитдаги репетиторлар ўзларини худди бошқа ишбилармонлар каби тутадилар ва ўзлари таклиф этаётган хизматга бўлган талабни шакллантиришни истайдилар. Баъзилари кўчаларда, газеталарда ва жамоат транспортларида реклама қиладилар. Уларни ишларининг сифати синаб кўрилиб, тасдиқланган бўлмаслиги мумкин ҳамда худди расмий таълим тизимидаги каби агар натижалар паст бўлса, бунда ўқитувчини эмас ўқувчини айблаш мумкин бўлади. Интернетни ривожланиши таклиф олдидаги баъзи географик тўсиқларни олиб ташлади. Баъзи мамлакатларда талаб франчайзинг орқали янада кенгайтирилиб борилади. Дэвис ва Аурини баён этгани каби (Davies and Aurini, 2006, p. 124):

“Ушбу услуб билан кичик бизнеслар марказлашган тармоққа уланади ва франчайзинг эгаларининг корпоратив силсилардан фарқи шундаки, унда маҳаллий тадбиркорлар ўз тадбиркорлик нуқталарига эга бўладилар ва харажатнинг асосий қисмини ўз бўйниларига оладилар. Маҳаллий иш эгалари ушбу бизнесга ўз маблағларини тикканлари сабабли улар ушбу франчайзинг хизматларининг самаралироқ тақдим этилишида маош олиб ишлайдиган менежерларга нисбатан кўпроқ манфаатдорлар. Ушбу кичик сармоядорлар аллақачон бозорда ўрнашиб, танилган маҳсулотни сотиш ҳуқиқига эга бўладилар ва бунда маркетинг бўйича ёрдам оладилар, бошқарув бўйича машғулотдан ўтадилар ҳамда маҳсулотни текшириш кўмагидан фойдаланадилар... Улар кофе сотадими, автомобилни ижарга бериш билан шуғулланадими ёки ўқувчиларга репетиторлик қиладими бундан қатъий назар франчайзинг эгалари эл назарига тушган маҳсулотни бевосита бошқариш имконияти ва ўрнатилган мижозлар базасига эга бўладилар”.

Ўқитувчиларнинг ўз ўқувчиларига репетиторлик қилиши муаммоси кенгрок маънодаги коррупция муаммоси доирасида кўриб чиқилиши мумкин (Hallak and Poisson, 2007; Poisson, 2007; Dawson, 2009). 8-бокста Клитгарднинг масалалар моҳиятини шакллантиришга бағишланган формуласи келтирилган. Ушбу формулани хусусий репетиторликка қўллайдиган бўлсак, у ўқитувчилар ўз ўқувчиларининг билим олиши устидан монополистик ҳукмронликка эга, ким синовдан ўтиши, ким эса ўтмаслигини эркин хал қилишлари ва тизимнинг бошқа қисмлари олдида ҳеч қандай ёки жудаям кам жавобгарликка эга эканликлари, шунингдек нисбатан кенг имкониятга ва шу сабабли коррупцияга араланиш эҳтимолига эга эканликлари намоён бўлади. Мавританияда 4-6-стандартларда барча фанлар бўйича дарс берувчи ўқитувчиларни ҳар бир фан бўйича дарс берувчи алоҳида ўқитувчилар билан алмаштириш орқали ушбу ўқитувчиларнинг

монополистик ҳукмини камайтиришга ҳаракат қилинган. Бошқа чора-тадбирлар ўқитувчилар томонидан ўқувчиларни эркин қарорларини камайтириш ҳамда уларнинг мактаб ва таълим тизими босқичидаги жавобгарлигини оширишга қаратилган.

8-бокс. Коррупция = Монполия + Эркинлик – Жавобгарлик

Коррупциянинг табиати ва сабабларига эътибор қаратар экан Клитгард (Klitgaard, 1988, p. 75) асосий унсурларни қуйидаги формулага жойлайди:

Коррупция = Монполия + Эркинлик – Жавобгарлик.

Унинг фикрича ноқонуний ҳаракатлар қачонки бозор агентлари мижозлар устидан монополистик ҳукмга эга бўлганда, бозор агентлари эркинлик билан ҳаракат қила олсалар ва уларнинг жавобгарлиги даражаси паст бўлганда гуллайди.

Бисвал (Biswal, 1999, p.223) ушбу концепция хусусий репетиторлик ва коррупциянинг бошқа кўри нишлари ўртасидаги паралелларни намоён қилишини айтади. Хусусан бу асосий таълим тизимидаги ўқитувчилар ўз ўқувчиларига репетиторлик қилиши ҳолатларига тааллуқли. Бисвалнинг фикрича ушбу ўқитувчилар “ўз хизматларини ўқувчиларга етказиб берувчи монополистлар, улар нимани етказиб бериш бўйича тўла эркинликка эгалар ва айна вақтда ўз ҳаракатлари бўйича деярли жавобгарликка эга эмаслар. Бу эса ўқитувчилар дарсларда бепарволик билан дарс ўтиб ва мактабдан ташқарида пулга дарс ўтишлари орқали ўзларига етарлича мижозлар доирасини шакллантира оладиган муҳитни яратади.

Джонсон (Johnson, 2008) ўқиталажак фан тури, ўқувчиларнинг ижтимоий-иқтисодий мавқеъи ҳамда ўқувчиларнинг ўзлаштириш даражаси каби ўзгарувчиларни олиб кириш орқали ушбу концепцияга қандайдир маънода жило берди. У Қирғизистондаги олиб борган ишини ёдга олар экан шундай дейди (Johnson, 2008, p.213):

“коррупцияда аралашганлиги аниқланган ёки аниқланмаган ўқитувчилар орасидаги фарқ уларнинг жинси, миллати, ёши ёки маъмурий лавозими орқали аниқланмайди. Аслида уларнинг ўқувчилари ким, ҳамкасаба ўқитувчилари кимлиги, улар меҳнат қилаётган мактабнинг директори кимлиги, улар қайси фандан дарс беришлари ҳамда қайси туманда яшашлари орқали аниқланади”.

Хусусан (219-саҳифа):

“Қирғизистонда ўта порахўр ўқитувчи катта эҳтимол билан математика, қирғиз тили ёки инглиз тили каби фанлардан дарс беради. У тарих каби талаб кам бўлган фандан дарс бермайди. Бундай ўқитувчилар кўпроқ ижтимоий-иқтисодий мавқеъи юқорироқ бўлган ўқувчиларга ва БЎК [баҳолаш ўртакчаси кўрсаткичи] даражаси ўртача бўлган ўқувчиларга дарс берадилар. Улар кўпроқ заиф ривожланган ёки бир миллат вакиллари яшайдиган шаҳар ёки қишлоқларда дарс берадилар. Ўта порахўр ўқитувчи шундай мактабда ишлайдики, ундаги бошқа ўқитувчиларнинг “қаттиққўллиги” ва мактаб директорининг профессионаллиги мазкур ўқитувчи ўз ҳукмини юритишига ҳалақит бермайди”.

Шундай қилиб Джонсон Клитгарднинг асосий таклифи тўғрилиги билдиради. Чунки бундай ўқитувчилар катта талабга эга бўлган таълим маҳсулоти устидан монополистик ҳукмга ва уни қанчалик етказиб бериш бўйича катта эркинликка эга. Аммо Джонсон томонидан қўшимча қилинган ўзгарувчилар ўқувчиларнинг харид қобилияти асосидаги талаби ҳамда фаннинг тури қабилардан иборат бўлди. Ушбу борада коррупцияга мойил ўқитувчи ўз ўрнида коррупцияга мойил мижозларга муҳтож. Сиёсатчилар бундан чиқаришлари керак бўлган хулоса шундан иборатки, турли хил шароитларда турли хил ўзгарувчилар ҳисобга олиниши лозим.

Бу борада баъзи таълим тизимлари ўқитувчиларнинг эркинлигини камайтириш ўрнига, уларни ошириши бир қарашда туюлгани каби формулага зид бўлмаслиги мумкин. Катта мавқеъга эга бўлган имтиҳонларнинг оқибатини камайтиришнинг бир йўли имтиҳонлар натижасини якуний баҳони шакллантирувчи омиллардан фақат биттасига айлантиришдан иборат. Якуний баҳода мактаб давридаги турли кўринишдаги синовлар натижалари ҳам ҳисобга олиниши лозим. Мактабдаги турли хил синовлар шак-шубҳасиз ўқитувчиларнинг ролини оширади ва бу орқали уларнинг эркинлигини оширади. Бу ўринда сиёсатчилар жавоб бериши керак бўлган асосий савол мактаб синовларининг кенгайтирилиши тизимни яхшиланишига олиб келадими ёки кўшимча муаммолар келтириб чиқарадими. Жавоб асосан ўқитиш билан машғул бўлган мутахассисларнинг профессионаллиги ва уларнинг қай даражада ўзларини бошқаришлари билан боғлиқ. Бундай ўзгариш Қирғизистоннинг баъзи жойларида тўғри бўлмаслиги мумкин, аммо айна вақтда мамлакатнинг бошқа жойларига ёки бошқа мамлакатларга тўғри келиши мумкин, айниқса бу ҳаракат хусусий репетиторликнинг ўзи учун ёки хусусий репетиторликни ҳам ўз ичига олувчи кенг маънодаги ўқитиш учун касб этикаси кодексини ишлаб чиқиш билан биргаликда олиб борилса (Poisson, 2007, p. 17). Агар мазкур масала бўйича иштироклари таъминлай олинса, ўқитувчилар уюшмалари бу борада фойдали ҳамкорларга айланиши мумкин.

Шунингдек Тейлор томонидан Англиядаги “Яхши силжишга эришиш” схемаси учун тадқиқ этилган моделлар тўплами (Taylor, 2007, pp. 17–18) билан танишиб чиқиш ҳам мақсадга мувофиқ (14-жадвал). Ушбу схемада асосий эътибор ўқитувчиларнинг ўз ўқувчиларига репетиторлик қилиши масаласига қаратилган ва бунда бошқарувчилик структуралари етарли бўлиши (бошқа сўз билан айтганда етарлича масъулият мавжудлиги) ва ахлоқий жиҳатдан муаммо йўқлиги таъкидланади. Шунингдек бошқа мактаблар ўқитувчилари, профессионал репетиторлар, “Малакали ўқитувчи статуси”га эга бўлган устозларни ҳам қамраб олган. Малакага эга бўлмаган университет талабалари ҳисобга олинмаган. Амалиёт ўтаётган ўқитувчилар фақат истисно ҳолатларидагина агар улар ўқувчилар ўқийдиган мактабга таниш бўлсалар, ҳисобга олинган. Ушбу моделлар тўплами бошқа ўринларда ҳам фойдали бўлиши мумкин. Аммо у кучли молиявий ресурсларга ва ўқитувчилар малакаси бўйича мустаҳкам асосга эга бўлган мамлакатда ишлаб чиқилганлигини ёдда тутмоқ лозим.

14-жадвал. Англиянинг “Яхши силжишга эришиш” схемасидан ўрин олган моделлар

<i>Опциялар</i>	<i>Фойдали жиҳатлар</i>	<i>Чегараланганлик</i>
Синф ўқитувчиси	<ul style="list-style-type: none"> ● Ўқувчилар ва уларнинг эҳтиёжларини билади ● Ота-оналарни билади ● Синфда мавзунини давом эттириш оsonрок ● Сифатни таъминлаш ишончлироқ бўлиши 	<ul style="list-style-type: none"> ● Боланинг синф ўқитувчисига худди мактабдан ташқаридаги репетиторга каби жавоб бериши ● Болани жалб этиш учун янги ёндошув/шахс керак бўлиши мумкин ● Ўқитувчининг жорий иш кўлами муаммо туғдириши мумкин ● Ўқитувчи доимо мактабдан кейинги фаолият билан банд бўлар экан унинг вақти чегараланган бўлиши мумкин ● Ота-оналарнинг ўқитиш бўйича фикри – репетитор синф ўқитувчисидан бошқа одам бўлиши керак

<p>Мактабдаги ёки мактаб билан л аоқаси бўлган бошқа ўқитувчи</p>	<ul style="list-style-type: none"> ●Кўриниш ва услуб ўзгариши ●Кенгрок тажрибага эга бўлиш ●Мактаб тизимлари ва қоидаларида н хабардорлик ●Жуфтликда бўлиб ишлаш имкони яти ●Синф ўқитувчиси ва ота-оналар билан боғланиш осонроқ бўлиши ●Баҳолар ва режалар билан таниши ш имконияти ●Бола ва ота-онага таниш бўлган инсон бўлиши мумкин ●Сифатни таъминлаш ишончлироқ бўлиши 	<ul style="list-style-type: none"> ●Ўқувчилар ўзгаришга ишончсизлик ан бил қараш ●Бола эҳтиёжларидан хабардор бўлмаган ўқитувчи ●Ўқитувчининг жорий иш қўлами муаммо бўлиши мумкин ●Ўқитувчи доимо мактабдан кейинги фаолият билан банд бўлар экан унинг вақти чегараланган бўлиши мумкин ●Ота-оналарнинг ўқитиш бўйича фикри – репетитор синф ўқитувчисидан бошқа одам бўлиши керак
<p>Қарама-қарши репетиторлик Яъни ҳамкор мактаблар ўқитувчилари</p>	<ul style="list-style-type: none"> ●Янги инсон/янги ғоялар ●Ўқитувчилар учун янги тажриба ●Кейинги босқичга ўтишни тақомиллаштиради ва кучайтиради ●Турли мавзелар мактаблари яхши услублар билан ўртоқлашиши 	<ul style="list-style-type: none"> ●Жорий “босқичдан ташқаридаги” ўқитувчилар учун машғулоти талаб этилиши мумкин ●Ўқитувчилар ўзгаришига кўпроқ кўникиб қолган нисбатан катта ёшдаги ўқувчилар учун яхшироқ ●Мазкур босқичдан қутилиш натижалардан беҳабар бўлган ўқитувчилар ●Боланинг эҳтиёжларини билмайдиган ўқитувчилар ●Репетиторлик машғулоти сифатини кузатиб бориш нисбатан қийинроқ
<p>Исталган ўқитувчи</p>	<ul style="list-style-type: none"> ●Янги инсон/янги ғоялар ●Ўқувчи эҳтиёжларига янгича назар ●Ўқитувчиларнинг дастурда иштирокини кенгайтиради ●Бошқа йўналишлар бўйича ишлаш тажрибаси 	<ul style="list-style-type: none"> ●Фан бўйича асосий босқичдаги етарлилик билимга эга бўлмаслик ●Мактаб тизимини тушунмаслик ●Синф ўқитувчиси билан алоқа ўрнатиш вақти ва ўртадаги масофа туфайли нисбатан қийинроқ бўлади ●Босқичдан қутилаётган натижалардан беҳабар бўлади ●Боланинг эҳтиёжларини билмайдиган ўқитувчилар ●Репетиторлик машғулоти сифатини кузатиб бориш нисбатан қийинроқ
<p>Репетиторлик ташкилоти</p>	<ul style="list-style-type: none"> ●Репетиторларни ишга ёллади ●Танлаш учун кўпроқ имконият бўлади ●Барча бошқарув маҳаллий маъмурият томонидан амалга оширилади ●Салоҳият ва вақт муаммо бўлмайди ●Мактабдаги ўқитувчилар ишини енгиллатади 	<ul style="list-style-type: none"> ●Энг сўнгги стратегиялардан хабардорлик даражаси ●Репетиторлик машғулоти сифатини кузатиб бориш нисбатан қийинроқ ●Репетиторнинг географик жиҳатдан жойлашган манзили ●Ўқувчилар ва ота-оналар билан тезда алоқа ўрнатиш олиш қобилияти ●Мактаб тизимларини тушуниб етиш, масалан ўқувчиларни кузатиш/тўғирлаб б

		ориш <ul style="list-style-type: none"> ● Бино билан боғлиқ харажатлар ● Хавфсизлик масалалари
<p><i>Бошқа вариантлар:</i></p> <p>Маслаҳатчилар; етакчи ўқитувчилар; такомиллаштирувчи таълим ўқитувчилари; ўқитувчиликка қайтган мутахассислар; ахборот ва коммуникация технологиялари (АКТ); бошқа жойда ишловчи ўқитувчилар/ етакчи-ўқитувчилар; оилада дарс берувчи репетиторлар (Малакали ўқитувчи статуси [МЎС]га эга бўлиши лозим); ўргатувчи устозлар (МЎСга эга бўлиши лозим); амалиётчи ўқитувчилар, агар мактабга таниш бўлсалар ва факат истисно ҳолларида</p>	<ul style="list-style-type: none"> ● Инсон ва услуб ўзгариши ● Кенгрок тажрибага эга бўлиш ● Бола ва ота-онага таниш бўлиши мумкин ● Фан бўйича етарлича билимга эга бўлади 	<ul style="list-style-type: none"> ● Репетиторлик машғулоти сифатини кузатиб бориш нисбатан қийинроқ ● Асосий босқичга мос келувчи сўнгги ва ушуб соҳадаги тажриба ● Асосий босқич бўйича мазкур фандан етарлича билимга эга бўлмаслик қўшимча тайёргарлик ва ёрдамни талаб этиши мумкин

Бозорни тизгинлаш

Сиёсатчилар орасида “хусусий репетиторлик аллақачон мавжуд ва уни ҳаттоки ҳукумат йўқотишни истаса ҳам йўқотиб бўлмайди” деган фикрни қўллаб-қувватловчилари ўртада мақбул уйғунликни яратиш мақсадида бозорни тизгинлаш усуллари тадқиқ этиш ҳақида ўйлаб кўришлари мумкин. Юқорида бунга мисоллар келтирилди. Масалан, Мавританияда соядаги тизимни ёруғликка олиб чиқиш ва қандайдир бошқарувни ўрнатиш мақсадида ўқитувчиларга репетиторлик қилишда мактаб синфхоналаридан фойдаланиш ҳуқуқи берилган. Худди шунга ўхшаш Занзибарда давлат мактабларига қўшимча дарслар учун катта бўлмаган миқдорда тўлов ўрнатишга рухсат берилган бўлиб, бундай дарсларни ўша мактаб ўқитувчилари расмий иш соатларидан кейин, ота-оналар билан келишган ҳолда олиб борадилар. Ушбу рухсат ҳукумат ҳужжатида (Zanzibar, 1998, p.18) қуйидагича тушунтирилади:

“Қанчалик зиддиятли туюлмасин, ушбу чора ота-оналарга ўқитувчиларнинг ойлик маошига ўз хиссаларини қўшиш бўйича кўп учрамайдиган имкониятни таклиф этади ва бу орқали улар ўқитувчиларнинг рағбатини ошириш ҳамда уларнинг бошқа иш қидиришга мойиллигини камайтиришга эришадилар. Ушбу чора таълим олиш имкониятига ижобий таъсир қилади, чунки, таълим муассаларига тобора ўсиб бораётган қабул қилинувчилар билан ўқитувчилар сони нисбатининг бироз мутаносиблиги таъминланади”.

Ушбу чора ўқитувчилар ўз меҳнатлари учун истаган маошларини олишларини таъминлаш учун таркибий ўзгаришлар амалга оширилиши борасида уларнинг босимини кучайиши билан боғлиқ бўлган баъзи хатарлардан холи эмас. Бундан ташқари, хусусийлаштиришнинг яширин кўринишига айланиб қолиши ҳам мумкин бўлиб, унда таълим бериш анъанаси ўзгариши мумкин ва бу ўзгаришни ортга қайтариш мушкул бўлади. Шунга қарамасдан, ҳукумат репетиторлик мавжудлигини тан олди ва у билан асосий таълим тизими орасида уйғунликни шакллантиришга жазм қилди.

Яна бир қатор ташаббусларни мактаб даражасида аниқлаш мумкин ва уларни туман

ёки ундан юкори даражаларга олиб чиқиш мумкин. Комбоджияда, худди бошқа жойларда бўлгани каби, мактабларда маъмурият ўқитувчилар обрўлироқ предметлардан дарс бериш ва юкори синфларга дарс беришга кўпроқ қизиқишларини аниқланди, чунки шундагина улар хусусий репетиторлик учун кучлироқ бозорга эга бўладилар. (Gray and Bunly, 2005; Dawson, 2009). Натижада қуйроқ синфлар ва бошқа предметлар эътибордан четда қолиши мумкин. Бу борада узокни кўра оладиган бир бош ўқитувчи томонидан қуйидагича услуб қўлланилган. У репетиторлик орқали топилган даромадларни йиғиб уни мактабдаги барча ўқитувчилар ўртасида тақсимлаган. Ушбу чора унинг ўз ташаббуси орқали тадбиқ этилган, аммо уни бутун тизимга ҳам тадбиқ этиш мумкин.

Ҳукуматлар шунингдек репетиторларни ўз малакаларини оширишга рағбатлантиришлари мумкин. Масалан Тайванда репетиторлик хизмати кўрсатувчилар уюшмаси мавжуд бўлиб, у ўз аъзоларининг билим олиш ва иш юритиш бўйича фаолиятини кузатиб боради. 1999 йили Тайпей шаҳрида 1150 та репетиторлик мактаблари мавжуд бўлиб, уларнинг ярми “Тайпей шаҳар Репетиторлик орқали таълим берувчилар уюшмаси” аъзолари бўлган. Ушбу уюшмада омма томонидан унга аъзо бўлган мактаблар устидан қилинган шикоятларни кўриб чиқиш, хабарномалар чоп этиш кабилар билан машғул бўлган ва ўз-ўзини бошқарувчи орган сифатида иш юритган (Gray, 2003, p. 57). Грецияда шунга ўхшаш орган “Греция Фронтистрия ўқитувчилари федерацияси” деб аталган бўлиб, у 1981 йилда ташкил топган ва 2008 йилга келиб репетиторлик мактабларига эга бўлган 3000 аъзо ва ўзи репетиторлик қилувчи 37 000 аъзога эга бўлган (Hagitegas, 2008a, p. 1; see also Hagitegas, 2008b). Ушбу ташкилотлар профессионал органлар бўлиб, давлат улар билан мулоқотга киришиши ва болалар фаровонлиги масаласи билан боғлиқ бўлган, иккала тараф манфаатига мос келувчи масалалар бўйича музокара олиб бориши мумкин.

Бошқа репетиторлик компаниялари сифатни назорат қилиш стандартларидан фойдаланишга урғу бериш орқали ўз обрўларини юкори даражада ушлаб туришга ҳаракат қиладилар. Германияда “Schuerhilfe.de” деб аталувчи репетиторлик хизматлари кўрсатувчи катта компания ИЗО 9001 бошқарув сифати сертификати талабларига мос равишда иш олиб боришлигига урғу беради. Францияда “Комплетюд” (Complétude) ҳам рақобатчиларидан ўзини шундай услубда ажратишга ҳаракат қилади. Ушбу ташаббуслар компанияларнинг ўзлари томонидан тадбиқ этилган, аммо, албатта уларни бунга ҳукумат ҳам ундаши мумкин. Бунда ҳукумат агар бундай компаниялар ўзлари ушбу услубда бошқариб бормайдиган бўлсалар ташқи томондан бошқариш хавфи қўллаш орқали иш кўриши мумкин.

Шунингдек ҳукумат аҳолининг маълум бир қатламлари хабардорлигини ошириш мақсадида репетиторлик мактабларининг маркетинг стратегияларидан ҳам фойдаланиши мумкин. Кореяда, Ким (Kim, 2007, p. 14) хабар беришича, хусусий муассасалар ўқитувчилари одатда юкор-ўрта-синф ҳамжамиятлари ва қуйи-синф ҳамжамиятлари ўртасидаги фарқларни аниқлаб олганлар ва қуйи-синфга мансуб бўлган ота-оналар ўз фарзандларининг билим олишга унчалик мажбур қилмасликларини биладилар. Репетиторлик муассасалари ўз бозорлари кўламини кенгайтиришни истар эканлар улар “инсонларнинг ижтимоий мобилликка бўлган қизиқишларини таълим орқали фаол равишда оширишга ҳаракат қиладилар”. Бундай ҳаракат қуйи-синф ҳамжамиятлари аъзолари орасида таълим билан боғлиқ бўлган фаолиятларни тарғиб этиши орқали ҳукуматнинг мақсадларига ҳам хизмат қилган бўлиб чиқади.

Худди шундай услубда ҳукумат нодавлат ташкилотлари (НДТ) ва фуқаролик жамияти ташкилотлари орқали репетиторликни тарғиб этиши мумкин. Жалалуддин (Jalaluddin, 2007,

р. 4) бу борада Бангладешдаги “Ҳамжамиятда таълимига кўмак лойихаси” (ҲТКЛ) ҳақида ёзади. Лойиҳа 1998 йилда ишга туширилган бўлиб, мақсади таълимни такомиллаштириш бўйича болалар ва ҳамжамиятларга ўз салоҳиятларини оширишда ёрдам беришдан иборат. ҲТКЛ фаолиятининг асосий қисмларидан бири ҳамжамиятда жойлашган репетиторларни ишга ёллашдан иборат. Асосан улар маҳаллий ҳамжамиятлар томонидан танланган колледж ва университет талабалари бўлиб, ҳамжамиятлар билан ҳамкорлик қилаётган НДТлари томонидан тайёргарликдан ўтадилар. Репетиторлар мактаб ўқитувчилари билан яқиндан ҳамкорлик қилган ҳолда иш олиб борадилар, лекин уларнинг бошқарувида бўлмайдилар.

Мисрда ҳам шунга ўхшаш ташаббус мавжуд. У ерда ҳукумат соядаги таълим тизимига асосан салбий муносабатда бўлади. Аммо шунга қарамадан хайрия ташкилотларини кам даромадли гуруҳлар вакилларига масжидларда, черковларда ва бошқа биноларда сабоқ беришга ундаш билан боғлиқ бўлган жиҳатларини қўллаб-қувватлашга аҳд қилди. Хартман (Hartmann, 2008, р. 41)нинг баён этишича репетиторликнинг ушбу расмий ва қонуний кўриниши “ноқонуний репетиторлик амалиётининг кенг тарқалишига жавоб чораси сифатида” тадбиқ этилган. Хусусий кўнгилчилар уюшмалари Таълим вазирлиги эмас, Ижтимоий масалалар вазирлигида рўйхатдан ўтиши талаб этилади.

Бошқарув тизимларини такомиллаштириш

Бошқарув тизимлари хусусидаги гапни Силова (Silova, 2007) томонидан тайёрланган материалдан бошлаш фойдадан холи бўлмайди. Унинг айтишича (9-саҳифа) хусусий репетиторликнинг Шарқий Европа ва Осиёдаги кенг кўлами ва салбий оқибатларига қарамадан, мазкур минтақадаги у томонидан таҳлил этилган 12 мамлакатнинг фақат олтитасидагина бошқарув тизимлари мавжуд бўлган, булар: Қозоғистон, Литва, Монголия, Словакия, Тожикистон ва Украина (15-жадвал).

15-жадвал. Европа ва Осиёнинг олтита мамлакатада хусусий репетиторликни бошқариш бўйича ўрнатилган қонун-қоидалар

Қозоғистон	Давлат таълим муассасалари томонидан қўшимча таълим хизматлари кўрсатиш 1999 йилдаги қарор билан тартибга солинган. Хусусий репетиторлик давлат ўқу в дастурида кўрсатилган соатлардан ташқари ўқувчиларга мактаб фанлари бўйича хусусий равишда қўшимча дарслар ўтиш сифатида таърифланган. Қарорда шунингдек мактаблар бундай қўшимча таълим хизматларини давлат таълим стандартларидан ташқари равишдаги қўшимча таълим дастурлари сифатида тақдим этишлари ҳам мумкинлиги кўрсатилган.
Литва	2003 йилда қабул қилинган “Таълим тўғрисидаги” қонун эркин ўқитувчи тушунчасига таъриф беради. Унга кўра, эркин ўқитувчи мустақил равишда таълим фаолияти билан шуғулланувчи, лицензияга эга бўлган шахс ҳисобланади. Эркин ўқитувчи норасмий таълим олиб бориши ёки мактабгача таълим ўқув дастурига ва /ёки расмий таълим дастурига қўшимча бўлган дастур модулларини тадбиқ этиши мумкин. Эркин ўқитувчилар ўз хусусий дастурлари асосида ишлаш, педагогик фаолият услублари ва кўринишларини танлаш ҳамда маслаҳат ва амалий ёрдам кўрсатиш ҳуқуқига эгалар. Қонунда эркин ўқитувчиларнинг мажбуриятлари белгилаб чиқилган. Уларга ахлоқ қоидаларига риоя қилиш, тингловчиларнинг ҳавфсизлигини таъминлаш, гигиена талабларига жавоб берувчи дарс ўтиш жойига эга бўлиш ҳамда дарс бериш фаолиятини ўқувчилар билан келишиб олинган аснода олиб бориш қабилар қиради. Қонунда эркин ўқитувчилар асосий таълим тизимига мансуб бўлган мактабда ўзлари дарс берадиган ўқувчиларга репетиторлик қилишлари таъқиқланган.

Монголия	“Таъли тўғрисидаги” қонунга 2006 йилда киритилган ўзгартиришлар ҳамда 2007 йилда қабул қилинган “Мақтабгача таълим, бошланғич таълим ва ўрта мактаб ўқитувчилари касб этикаси кодекси” ўқитувчилар асосий таълим тизимидаги мактабда ўзлари дарс берадиган ўқувчиларга репетиторлик қилишлари таъқиқланад и. Хусусан, “Касбий ахлоқ кодексининг” 2-бобида ўқитувчилар “ўқувчиларни китоблар, ўқув материаллари ва бошқа ашёлар сотиб олиш, қонунда кўрсатилмаган тўловлар ва ҳаражатларни тўлаш ҳамда таъмагирлик орқали хусусий репетиторлик таклиф этишлари таъқиқланади” дейилган. “Касбий ахлоқ кодексини” бузган ўқитувчилар жаримага тортилади ёки ўқитувчилик сертификатларидан маҳрум этилиш орқали жазоланадилар.
Словакия	“Тижорий фаолиятни лицензиялаш тўғрисидаги” қонунда чет тиллар ва гуманитар фанлар бўйича репетиторлик қилиш шартлари кўрсатилган. Чет тиллар бўйича репетиторлик қилиш фақат мазкур йўналиш бўйича маълумот (университет дипломи ёки чет тили курси сертификати)га эга бўлган ва ёки мазкур тил расмий тил ҳисобланган мамлакатда 10 йилдан кам бўлмаган давр мобайнида яшаган шахсларгагина рухсат этилади. Гуманитар фанлар бўйича сабоқ бериш ёки репетиторлик қилиш шундай ўқув юрти дипломига эга бўлган ёки ушбу жаҳода 10 йилдан кам бўлмаган тажрибага эга бўлган инсонларга рухсат берилади. Аммо бошқа мактаб фанларидан репетиторлик қилувчиларга оид талаблар ёки ўқитувчиларнинг ўзлари репетиторлик қилишини қонуний таъқиқлаш мавжуд эмас.
Тожикистон	2004 йилда қабул қилинган “Таълим тўғрисидаги” қонунда хусусий репетитор “мактаб ёки университетдаги [расмий] иш соатлардан ташқари вақтда ўқувчигалабаларга яқка тартибда ёки гуруҳларда машғулот ўтказувчи ўқитувчи” деб таърифланади. Қонуннинг 24-моддасида ота-оналар ёки бошқа васийлар ўрта мактаблардан тўлов асосидаги қўшимча дарслар ташкил этишни талаб этишлари мумкинлиги кўрсатилган. Қонунда қўшимча машғулотлар расмий ўқув дастурига қўшимча равишда қуйидаги йўналишларда олиб борилиши мумкинлиги белгиланган: (1) давлат ўқув дастуридан жой олмаган алоҳида дастурлар ёки мавзулар; (2) таълим муассасалари томонидан қамраб олинмаган мавзуларни чуқур ўрганиш; (3) давлат таълим стандартлари юқори чегарасидан ташқарида бўлган бошқа таълим хизматлари.
Украина	2003 йили Таълим ва фан вазирлиги мактаб ҳудудида хусусий репетиторликни таъқиқлаб қўйди. Ота-оналарнинг “мажбурий репетиторлик” (ўқувчининг синф ўқитувчиси томонидан олиб борилувчи ва/ёки талаб этилувчи репетиторлик) бўйича шикоятларига жавобан 2004 йили Вазирлик ўқитувчиларга ўз ўқувчиларига репетиторлик қилишни маън қилди.

Манбаъ: Silova (2007), pp.10–11.

Ушбу олти мамлакат орасида Литва энг мукамал ишлаб чиқилган қонунга эга. Литванинг 2003 йилда қабул қилинган “Таълим тўғрисидаги” қонунда хусусий репетиторга тўла таъриф берилган (у “эркин ўқитувчи” сифатида таърифланган) ва рўйхатдан ўтиш тартиби муфассал қайд этилган. Шунингдек қонунда хусусий репетиторларнинг мажбуриятлари баён этилган. Жумладан, ўқитувчиларнинг ахлоқи қоидалари, ўқувчиларнинг хавфсизлиги ҳамда репетиторлик ўтказилувчи жойнинг талабларга жавоб бериши кабилар белгиланган. Литва қонунда баъзи ўқитувчилар айни вақтда асосий таълим тизимида ҳам меҳнат қилишлари мумкинлиги кўрсатилган, аммо уларнинг мазкур мактаблардаги ўз ўқувчиларига репетиторлик қилиши таъқиқланган (жумладан қаранг: Būdienė and Zabulionis, 2006, p. 218).

Литвадан фарқли ўлароқ Словакияда “Тижорий фаолиятни лицензиялаш тўғрисидаги” қонунда фақат чет тиллар ва гуманитар фанлар бўйича репетиторлик қилишга оид шартлар ёритилган. Бошқа мактаб фанлари бўйича хусусий репетиторлик қилишга оид талаблар қўйилмаган ва кўп репетиторлар соядаги таълим тизимида лицензиясиз ҳамда даромад

солиғи тўламаган ҳолда иш олиб борадилар (жумладан қаранг: Kubánová, 2006, p. 282). Бундан ташқари ўқитувчиларнинг ўзлари томонидан репетиторлик қилинишини таъқиқловчи қонунлар йўқ. Мазкур гуруҳдаги мамлакатларнинг фақат учтасида (Литва, Монголия ва Украина) ўқитувчилар мактаблардаги ўз ўқувчиларига репетиторлик қилиши таъқиқланган.

Силова таъкидлашича (Silova, p.11) ушбу қонунлар камдан кам ҳолатларда тадбиқ этилган. Айниқса Қозоғистон ва Тожикистондаги жараёнлар мураккаб ва қиммат бўлган; ҳаттоки энг мукамал тартиб ишлаб чиққан Литвада ҳам фақат оз сонли репетиторларгина талаб этилганидек рўйхатдан ўтганлар. Нима бўлганда ҳам Литва давлат солиқ кўмитаси шахс репетиторлик билан шуғулланиб, декларация қилинмаган даромад олаётганлигини исботлаш деярли мумкин эмас деган фикрга келган. Қозоғистон ва Тожикистондаги қонунларда ота-оналар қўшимча машғулотлар учун тўловларни таълим муассасасининг банк рақамига ўтказишлари лозимлиги кўрсатилган. Аммо Қозоғистондаги давлат мактабларининг фақат озчилигида банк рақами мавжуд бўлса, Тожикистондаги биронта ҳам давлат мактаби банк рақамига эга эмас. Шунингдек, Силованинг солиқ имтиёзлари мавжуд эмаслигини айтиб ўтади (12-саҳифа). Тожикистоннинг “Таълим тўғрисидаги” қонунда “пуллик таълим хизматидан олинган даромадлар Тожикистон қонунлари асосида солиққа тортилади” деб кўрсатилган. Аммо, давлат ушбу тартибни жорий қилиш учун ҳеч қандай механизмлар яратмаган ва репетиторлар ихтиёрий равишда ушбу қонунга риоя қилишлари учун ҳеч қандай имтиёзларга эга бўлмаганлар.

Бошқа мамлакатларда ўзгача қонуний тартиблар ва нормалар ўрнатилган. Ҳаттоки Корея ва Япония ўртасида ҳам сезиларли даражада фарқлар мавжуд. Ваҳоланки, мустамлака даврида Япония Кореянинг қонунчилигига жуда катта таъсир кўрсатган. Ким ва Ли (Kim and Lee, 2008, p. 9) таъкидлашича “хаквун”лар эгалари давлатдан рухсат олишлари лозим. Уларда ишловчи ўқитувчилар муайян академик талабларга жавоб бериши, муассаса эса хавфсизлик стандартларига мос бўлиши лозим. Шунингдек қонунларда тўловлар давлатнинг маҳаллий таълим бошқармаси қошидаги комиссия томонидан ўрнатилган миқдордан кам бўлиши лозимлиги кўрсатилган. Ким ва Ли (Kim and Lee, 2008, p. 9) бу борада шундай дейди:

“Кучли бошқарув Япониядаги “жуку”лар фаолиятига аралашмаслик ёндошувининг тамоман акси. Япония ҳукумати “жуку”ларга худди бошқа кичик бизнес субъектларига қарагандай қарайди ва уларни тартибга солмайди. Шундай экан, хусусий таълимнинг турли кўринишларини қамраб олувчи ва таълимга бўлган талабга мослашувчанлиги юқори бўлган “жуку”лардан фарқли ўлароқ “хаквон”лар нисбатан тор имкониятларга эга бўлган ва мактаб кўринишига яқин бўлган формалардир”.

Ушбу фикрга Даеркес (Dierkes, 2008) ва Мори (Mori, 2008) каби мутахассислар ҳам қўшиладилар. ТРХИ форумида тақдим этилган бошқа мисолларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- *Австрияда* репетиторлик аксарият ҳолларда яқка тартибда, “қасаначилик” кўринишида олиб борилиб, унда асосан университет талабалари, нафақахўрлар ва амалиётдаги ўқитувчилар фаолият юритадилар. Давлат ходимлари тўғрисидаги қонун-қоидаларга асосан ўқитувчилар ўз мактаблари ўқувчиларига репетиторлик қилишлари таъқиқланади (Gruber, 2007, p. 3; see also Gruber 2008).
- *Ҳиндистонда* репетиторликни тартибга солувчи миллий сиёсат мавжуд эмас, аммо баъзи штатлар ўз тартиб-қоидаларига эга бўлиб, (Sujatha, 2007, pp. 29–30) уларнинг аксариятида расмий таълим тизимида ишловчи ўқитувчиларга репетиторлик билан

шуғулланиш маън этилади. Баъзи штатларда жиддий молиявий танглик аҳволида қолган ўқитувчиларга мактаб раҳбаридан руҳсат олган ҳолда, чегараланган кўламда репетиторлик билан шуғулланиш мумкин. Сужата (Sujatha, p.29) бу борада шундай ёзади: “ўқитувчилар чегараланмаган услубда хусусий сабоқ бериш билан шуғулланиши барчага аён бўлган ҳолат”. Махараштра штатитда устозлик марказлари Штат даромад бошқармасининг тадбиркорлик муассасалари тўғрисидаги қонуни асосида рўйхатга олинса, уйда сабоқ бериш учун репетиторлар етказиб берувчи агентликлар Хайрия қўмиитаси қонуни асосида рўйхатга олинади. Назарий жиҳатдан олиб қараганда, рўйхатдан ҳар уч йилда ўтиб туриш лозим, аммо бу “мутасадди бошқармалар ва масъул шахсларнинг лаёқатсизлиги туфайли одатда амалга оширилмайди” (Sujatha, 2007, p. 30).

- *Намибияда* “кўшимча дарс беришни тартибга солувчи ҳеч қандай қонун-қоида йўққа ўхшайди” (Nghiyoonnane, 2007, p. 2), ваҳоланки мазкур амалиёт борган сайин очиқ-ойдин олиб борилмоқда.
- *Португалия* ҳукумати 1999 йилда таълим соҳасида “хусусий фаолият орқали давлат функцияларини қамраб олиш” тўғрисида қонун қабул қилди (Neto-Mendes and Costa, 2007, p. 3). Ушбу йўсинда фаолият юритиш учун руҳсат фақатгина “мазкур хусусий фаолият ҳамда мазкур шахс томонидан амалга оширилаётган ўхшаш ёки бир хил маънодаги давлат функцияси битта [ўқитувчининг асосий ишидаги] ўқувчига нисбатан олиб борилмасагина берилиши мумкин”. 2005 йилда қабул қилинган янада муфассал ишлаб чиқилган қонунда давлат мактабида ишловчи ўқитувчи хусусий фаолият олиб бора олмаслиги кўрсатилган. Бунга хусусий кўшимча дарслар бериш ҳам қиради агар тингловчилар айнан ўша мактабнинг ўқувчилари бўлса. Аммо Нето-Мендес ва Костанинг (Neto-Mendes and Costa, 2007, p. 3) айтишича:

“Бизнинг билишимизча қонуний ҳужжатлар томонидан ўрнатилган чекловлар фақат қуйидагича қийматга эга: улар сиёсатчилар томонидан жамиятга юборилган, имкониятлар ва чекловларга равшанлик киритувчи кўрсаткич.... Аммо уларнинг самарадорлиги бўйича катта шубҳа бор, айниқса агар бир томонидан улар ушбу тартиб-қоидаларнинг афзаллигини ёритиб берувчи кўшимча чоралар билан бирга тадбиқ этилмаса...иккинчи томондан эса, қабул қилинган тартиб-қоидаларни қўллаб-қувватлаш ва тадбиқ этиш бўйича ҳукуматнинг қатъийлик ва назоратни ўз ичига олувчи аниқ ва жиддий қарори намоён этилмаса”.
- *Сингапурда* расмий таълимда ишловчи ўқитувчилар агар ҳафтасига олти соатдан кўп бўлган микдорда хусусий дарс бериш билан шуғулланмоқчи бўлсалар, бунга руҳсат олишлари лозим бўлади. Шунингдек, уларга ўзлари ишлайдиган мактабдаги ўқувчиларга репетиторлик қилиш таъқиқланади. Аммо ушбу қонун қатъий тадбиқ этилмаган. Аслида репетиторликнинг сифатини назорат қилувчи ҳеч қандай қонун қабул қилинмаган (Tan, 2007; see also Tan, 2009, p. 100).
- *Макаода*, 1998 йилда қабул қилинган қонунга кўра репетиторлик ўқув марказларидан лицензия олиш ҳамда гигиена ва хавфсизлик стандартларига жавоб берадиган жойларда фаолият юритиш талаб этилади (Sou, 2007, p. 3). Лицензияга эга бўлган субъект “Жиноий жавобгарликдан ҳолилик шаҳодатномаси”ни топшириши лозим бўлади. Шунингдек, кундалик бошқарувга масъул бўлган шахс энг камида олий ўқув юртининг қуйи курси талабаси даражасидаги малакага эга бўлиши лозим. Бошланғич,

куйи ўрта ва юқори ўрта мактаб ўқувчиларига сабоқ берувчи репетиторлар ўз навбатида энг камида бошланғич ўрта, юқори ўрта ва олий маълумотга эга бўлишлари лозим. Репетиторлик марказларининг лицензиялари ҳар йили янгиланиши лозим. Давлатнинг Таълим ва ёшлар масалалари бюроси лицензияга эга бўлмаган марказларни фаолиятини тўхтатиб қўйиш ҳуқуқига эга. Рўйхатдан ўтиш тизими катта меҳнат талаб этиши ва ўзига яраша фойдалар келтириши туфайли баъзан лицензияга эга бўлган репетиторлар лицензиясиз ишлаётган репетиторларни ҳукуматга хабар қилиб турадилар.

- *Угандада*, Таълим ва спорт вазирлиги “устозлик бўйича аниқ бир қонун-қоида қабул қилмаган” (Eilor, 2007, p. 33). Вазирлик турли хил хизмат хабарномаларини тарқатган, репетиторлик орқали ўз вазифасини суистеъмол қилганликда айблаб бир қатор бош ўқитувчилар ва ўқитувчиларни ўз вазифасидан озод қилган ҳамда репетиторликка чек қўйиш бўйича биргаликда ҳаракат қилиш таклифи билан мунтазам равишда ота-оналарга мурожаат қилиб туради. Аммо “устозлик бўйича турли хил бошқарув даражаларининг вазифалари бўйича аниқлик йўқлиги сабабли мавжуд муаммоларни ҳал қилишнинг самарали механизми ишлаб чиқилмаган” (Eilor, 2007, p. 33).

Англиядаги ҳолатлар ҳам эътиборга лойиқ. Айрсоннинг таъкидлашчиша (Ireson, 2007a, p. 5) репетиторлик фаолиятнинг мавжуд кўринишлари бўйича “истаган инсон ҳеч қандай малака ва тажрибасиз репетиторлик фаолиятини бошлаши мумкин”. Аммо ҳукуматнинг “Яхши силжишга эришиш” схемаси ким репетитор тариқасида ишга олиниши мумкинлиги ва бундай инсонга қанча ҳақ тўлаш лозимлиги хусусида муфассал тартиб-қоидаларга эга. Масалан Хертфордшир маҳаллий хокимияти томонидан (Hertfordshire Local Authority, 2009) оммага “Маълумотлар тўплами” тақдим этилган бўлиб, унда мазкур схема бўйича ишга ёлланувчи репетитор куйидагиларга эга бўлиши лозимлиги кўрсатилган:

- Малакали ўқитувчи статуси (МЎС)га эга бўлиши лозим, айти вақтда у ўқитувчи сифатида ишлаётган бўлиши шарт эмас; ёки
- Ёз мавсумида МЎСга эга бўлмасда, яқин келажакда МЎС олиши кутилаётган бўлиши; ёки
- Чет элда таълим олган ва Англия мактабларида дарс бериш ҳуқуқига эга бўлган ўқитувчи бўлиши; ёки
- Қўшимча маълумот ёки Олий маълумотга ва мазкур фан бўйича малакага эга бўлган ўқитувчи бўлиши.

Мазкур схема асосида фаолият юритувчи барча ўқитувчилар “Жиноий ишлар архиви”дан у ерда рўйхатда турмасликлари тўғрисидаги маълумотнома олиб келишлари, Маҳаллий хокимият ёки мактабнинг Бошқарув органлари томонидан ишга олинган репетиторларга жорий иш ҳақи тарифлари асосида маош тўланиши лозим бўлиб, бу айти вақтда уларга нафақа олиш ҳуқуқини ҳам беради. Шарма (Sharma, 2009) мазкур схема тўрисида куйидагича фикр билдиради:

“мамлакатдаги хусусий репетиторларнинг яшириниб юрган армияси, уларнинг кўпчилиги кечалари ишлайдиган мактаб ўқитувчилари бўлгани холда... давлатнинг мактабларида “индивидуал таълим” мақсадлари учун кадрли ресурслар сифатида ҳисобга олинади”.

Аммо, айти чоғда Таннер, Дэй ва бошқалар томонидан олиб борилган сўровнома (Tanner, Day, et al., 2009, p. 47) натижаларига кўра фаолият юритаётган 103 та репетиторлик

агентликларининг фақат 43 фоизигина ишга олаётган репетиторларидан ўқитувчилик малакасига эга бўлиш ёки МУСни талаб этар этадилар, ваҳоланки 79 фоизи “Жиноий ишлар архиви”дан рўйхатда йўқлигини текширганликларини билдирганлар.

Мазкур тартибга солиш билан боғлиқ бўлган чораларнинг чизмаси баъзи давлатлар мазкур масалаларга жиддий қараши, аммо кўпчилик давлатларда бу борада ҳеч қандай тартиб-қоидаларнинг ўзи мавжуд эмаслигидан хабар берса, яна баъзиларида аниқ тартиб-қоидалар бўлгани ҳолда улар қатъий равишда тадбиқ этилмаслигини кўрсатади. Умуман олганда ушбу жабҳага кўпроқ равшанлик киритилиши лозим. Бу эса мамлакатлараро солиштирув орқали олиб борилиши мумкин. Аксарият мамлакатларда расмий таълимда ишловчи ўқитувчилар ўз масъулиятлари остидаги ўқувчиларга репетиторлик қилишларини таъқиқлаш борасида кучли далиллар келтирилиши мумкин. Бундай ёндошув Англия ва Австралияда назарда тутилган ва расмий равишда қабул қилинган. Шунингдек у Франция ва бошқа бир қатор мамлакатларда рухсат этилган. Аммо коррупция билан боғлиқ бўлган имкониятларнинг мавжудлиги бундай репетиторлик турини таъқиқлаш фойдасига кучли далил бўлиши мумкин. Албатта бунда давлатлар расмий таълимда ишловчи ўқитувчиларни етарлича маош билан таъминлашлари лозим бўлади, токи улар эҳтиёжлари туфайли қўшимча даромад топишга киришишга мажбур бўлмасинлар.

4. Мониторинг ва Баҳолаш

Сиёсатчилар ўз ваколатлари остидаги барча таълим кўринишларидаги режалаштирилган ва режалаштирилмаган ўзгаришларни аниқлаш учун мониторинг олиб боришлари лозим. Бунга қўшимча равишда қўлланилган чора-тадбирлар таъсирини ўрганиш учун баҳолаш механизми ҳам ўрнатилган бўлиши керак. Қуйида хусусий репетиторлик жабҳасида бу борада қўлланилган тажрибалар келтирилади. Маълумотлар бир неча босқичларда бўлиши лозим: мактаб, туман, мамлакат ва халқаро миқёсда. Биринчи қисм мамлакат ичидаги баҳолашларга бағишланган бўлса, иккинчи қисмда халқаро миқёсдаги баҳолашлар кўриб чиқилади.

Миллий ва маҳаллий мулоҳазалар халқалари

Ушбу китобнинг “Ташҳис” боби хусусий қўшимча сабоқ беришнинг кўлами ва шакли бўйича аниқ маълумотлар олиш мушкул эканлигини айтиш билан бошланди. Турли сабабларга кўра репетиторлар, ўқувчилар ва ота-оналар ўзлари тақдим этаётган, олаётган ёки харид қилаётган репетиторлик миқдори ва турлари бўйича маълумот беришни истамасликлари мумкин. Шунингдек репетиторлик турли мавсумда турлича давомийлик ва жадаллиги бўйича одатда фарқ қилади; шу билан бирга ўзгарувчилар сони қанчалик кўп бўлса, репетиторлик таъсирини аниқлаш шунчалик қийин бўлади.

Шунга қарамадан репетиторликни кузатиб бориш ва баҳолаш *мумкинлиги* ушбу китобда тилга олинган бир қатор тадқиқотларда ўз исботини топган. Айрсон (Ireson, 2007a, p. 3) таъкидлашча одатда таълим муассасаларидаги ўқувчи ва талабалар энг яхши ахборот манбаи бўладилар, чунки улар синфда эканликларида уларга саволномаларни тўлдиртириб олиш нисбатан осонроқ. Фикрининг давомида у шундай дейди:

“Ўқувчилар орасида ўтказилган сўровномалар репетиторлик кўриниши ва давомийлиги, турли фанлар бўйича репетиторликка бўлган талаб, олиб борилган репетиторлик машғулотларининг жадаллиги ҳамда мактаб йиллари давомида репетиторлик кўринишларининг ўзгариши бўйича катта миқёсда фойдали маълумот беради. Сўровномалар кўпинча қўшимча, демографик маълумотлар олиш ва шу билан бирга репетиторларни ёллаш сабаблари ва ўқувчиларнинг репетиторлар тўғрисидаги фикрлар тўплаш имконини беради”.

Тадқиқотчилар рақамларга асосланган фойдали сўровномаларни интервьюлар ва сифат билан боғлиқ бўлган бошқа услублар билан тўлдиришлари мумкин. Сифат билан боғлиқ фаолиятлар репетиторликнинг кўплаб турларини аниқлаш ва таснифлашга ёрдам бериши мумкин. Айтиш жоизки, эҳтимолий бўлмаган гуруҳлар орасида ўтказилган сўровномалар фойдали маълумотлар бериши мумкин бўлсада, турли хил мамлакатларда репетиторликнинг кўлами ва вақт мобайнида ўзгаришини таққослашда уларда аниқланган маълумотдан фақат чекланган даражада фойдаланиш мумкин.

Шунингдек Айрсон (Ireson, 2007a) сўровномадаги саволлар кўпинча жавоб берувчининг хотирасига боғлиқ бўлиб қолади, масалан қатналган дарслар сони ёки репетиторлик учун тўланган ҳақ хусусида гап кетганда. Жорий ҳолат бўйича саволларга берилган жавоблар ўтмишдаги ҳолатлар бўйича берилган саволларнинг жавобларига қараганда аниқ ва ишонарлироқ бўлишининг эҳтимоли катта. Репетиторлик учун сарфланган маблағлар бўйича саволларни ўқувчиларнинг ўзларидан сўраш орқали олинган

жавобларнинг тўғрилигига ишониш қийин бўлади, чунки ўқувчилар ота-оналари тўлаган маблағлар миқдоридан хабардор бўлмасликлари мумкин. Бундан ташқари ўқувчилар турли хил қўшимча дарслар ва хусусий машғулотларга қатнайдилар улар пулсиз ўтилатган дарслар билан пуллик машғулотлар ўртасидаги фарқларни аниқ билмасликлари мумкин.

Юқоридаги масалаларнинг барчаси юзасидан мавжуд бўлган ҳолатлар бўйича муфассал маълумот тўплаш лозим бўлиб, бу саволлар тўғри тузилганлиги ва шунинг учун ҳам ишончли жавоб олиш имконини бериши имкониятини таъминлайди. Ёш болалар учун очик саволлар тузишда айниқса эҳтиёт бўлиш лозим. Айрсон бу борада шундай дейди (Ireson, 2007a, p. 5):

“Кундалик дафтардан фойдаланиш услуби ўқувчилар томонидан берилаётган жавобларнинг ишончлилигини ошириши мумкин, чунки маълумот ўтмишни эслаш асосида эмас, ҳозирдаги ҳолатга асосланган бўлади. Аммо, кундалик дафтарлар тўлдирилмай қолиши ёки йўқолиб қолиши мумкин. Бу эса уларнинг қайтарилиши эҳтимолини, ва натижада, берилаётган баҳонинг ишончлилиги даражасини тушириб юборади. Улар катта сўровномаларга мос келмаслиги мумкин, аммо ўқувчиларга тарқатилган сўровномаларга берилган жавоблар ишончлилигини текширишда қўл келади”.

Ота-оналар ҳам қўшимча ахборот манбаъи бўла оладилар. Улар муайян ўқувчилар гуруҳлари учун мактабда олиб борилаётган қўшимча дарслар тўғрисида яхши маълумотга эга бўлмасликлари мумкин. Аммо ота-оналар улар репетиторлик ҳолатлари бўйича ишончли маълумотга эга бўладилар деб тахмин қилиш мумкин, чунки айнан улар одатда ўз фарзандлари учун репетиторлик машғулотларини ташкил қиладилар ва бу машғулотлар қанча туриши тўғрисида маълумотга эга бўладилар. Инглиз мактабларида ота-оналарнинг исм-шарифлари ва манзиллари бўйича маълумотлар берилмаслиги сабабли Айрсон ўз тадқиқот стратегияси сифатида сўровномаларни болалар орқали уйга бериб юбориш услубини қўллаган. Бу сўровнома етказишнинг у қадар ишончли бўлмаган услуби. Аммо Айрсон олган жавоблар миқдорини салмоқли деб ҳисоблайди. У 6-синф ўқувчиларининг ота-оналарига етказилган сўровномаларнинг 38 фоизига, 9- ва 11-синфлар ўқувчилари ота-оналарига бериб юборилган сўровномаларнинг эса 29 фоизига жавоб олишга эришган.

Ота-оналардан маълумот йиғишнинг яна бир услуби уй хўжаликлари сўровномасидир. Репетиторлик бўйича саволлар аҳолини рўйхатдан ўтказиш билан боғлиқ бўлган сўровномаларга, масалан “Вьетнам ҳаёт даражаси сўровномалари” (Dang, 2007) га киритиб юборилиши мумкин. Аммо давлатнинг бир талай вазирликлари бундай сўровномаларга ўз саволларини киритиш учун тиришиб-тортишадилар. Айни вақтда хусусий репетиторлик муаммоси устивор масалалардан бири деб саналмаганлиги туфайли у тўғрисидаги саволлар ҳам ўта даражада умумий бўлишлиги эҳтимоли юқори. Бундай ҳоллар учун баъзи мамлакатларда, масалан Гонконг (Gray and Kwok, 2003, p. 614) ва Англияда (Peters et al., 2009, p. 2) қўшимча ёндошув эҳтимолий равишда телефон орқали сўровнома ўтказишдан иборат. Бу ёндошувнинг ҳам ўзига яраша чегаралари мавжуд. Маслаан, респондентлар уларнинг ҳаётига аралашувдан жаҳллар чиқиши ёки репетиторликка тўланган маблағлар бўйича маълумотлар қўлларида бўлмаганлиги сабабли шу заҳоти жавоб беролмасликлари мумкин. Аммо шунга қарамасдан ушбу ёндошув орқали фойдали маълумотлар йиғиш мумкин.

Репетиторлик марказлари, хусусий репетиторлар ҳамда репетиторлик агентликлари ҳам фойдали маълумотлар манбаълари ҳисобланадилар. Ўқитиш марказлари ва

репетиторлик агентликларини рекламалар ва маҳаллий маълумотномалар орқали осонлик билан топиш мумкин. Ушбу рекламалар фойдали маълумот манбаълари ҳисобланади, айниқса уларда натижаларнинг “кафолатланиши” тўғрисидаги катта ваъдаларнинг ўзи ҳам фойдали маълумот. Баъзи рекламаларда ўз бўлинмалари силсиласи орқали иш юритувчи компаниялар бўйича маълумот берилса, бошқалари географик жиҳатдан чегараланган фаолият бўйича маълумот беради. Бу эса ўз навбатида бутун мамлакат бўйича яхлит бир тасаввурга эга бўлишни қийинлаштириши мумкин. Хусусий репетиторлар ҳам баъзан ўзларини реклама қиладилар, аммо улар барча ўқувчиларини шахсий тавсиялар орқали йиғишлари ҳам мумкин. Бундай ҳолатларда эса улар деярли “кўринмас” бўлиб қоладилар.

Айрсон (Ireson, 2007а, р. 5) яна шуни ҳам таъкидлайдики, хусусий репетиторлик бўйича мақола тайёрловчи журналистлар асосан катта агентликларнинг раҳбарлари билан ўтказилган интервьюларга асосланадилар ёки бир неча хусусий репетиторлар билан суҳбатлашадилар. Бундай агентликлар албатта ўз тадбиркорлик жабҳалари хусусида яхши маълумотга эга бўлишлари керак, аммо кўйидаги эҳтиёт чораларини ҳам ҳисобга олмоқ лозим:

“Биринчидан журналист билан суҳбатлашишни истаган агентлик раҳбари муваффақиятли фаолият юритаётган бўлиши ва буни оммага етказиш истагида бўлиши эҳтимоли юқори. Агентликлар ушбу йўл билан ўз фаолиятини бепул реклама қилишга ҳаракат қиладилар. Шунингдек улар агар ота-оналар репетиторни ёллаш оддий, мақбул ҳолат деб билсалар, ўзлари ҳам репетитор ёллашлари мумкинлигини биладилар. Шундай қилиб агентликлар ушбу фаолият хусусида ижобий фикр билдиришлари ўз тадбиркорлик фаолиятларининг ўсишига ёрдам беради”.

Нима бўлганда ҳам, агар бундай агентликлар бутунлай мустақил бўлсаларда, улар бутун йўналиш бўйича маълумот беришлари мушкул бўлади.

Мониторинг мавзусидан баҳолаш масаласига ўтар экан Тейлор (Taylor, 2007, р. 11) 2007 йилда Англияда ишга туширилган “Яхши силжишга эришиш” схемаси бўйича режаларини айтиб ўтди. Унинг тушунтиришича ўқитиш ва ўрганишнинг сифати репетиторлик машғулотлари ва ўқув режаларининг намуналарини баҳолаш орқали амалга оширилади. Барча мактаблардан репетиторларга қатновчи ўқувчиларнинг ўзлаштириш кўрсаткичлари бўйича маълумотлар тақдим этишлари кутилган бўлиб, ушбу маълумотлар репетиторга қатнашнинг бошида ва охирида берилиши лозим бўлган. Репетиторликнинг охиридаги ўзлаштириш кўрсаткичлари синф ўқитувчилари томонидан тасдиқланиши лозим бўлади. Турли тестлар ва ўқитувчи фаолиятини баҳолаш натижалари орқали репетиторга қатновчи ўқувчиларни кузатишни давом эттириш ва уларнинг натижаларини бошқаларнинг натижалари билан солиштириш имконини бериши режалаштирилган эди. Ўз навбатида консультация фирмаси билан шартнома тузилиб, фирма 10 та маҳаллий ҳудуддаги 450 та бошланғич ва ўрта мактабдан иборат бўлган синов намунасини баҳолашни амалга оширди (Pricewaterhouse Coopers, 2008). Баҳоловчиларнинг бошланғич тадқиқоти 16-жадвалда кўрсатилгани каби учта ишчи гуруҳлар ёрдамида олиб борилди.

16-жадвал. “Яхши силжишга эришиш” синовининг баҳолаш услубиёти

Мактаб намунаси

Фаолият

<p>Чуқур ўқитиш блар макта 6 та бошлангич ва 4 ўрта мактабга эга бўлган ҳар бир маҳаллий хокимиятдан биттадан мактаб</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Ҳар бир мактабга ташриф ва: <ul style="list-style-type: none"> – асосий ходимлар, жумладан бош ўқитувчи, мактаб бўйича синов етакчиси (МБСЕ), математика ва англиз тили фанлари бўйича бош ўқитувчилар, губернатор, таълим бўйича махсус эҳтиёжлар мувофиқлаштирувчиси, олдинга силжиш устози ва бошқа ўқитувчилар билан суҳбат қилиш; – ўрта мактаб ўқувчилари сўровномасини (ҳар бир мактабда 100 та 8-синф ўқувчилари) ёки бошлангич мактабдаги фокус гуруҳлари (ҳар бир мактабда 8-10 та 5-синф ўқувчилари) билан суҳбатлашиш; ва – ўқитувчилар ўртасидан қисқача сўровнома ўтказиш (ихтиёрий) • Тахминан 100 та ўқувчининг ота-онаси / парваришловчиси билан ўтказилган сўровнома натижаларини чуқур ўқитиш мактабларининг ёрдамида китоб холида чоп этиш. • Бу 8 ой муқаддам ўтказилган худди шундай фаолият ва 4 ой олдин бош ўқитувчилар ва МБСЕлар билан телефон орқали ўтказилган сўровномалар асосига қурилган.
<p>Енгил ўқитиш макта блар 20 та бошлангич ва 20 та ўрта мактабга эга бўлган ҳар бир маҳаллий хокимиятдан тўрттадан мактаб</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Ҳар бир мактабнинг бош ўқитувчиси ва/ёки МБСЕси билан телефон орқали суҳбат ўтказиш • Тахминан 100 та ўқувчининг ота-онаси / парваришловчиси билан ўтказилган сўровнома натижаларини енгил ўқитиш мактабларининг ёрдамида китоб холида чоп этиш • Бу 8 ой муқаддам ўтказилган худди шундай фаолият (телефон орқали суҳбат ўрнига ҳар бир ҳудуддаги бош ўқитувчилар/МБСЕлар билан фокус гуруҳи йиғини ўтказиш) асосига қурилган.
<p>Аҳоли Синовди қатнашаётган мактабларнинг қолганлари</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Барча бош ўқитувчилар учун Е-сўровнома ўтказиш (шунингдек 8 ой олдин чиқарилган) • 10 та ҳудуд хокимиятидаги синов бўйича етакчилар билан суҳбатлар ўтказиш (бу ҳам 8 ва 4 ой муқаддам ўтказилган) ва ҳар бир ҳудуддаги мактабларнинг тажрибалари бўйича кенгроқ маълумотга эга бўлишга ҳаракат қилиш

Манбаъ: Pricewaterhouse Coopers (2008), p. 6.

Бошқа мамлакатларда малакали мутахассислар ва/ёки молиявий ресурсларнинг йўқлиги туфайли ҳукуматлар юқоридаги каби мураккаб ёндошувларни қўллаш имкониятлари бўлмаслиги мумкин. Шунга қарамасдан, мавжуд давлат бошқаруви механизми орқали кўп нарсаларга эришиш мумкин. 2005 йилда Португалиянинг таълим вазири олий ўқув юртларига қабул учун миллий имтиҳонларга ариза бериш жараёнида ўрта мактабларнинг битирувчи синфлари ўртасида оддий сўровнома ўтказишга аҳд қилди (Costa et al., 2008). Сўровномага хусусий репетиторга қатнаганда ўрганилган фанлар, машғулотлар ўтилган жойлар, бундай машғулотлар учун сарфланган вақт ва маблағ тўғрисида саволлар киритилган. Бу чегараланган, яъни барча ўрта мактаб битирувчиларини эмас, фақатгина олий ўқув юртларига ўқишга киришни истовчиларни ўз ичига олган намуна бўлсада, у жуда ҳам яхши маълумот олиш имконини берган. Сўровномани қоғозда ёки интернет орқали тўлғазиш мумкин бўлган. Бу услуб орқали жавоб қайтариш бўйича яхши кўрсаткичларга эришилди, чунки қатнашчилар аллақачон имтиҳонларга рўйхатдан ўтиш учун формаларни тўлдиришга иштиёқ билан киришган бўлиб, уларнинг ҳеч бўлмаганда баъзилари мазкур алоҳида формани тўлдириш рўйхатдан ўтиш жараёнининг бир қисми деб ўйлаганлар.

Ҳукуматлар учун мониторинг ва баҳолашнинг яна бир варианты университетлар ва тадқиқот институтлари билан ҳамкорлик қилишдан иборат. Мавритания тажрибаси таҳлил қилинганда ҳукумат топшириғи билан Мавритания Университети тадқиқотчилари томонидан олиб борилган фаолият тилга олинган эди (Joynathsing et al., 1988). Худди шунингдек, 2007 йилда Макао раҳбарияти Гонконг Хитой Университетининг бир гуруҳ тадқиқотчиларини ёллаган ҳолда репетиторлик услублари ва ота-оналарнинг бунга муносабати бўйича сўровнома ўтказди (Ho, 2008). “Очиқ жамият институти” собиқ совет мамлакатларида маҳаллий тадқиқот марказлари билан ҳамкорлик қилган ҳолда хусусий репетиторлик мавзусида тадқиқот ўтказган (Silova et al., 2006; Silova, 2009). Ҳукуматлар ҳам университет тадқиқотчилари томонидан олиб борилган мустақил таҳлиллар ва халқаро ташкилотлар амалга оширган тадқиқотлардан нафланиши мумкин (масалан, қаранг: UNESCO, 2000; World Bank, 2004).

Шунингдек хариталаш бўйича Уганда ва Ботсванадаги дастлабки тадқиқотлар ТРХИ форуми томонидан рағбатлантирилган эди (Eilor, 2007; Makgothi, 2007). ТРХИ келажакда ҳам ушбу йўналишда мамнуният билан ёрдам бера олади.

Халқаро майдонлар

Халқаро тадқиқотлар ҳам миллий сиёсатчилар ва режалаштирувчиларга ёрдам беради ва бу ёрдам нафақат мамлакатлар бўйича маълумотларга эга бўлиш, балки халқаро миқёсдаги даражларни белгилаш орқали ҳам фойдалидир. Бу борада тўртта тадқиқот алоҳида эътиборга лойиқ.

“Учинчи математика ва аниқ фанлар тадқиқоти” (УМАФТ) ва ундан олдин ўтказилган “Математика ва аниқ фанларни ўрганиш халқаро жараёнлари” (МАФЎХЖ) Таълимда ютуқларни баҳолаш (ТЮБ) халқаро ассоциацияси раҳбарлигида ўтказилган. УМАФТнинг биринчи баҳолаш босқичи 1995 йили ўтказилган бўлиб, унда 45 та мамлакатдаги математика ва аниқ фанларни ўқиётган бешта синф ёки ёш гуруҳига мансуб 500 мингдан ортиқ ўқувчилар ҳамда уларнинг ўқитувчилари ва мактаб директорларидан маълумот йиғилган (Martin, 1996, p. 1-2). Иккинчи босқич 1999 йилда ўтказилган бўлиб, 38 та мамлакатда математика ва аниқ фанлар ўқувчи 8-синф ўқувчилари бўйича маълумот йиғилган (Robitaille and Beaton, 2002, p. 11). 2003 йилда ўтказилган учинчи босқичда 49 мамлакатдаги 4-8-синфлар ўқувчилари бўйича солиштирма маълумотлар тўпланган (Mullis, Martin, et al., 2005, pp. 3–4).

Ушбу тадқиқотлар бошқа ўзгарувчилар билан бир қаторда соядаги таълим тизими бўйича жуда намунали маълумотлар олиш имконини берди (Baker, Akiba, et al., 2001; Wolf, 2002; Baker and LeTendre, 2005). Мазкур тадқиқотлар кўп қиррали бўлганлиги сабабли тадқиқотчилар турли хил ўзгарувчилар бўйича бир нечталаб корреляциялар ўтказиш имокнига эга бўлдилар. Шу билан бирга улар услубий жиҳатдан бир нечта қийинчиликларга ҳам дуч келган. 1995 йилда ўтказилган сўровноманинг математика бўлимида 7- ва 8-синф ўқувчиларига қуйидагича савол берилди: “Ҳафта давомида мактабгача ёки мактабдан кейин математика бўйича қўшимча дарс олиш ёки тўгаракка қатнашга одатда қанча вақт сарфлайсиз?” (TIMSS, 1998, p. SQ 2-3). Худди шу каби савол бошқа аниқ фанлар бўйича ҳам берилди. Жавобларда хусусий репетиторликдан кўра кўпроқ машғулотлар ёдга олинган ва шу билан бирга ўқитувчиларнинг ўз иш фаолиятининг бир қисми сифатида бепул олиб борадиган қўшимча сабоқлари ҳисобга олинмаган бўлиши мумкин. Шунингдек, фақат

“хафта давомидаги” қўшимча машғулотлар тўғрисида савол бериш билан мавсумий ўзгаришларни акс эттириш имкони бой берилган. 2003 йилда 8-синф ўқувчилари учун берилган саволга қуйидагича тузатиш киритилган: “Ушбу ўқув йилида қуйидаги фанлар бўйича неча марта мактабдаги дарсларингиздан ташқари қўшимча дарслар ёки репетиторлик машғулотларига қатнадингиз?” (TIMSS, 2003, p. 27). Респондентлардан шундан сўнг математика, биология, табиатшунослик, химия ва физика фанлари бўйича маълумот бериш сўралган. Жавоб вариантлари қуйидагича бўлган “ҳар куни ёки деярли ҳар куни”, “хафтада бир ёки икки марта”, “баъзан”, “ҳеч қачон ёки деярли ҳеч қачон”. Бутун ўқув йилини эътиборга олиш мавсумий ўзгаришлар муаммосини камайтириш имконини берди, аммо албатта уни бутунлай хал қилмади, чунки респондентлар юқори ва қуйи мавсумлар ўртасида ўртачани белгилашларига тўғри келган; шунингдек саволда хали ҳам бепул ва пуллик сабоқ олиш ўртасидаги фарқ кўрсатилмаган.

Алоҳида тилга олиниши мумкин бўлган яна бир мунтазам сўровнома “Таълим сифатини кузатиб бориш Жанубий ва Шарқий Африка конценорциуми” томонидан олиб борилади (SACMEQ – ТСКЖШАК). 1995 ва 2000 йилларда ТСКЖШАК 6-синф ўқувчилар томонидан олинган қўшимча дарслар бўйича маълумот йиғди (юқоридаги 3-жадвалга қаранг). Бу ерда ҳам тўпланган маълумот бир қанча мавҳумликларга эга бўлган, чунки баъзи респондентлар пуллик машғулотлар қаторида бепул машғулотларни ҳам ҳисобга киритиб кетганлар. Ушбу таҳлилга аниқлик киритиш мақсадида 2007 йилда сўровноманинг янги намунаси таёрланди ва у асосида 15 та мамлакатда сўровнома ўтказилди. Сўровномага ундан олдин ўтказилган синов сўровномасида берилган саволларга нисбатан анча аниқ саволлар киритилган (Paviot, 2007; 2009). Унда бир неча жавоб вариантларини таклиф этувчи қуйидаги 13 та савол берилган:

1. Ушбу ўқув йилида мактаб фанлари бўйича мактабдаги дарслардан ташқари равишда қўшимча дарслар олдингизми?
2. Ушбу ўқув йилида қайси мактаб фанлари бўйича мактабдаги дарслардан ташқари равишда қўшимча дарслар олдингиз?
3. Ушбу қўшимча дарсларни мазкур ўқув йилида қайси вақтда олдингиз?
4. Ушбу ўқув йилида қўшимча дарсларни қандай такрорланишда олдингиз?
5. Ушбу ўқув йилида қўшимча дарсларга одатда неча бола (ўзингизни ҳам ҳисобга олганда) қатнашди?
6. Ушбу ўқув йилида бу қўшимча дарсларга бир ҳафтада тахминан неча соат сарфладингиз?
7. Ушбу ўқув йилида мазкур қўшимча дарсларда нималар билан шуғулландингиз?
8. Мазкур ўқув йилида ушбу қўшимча дарсларни ким олиб борди?
9. Ушбу ўқув йилида мазкур қўшимча дарсларни кўпинча қаерда олдингиз?
10. Ушбу қўшимча дарсларга қатнашингизни ким истади?
11. Ушбу қўшимча дарсларни олишингизга нима асосий сабаб бўлди?
12. Олган қўшимча дарсларингиз тўғрисида қандай фикрдасиз?
13. Сизга ушбу қўшимча дарсларни ўтган инсонга пул тўландими?

Тўлов тўғрисидаги савол, демакки давлат дарслари ёки кўнгиллилар томонидан олиб

борилувчи машғулотлардан фарқли ўлароқ хусусий репетиторликни классификация қилиш имконини берувчи савол сўровноманинг охирида келтирилган. Шу билан бирга тадқиқотчилар бироз ноаниқлик бўлишини билганлар. 6-синф ўқувчилари ушбу дарсларга пул тўланиши керак бўлган ёки бўлмаганлиги хусусида аниқ маълумотга эга бўлмасликлари мумкин; шунингдек тўлов миқдори билан алоқадор савол умуман сўралмаган. Дарслар учун ҳақ тўланганлигини билдирган ўқувчилардан кейинчалик «ушбу ҳақ пул кўринишида бўлганми ёки бошқа кўринишда ва ёки иккала кўринишда» деган савол берилган (Paviot, 2007, p. 15). Аммо ТСКЖШАК Илмий қўмитаси бундан чуқурлашмасликка қарор қилди. Бунга сабаб, уларнинг фикрича “кўп жойларда тўлов тўғрисидаги савол нозик ва бахс-мунозарали савол ҳисобланади”. Халқаро тадқиқотлар билан боғлиқ бўлган муаммолардан бири шундан иборатки, улар турли хил миллатлар учун нозик бўлган масалаларни четлаб ўтишга мажбур бўлади. Бу эса, ўз навбатида, мазкур услубнинг исталганча самарали бўлмаслигига олиб келиши мумкин.

Мавзуга алоқадор бўлган учинчи халқаро тадқиқот аллақачон тилга олинди. У Очик жамият институти (ОЖИ) томонидан амалга оширилган. 2004-2005 йилларда амалга оширилган ушбу тадқиқотда 9 та мамлакат қамраб олинган (Silova et al., 2006) бўлса, 2005-2006 йилларда айни услубдан фойдаланган ҳолда яна 3 та мамлакат қамраб олинди. 2007 йилда ОЖИ турли вақт давомида халқаро солиштирувни таъминлаш мақсадида ушбу тадқиқотларни такрорлашга қарор қилди. Асосан бошланғич ёки қуйи ўрта синфлар ўқувчиларига эътибор қаратган УМАФТ ва ТСКЖШАК тадқиқотларидан фарқли ўлароқ, ушбу сўровномаларда олий ўқув юртларидинг биринчи курсида таҳсил олаётган талабалар қамраб олинган ва улардан ўрта мактабнинг сўнгги синфида репетиторлик билан боғлиқ бўлган ўз тажрибаларини ёдга олиш сўралган. Респондентлар нисбатан каттароқ ёшда бўлганликлари сабабли улар берган жавоблар ҳам баъзи маънода тўғрироқ бўлиши мумкин. 12 та мамлакатдан фақат 2 таси (Литва ва Словакия) УМАФТ тадқиқотларида ҳам қамраб олинган эди, аммо ушбу тадқиқотда олинган маълумотларни солиштириб кўриш имкони мавжудлиги ва демакки, таълим тизимларининг турли нуқталарига тааллуқли бўлган тўлароқ тасвирга эга бўлиш мумкинлиги исботланди.

Халқаро миқёсда олиб борилган эътиборга молик тўртинчи йирик тадқиқот Иқтисодий ҳамкорлик ва тараққиёт ташкилотининг (ИХТТ) Халқаро талабаларни баҳолаш дастури (ХТБД)дир. ХТБД 15 ёшлиларнинг ўзлаштириш бўйича натижаларини турли хил таълим тизимларида (2000 йилда 43 та, 2003 йилда 41 ва 2006 йилда 58 та мамлакатда) текшириб кўрди. 2006 йилда ота-оналар учун тайёрланган сўровномада бутун оиланинг таълим учун сарфлаган маблағи билан боғлиқ бўлган маълумотлар жой олган, аммо унда репетиторликка сарфланган маблағлар бошқаларидан алоҳида кўрсатилмаган; талабалар учун мўлжалланган сўровномада эса мактабдан ташқари дарсларга сарфланган вақт тўғрисида савол киритилган, аммо бу дарслар хусусий репетиторлар дарслари ва бошқалар дарсларига ажратилмаган (OECD 2005, 2006b). ХТБД жамоаси келажакдаги сўровномаларда репетиторлик бўйича мукамалроқ маълумотлар йиғишни муҳокама қилдилар, лекин улар ғоя ва логистика билан боғлиқ бўлган қийинчиликларни ёдда тутмоқдалар.

5. Хулосалар

Ушбу сўнгги боб хусусий репетиторлик турли мамлакатларда турлича тусга эга бўлсдан, глобал воқеъликка айланиб улгурганлигини таъкидлашдан бошланади. У ўтган бир неча ўн йиллик мобайнида сезиларли даражада кенгайди ва борган сари ўзи алоҳида бир тизимга айланиб бормоқда. Ушбу фактлар мазкур муаммога кўпроқ эътибор қаратилишин талаб этади. Сиёсатчилар ва режалаштирувчилар ўзларида мавжуд бўлган кўриниш бўйича керакли жавоб ҳаракатлари ва ижобий чораларни кўришлари учун соядаги таълим тизимига юзма-юз чиқишлари лозим. Бунда асосий мақсад назорат остига олиш ва бошқариш бўлмаслиги лозим, чунки сиёсатчилар ва таълим тизимининг раҳбарлари ўз навбатида ушбу соядаги тизимдан анча нарсани ўрганишлари мумкин.

Ўзгаришларни кузатиш

2007 йилги ТРХИ форумининг ёпилишида ўзининг якуний фикрларини баён этар экан Обигаду (2007, р.) хусусий репетиторлик “турли чегаралар ва маданиятлар бўйлаб, Шарқдан Ғарбга қараб, ҳам бой ҳамда кам даромадли мамлакатлар аро тез тарқалиб бормоқда ва бу таълимнинг бозор қоидаларига ўтказилиши ва хусусийлаштиришнинг сизиб келиши оқибатида юз бермоқда”, деб таъкидлайди. Ушбу фикр бошқа иштирокчилар томонидан қўллаб-қувватланди. Баъзи маънода хусусий репетиторлик яширин бозорда иш кўради (қаранг: Silova et al., 2006); аммо вақт ўтиши билан бозорнинг яширинлик даражаси пасая бошлайди. Метафорани қўллайдиган бўлсак хусусий репетиторлик сояда шаклланиб ёруғликка чикмоқда.

Хусусий репетиторлик турли хил маданиятларда чуқур илдиз отган ва бу Ғарбий Европадан Шарқий Осиёгача бўлган худудни ўз ичига олади. Йигирманчи асрнинг иккинчи ярмига қадар хусусий репетиторлик жуда кичик ва заиф эди. Кейинчалик у Япония ва Корея каби мамлакатларда кучли тус олди ва 20-аср охирига келиб Озарбайжон, Камбоджа, Мавритания ва Шри-Ланкада кенг тарқалди. 21-асрнинг бошига келиб эса хусусий репетиторлик Шарқий Европа ва Марказий Осиёда жуда яққол намоён бўла бошлади ва айни чоғда Ғарбий Европа, Шимолий Америка, Австралосиё⁷ ва Африкадаги фаолияти янада кўпроқ кўзга ташлана бошлади, шу билан бирга Лотин Америкасида ҳам шаклланишни бошлади.

Ушбу ўсишни турли мамлакатларда турлича кучлар қўллаб-қувватлади. Масалан, Грузия, Қирғизистон ва Тожикистонда асосий омил расмий таълим тизимидаги ўқитувчилар маошининг етарли эмаслигида бўлиб, бу ўз навбатида уларни ўз оилаларини боқиш учун қўшимча даромад топишга мажбурлади. Улардан фарқли ўлароқ Гонконг, Корея, Япония ва Сингапурдаги ўқитувчилар нисбатан яхши маошга эга бўлиб, бу мамлакатларда жамиятдаги рақобатчилик табиати ҳамда репетиторликка сармоя киритиш натижасида келажак авлод қозониши мумкин бўлган ютуқлар даражаси каби омиллар асосий етакчи куч бўлиб хизмат қилди. АҚШ ва Англияда хусусий репетиторлик қисман ҳукуматнинг мактаблар рақобатбардошлигини ошириш ташаббусига жавобан ҳамда яхши ўзлаштирмаётган ўқувчиларнинг кўрсаткичларини кўтаришга ҳаракат туфайли юзага келди; Уганда ва Малавида эса у омманинг расмий таълим тизимлари сифатининг тушиб кетганлиги хусусидаги фикрига ҳамоҳанг равишда ривожлана борди.

Сифатнинг тушиб кетиши билан боғлиқ бўлган бир қизиқ ҳолат шундан иборатки,

⁷ Австралия, Янги Зеландия ва улар атрофидаги ороллар (тарж.).

баъзи мамлакатларда бу ҳукуматнинг бепул бошланғич ва куй ўрта таълимни ривожлантиришга қаратилган ҳаракатлари натижасида рўй беради. Бу куйидагича юзага келади: давлат таълим тизимида ўқиш энг камида расман бепул бўлади, аммо расмий таълим тизими соядаги яширин хусусийлаштириш асосида қад ростлаб турибди, у эса ижтимоий тенгсизликни ривожлантиради.

ТРХИ форумида Китаев (Kitaev, 2007, p. 3) ушбу ҳолатга эътибор қаратишга чорлади. Хусусий репетиторликнинг ўсиши, баъзи ота-оналар ҳаттоки бепул таълим тизимларида ҳам таълим учун пул тўлашлари мумкинлиги ва шундай қилишлиklarини кўрсатар экан айна вақтда барчани бепул таълим билан таъминлаш билан боғлиқ бўлган фундаментал ғоя ҳали ҳам кучга эга эканлигига шубҳа туғдиради. Ботсвана ҳукумати ушбу саволга жиддий ёндошди ва ўрта таълим тизимида пул тўлаш тартибини қайта жорий қилди. Бунга асос сифатида эса ҳеч бўлмаса баъзи ота-оналар ҳақ тўлаши мумкинлиги билдирар экан, ҳукумат ҳозир бепул таълимга йўналтирилаётган маблағлар молиялашга кўпроқ муҳтож бўлган бошқа тармоқларга сарфланиши мумкинлигини таъкидлади (Makgothi, 2007).

Обигадунинг фикрлари (Obegadoo, 2007, p. 6) ҳам кенгайиб бораётган талаб ва ўсиб бораётган таклифнинг ҳар иккиси билан боғлиқ бўлди. Биринчиси бўйича фикр билдирар экан у шундай дейди:

“Ҳозирги илм-фан асрида маълумотли бўлиш ва ўқишда муваффақиятга эришиш каби омилларнинг шахснинг фаровон ҳаёт кечириш, жамият ва иқтисодиётнинг эса тараққиёт топиши учун лозим бўлган шартлардан бири сифатидаги мавқеъи айниқса ортиб бормоқда. Ўзгариб бораётган меҳнат бозори ва технологияларга асосланган иқтисодиёт томонидан талаб этилувчи укув-малакаларнинг диверсификация бўлиб бориши турлари тобора ортиб бораётган таълим имкониятлари ва йўналишларини қидиришига оммани ундамоқда”.

Айни чоғда репетиторлик хизматлари таклифининг ортиши фақат унинг омма томонидан яхшироқ қабул қилина бошлаганлиги билангина боғлиқ эмас. Бу шунингдек аутсорсинг имкониятини яратган глобализация кучлари билан ҳам боғлиқ. (масалан қаранг: Nanda, 2005; Marlantes and Sunol, 2006; Ventura, 2008a). Ҳозирда репетиторлик хизматларини бошқа мамлакатда туриб тақдим этиш мумкин. Бу энг аввало интернет орқали амалга оширилади, қолаверса маҳаллий услубда ҳам олиб борилмоқда. Абигаду томонидан белгиланган кейинги куч бу истеъмолчилик бўлиб, у “ўқитувчилар орасида ўз касбида муваффақиятга эришганлик кўрсаткичи сифатида пул ишлашга бўлган доимий иштиёқни шакллантиради ва ўқитувчилик касбига тадбиркорлик маданиятини олиб киради”. Дарҳақиқат ўқитувчилик касби маданияти кўплаб мамлакатларда катта ўзгаришга учради. Бу ўзгариш таълим тизимларининг рақобатбардошлигини оширишни истаган ҳукуматлар таъсири остида ёки ўқитувчилар ва оилаларнинг бозордаги белгиларга жавоби натижасида рўй берди.

Бундай шароитларда хусусий репетиторлик ўз-ўзидан йўқолиб кетмайди. Баъзи сиёсатчилар ва таълим соҳасининг раҳбарлари таълимнинг ушбу кўринишига эътибор бермадилар, аммо бундай қилиш имконияти тобора камайиб бормоқда. Айни чоғда мавжуд муаммоларни тан олишдан муайян чораларни белгилаш даражасига қадар чиқиш осон эмас. Репетиторлик масаласи жуда ҳам мураккаб масала. У турли маданиятлар, иқтисодий тизимлар, географик ҳудудлар ҳамда ижтимоий синфларда турлича бўлган бир талай омиллар таъсирида ҳаракатланади. Бундан ташқари, Корея ва Мавритания ҳукуматларининг ушбу муаммони ҳал этишга бир неча ўн йилликлар сарфлаганлиги ва бунда фақат баъзи

чегараланган натижаларга эришганлигини билиш ҳам фойдалидир. Ушбу ҳаётий тажрибалар юқоридан туриб режалаштиришнинг мақсадга мувофиқ эканлигини, хусусий репетиторлик тизими ҳали каттайиб кетмасдан туриб уни керакли шаклга солиш лозимлигини ва чора кўриш учун токи у каттайиб кетиб чуқур илдиз отгунча кутмаслик кераклигини кўрсатади. Шу билан бирга улар Австралия, Англия ва Франция каби давлатларда эҳтиёткорлик билан иш кўриш лозимлигини таъкидлайди, чунки ушбу мамлакатларда ҳукуматлар яхши ният билан, яхши ўзлаштиролмаётган ўқувчиларга ёрдам бериш учун репетиторликни кўллаб-қувватлаш ташаббуси билан чиқар эканлар ўзлари истамаган ҳолда бутун мактаб тизимларидаги анъаналарни ўзгартириб юборишлари мумкин.

ТРХИ форуми давомида кўпчилик иштирокчилар Обигадунинг (Obegadoo, 2007, p. 6) куйидаги фикрига қўшилди:

“[имкон қадар репетиторлик тарқалишининг] олдини олиш лозим ёки чегараланиши лозим ва бу инсонлар тасаввурида расмий мактаб тизимида мавжуд бўлган носозликлар ва камчиликларни бартараф этиш орқали амалга оширилиши лозим. Ҳар бир мамлакатнинг хусусиятлари ва мавжуд ҳолатлардан келиб чиққан ҳолда кўрилажак чоралар ўта муҳим имтиҳонлардан воз кечиш, таълим хизматлари сифатини ошириш, билим олиш учун кўпроқ имкониятлар ва услубларни, жумладан хусусий ташаббусларни қўллашни таклиф этиш кабиларни ўз ичига олиши мумкин”.

Шуни айтиб ўтиш лозимки, давлатнинг таълим соҳаси молияланишини ошириши албатта оилаларнинг репетиторларга пул сарфлашларини камайишига олиб келади деб бўлмайди. Аслида, бунинг акси бўлишининг эҳтимоли юқорироқ, яъни давлатнинг расмий таълим тизимидаги фаолиятини кенгайтириши мазкур тизим соясини кенгайтириши эҳтимоли кўпроқ. Шунинг учун ҳам кўп нарса оилаларнинг нақд даромадлари ва унданда муҳимроғи – оилаларнинг кенг маънодаги таълимга ва жумладан хусусий репетиторликка бўлган муносабатига боғлиқ. Кўпчилик оилалар фарзандларининг келажакда яхши ҳаёт кечиришлари эҳтимолини ошириш учун мумкин бўлган барча услубларни қўллашни истайдилар ва ушбу мақсадга эришиш учун нима керак бўлса, шуни қиладилар. Баъзи жойларда муваффақиятни балет, пианино чалиш дарслари ва диний таълим каби академик бўлмаган йўналишлар кўпроқ таъминлаши мумкин; аммо бошқа жойларда расмий таълимни математика асослари, тиллар ва аниқ фанлардан дарс олиш билан тўлдириш энг яхши сармоя деб ҳисобланади.

Хусусий репетиторлик аллақачон одатий тусга кириб улгургани сабабли уни бутунлай маън қилиш тўғри ва самарали ечим бўлмайди. Бутунлай таъқиқлаш ҳеч бир ерда муваффақият олиб келмаган, аммо расмий таълимда ишловчи ўқитувчилар ўз ўқувчиларига репетиторлик қилишларини таъқиқлаш мақсадга мувофиқ бўлиши мумкин. Кўплаб мамлакатларда хусусий репетиторликка қарши чиқишда пухта ва кўп қиррали ёндошувни қўллаш лозим бўлади. Хусусий репетиторликнинг энг ашаддий ва жамият учун номақбул бўлган кўринишлари қонуний чегаралов йўли билан бартараф этилиши лозим. Айни вақтда ҳукуматлар яхши ўзлаштиролмаётган ўқувчилар учун хусусий репетиторлик машғулотлари ўтказилишини қўллаб-қувватлаш орқали ўзлари ушбу тизимга аралашилари мумкин, аммо бунда ушбу ҳукуматлар бундай аралашувларнинг мактаб тизимлари анъаналарига, ота-оналар, ўқитувчилар ва бошқа мутасаддиларга таъсирини ўз ичига олувчи кенг маънодаги оқибатлари хусусида ўйлаб кўрган бўлишлари лозим.

Соядан ўрганиш

Сиёсатчилар ва таълим соҳасининг раҳбарлари репетиторликни фақат салбий нарса сифатида қабул қилмасликлари лозим, яъни унга бутун боғни эгаллаб олувчи печак ўт деб қарашлари тўғри бўлмайди. Бунинг ўрнига улар нима учун ота-оналар расмий таълим тизимида олинаётган билимларга қўшимча қилиш учун катта миқдордаги маблағларни сарфлашга тайёрлар деган савол хусусида ўйлашлари керак. Дарҳақиқат нима учун баъзи ота-оналар яқка тартибда дарс берилишини истайдилар; айти вақтда нима учун бошқалари фарзандлари 100, ҳаттоки минг кишидан иборат бўлган гуруҳларда дарс олиши учун пул тўлашга тайёрлар? Баъзи мавсумларда ўқувчилар репетиторлик марказларига қатнаш учун пора беришга ҳам тайёрликлари сабабли мактаблардаги синфлар деярли бўм-бўш бўлиб қолиши каби ҳолатлардан расмий таълим тизими мутасаддилари нималарни ўрганмоғи лозим? Шу билан бирга сиёсатчилар технологик жиҳатдан ривожланган репетиторлардан, яъни видео дарслар яратиб, уларни буюртма асосида интернетдан компютерларга ёки қўлда олиб юриш мумкин бўлган бошқа жиҳозларга юклаб, кейин уни метрода, истироҳат боғларида ёки мактабда ва уйда кўриш имкониятларини таклиф қилаётган репетиторлардан нималарни ўрганишлари мумкин?

Ушбу саволларга жавоблардан бири шундан иборатки, энг камида баъзи мамлакатларда хусусий репетиторлар замонавий талаблар нуқтаи назаридан расмий таълим тизимидан кўра яхшироқ ривожланган ва мижозлар талабига яхшироқ жавоб беради. Гласманнинг айтишича (Glasman, 2007) Франциядаги репетиторлар ўзларини таълим тизимидан кўра холисроқ деб биладилар. Масалан, улар талаб ва таклифларга мактаблардан кўра тезроқ ва пухтароқ жавоб берадилар, чоралар кўрадилар. Унинг таъкидлашича, расмий таълим тизимида яхши ўзлаштирмаётган ўқувчиларга кўриладиган стандарт чора улардан мазкур синфни янгидан ўқиш, яъни синфда қолишни сўрашдан иборат. Бундан фарқли ўлароқ бир репетиторлик фирмасининг таъкидлашича агар тинловчилар яхши натижаларга эришмасалар, ота-оналар хоҳишига кўра уларга ёки тўлаган пуллари қайтариб берилади ёки мазкур тинловчи кейинги йил давомида текинга ўқитилади. Ким (Kim, 2007, p. 12) Кореядаги махсус юқори таълим мактабларига ҳужжат топширган ўқувчиларнинг аксарияти хусусида шундай дейди:

“...[улар] хусусий таълим муассаларининг афзаллиги уларда ўқувчилар қобилиятига асосан гуруҳларга бўлиниб, турлича ўқув дастури асосида ўқитилишида ва бу қобилиятидан қатъий назар барча ўқувчиларга бир хил гуруҳда дарс берувчи мактаблардан тубдан фарқ қилади деб биладилар. Уларнинг оналари мактаблар болаларга кўпроқ хусусий эътибор беришларини истайдилар ва бу эътибор нафақат болаларнинг хулқ-атвори, балки билим олишдаги натижаларига ҳам қаратилиши лозим. Хусусий ўқув муассасаларининг болаларга индивидуал эътибор бериши инсонларни ўзига жалб этиш ва хусусий муассасаларга ишончини қозонишдаги муҳим кууролидир”.

Бунга қўшимча қилиб Ким мазкур тенденция қисман корейс оилаларининг табиатидаги ўзгаришлар билан ҳам боғлиқ деб таъкидлайди. Ҳозирда юксак эҳтимол билан ота-онанинг ҳар иккиси ҳам ишлайди, шунингдек географик мобилликнинг ортганлиги сабабли бобо ва бувилар ўз набираларига яқин жойда яшашлари эҳтимоли кам бўлиб, натижада ота-оналар репетиторлик муассасалари болаларга эндиликда оилалар бера олмаётган ва мактаблар ҳеч қачон бермаган индивидуал эътибор билан таъминлаш услуби

сифатида қарайдилар.

Кореяда дарсларни электрон жиҳозларга юклаб олиш орқали амалга оширилиши мумкин бўлган репетиторликнинг ҳам мавжудлиги ва бу асосан бошқа йўналишга қаратилганлиги сиёсатчилар учун мушкул муаммо бўлиши мумкин. Чоининг таъкидлашича (Choe, 2009, p. 14) Корея мамлакатдаги интернет тармоғини беш йил ичида ҳозиргидан 10 баровар тезроқ ишлашига эришиш мақсадида миллиардлаб доллар маблағ сарфламоқда. Ўқувчилар юклаб олинувчи электрон дарсларни истаган қисмларини ўтказиб юборишлари мумкинлиги, истаган қисмларини эса белгилаб қўйишлари ва керак бўлса, такрорлашлари мумкинлиги бу ўқувчиларга юзма-юз дарс олишда эришиш мумкин бўлмаган имкониятларни беради. Шундай экан интернетдан ташқаридаги дарслар борган сайин кўпроқ ҳажмда интернет орқали бериладиган ва юзма-юз ўтиладиган дарсларга қўшимча бўлиши мумкин. Бундай интернетдан ташқаридаги дарслар албатта ҳукумат томонидан ҳам хусусий сектор томонидан ҳам тақдим этилиши мумкин. Аммо ҳозирги кунда хусусий сектор ушбу борада етакчилик қилаётганга ўхшайди. Репетиторлик соҳасида интернетдаги етакчилардан бири келажак тўғрисида фикр билдирар экан шундай дейди (Choe, 2009, p. 4) : “ўқувчилар мактабга [фақат] ҳафтада бир марта борсалар керак ва у ҳам бўлса спорт билан шуғулланиш каби гуруҳда бажарилувчи машғулотлар учун”. Албатта бу қайсидир маънода ўта кескин башорат, аммо у шак-шубҳасиз муайян муҳитдаги баъзи ўқувчиларга мос келган бўларди, жумладан имтиҳонлар мавсумида, яхши натижа олишга бел боғлаган ўқувчиларга мос тушган бўлар эди.

Аммо бошқа ҳолатларда репетиторлик мактаблари бошқачароқ хизматлар таклиф қилишга мойил бўлиб, улар инсон билан мулоқотни камайтириш эмас, аксинча кўпайтиришга қаратилган. Шу аснода оилаларнинг ўзгараётган табиати Соу томонидан Макао мисолида кўриб чиқилган (Sou, 2007, p. 4). У ерда “узлуксиз чизик” асосида бола парвариши имкониятларини таклиф этувчи репетиторлик марказларининг сони тобора ортиб бормоқда:

“Мактабдан кейинги тушлик вақтида репетиторлик маркази болаларни парваришлаб, уларни тушлик билан таъминлайдиган марказга олиб боради. Сўнгра болалар тушликдан сўнгги дарсларда қатнашишлари учун қайтиб мактабга олиб келинадилар. Мактабдан сўнгра болалар ўқув марказига олиб келинадилар ва у ерда токи ота-оналари ишдан чиқиб уларни олиб кетгунларига қадар уй вазифаларини тайёрлашда кўмаклашиш хизматидан фойдаланадилар”.

Албатта бу ерда нега мактабларнинг ўзлари ушбу талабларни қондириш учун мослашиб олмасликларини тушуниш қийин. Англияда ҳукумат мактабларда “узун кун” экспериментини ўтказмоқдалар. Унга кўра мактаб куни соат 8.00 дан 18.00 га қадар давом этади. Бундан ташқари бир талай мактаблар аллақачон назорат остидаги тушлик фаолиятларини олиб бормоқдалар (Ireson, 2007b).

Макаода 2002 йили ҳукумат “Мактабни коллективлаштириш схемасини” жорий қилди. Ушбу схемага кўра жамоатчиликка мактабларнинг баъзи иншоатларидан фойдаланишга рухсат этилди. Шунингдек ёши каттароқ ўқувчилар учун Макао ҳукумати дарс тайёрлаш хоналарини ташкил этди ва уларнинг фаолиятини таъминлашлари учун фуқаролик жамияти ташкилотларига ҳомийлик қилди. 1997 йилдан бошлаб Макао ҳукумати уй вазифасини бажаришда кўмаклашиш учун телефон хизматини ишга солди (Sou, 2007, p. 9).

Мактаб ва ўқув марказларининг ўрнини босиш мавзусига қайтган ҳолда Хартманнинг

Миср бўйича олиб борган тадқиқотида (Hartmann, 2008, p. 57) тилга олинган мактаб ўқувчисининг кескин фикрини келтирмоқчимиз. У яхши ўзлаштиролмаётганини мактабда ўтказилган вақти билан боғлайди ва “агар мен мактабга бормаи қўйганимда ва фақат хусусий дарслар олганимда, у [ўзлаштиришим] яхшироқ бўлар эди” дейди. Албатта бу ўқувчи масалага ўз нуқтаи назаридан қараган, ҳукуматлар эса мактаб билан боғлиқ бўлган кенгрок мақсадларга эгалар. Буларга мулоқотни ривожлантириш, давлат қуриш, спорт машғулотлари ва билим олиш орқали баркамол ривожланиш кабилар киради. Аммо шунга қарамадан таълим соҳаси раҳбарлари ўқувчиларнинг давлат имтиҳонларидан олдинги қизғин даврлардаги хавотирга тушишларини бартараф этиш йўллари хусусида ўйлаб кўришлари мақсадга мувофиқ бўлар эди. Таълим берувчилар бундай мавсумларда таълимнинг кенг маънодаги қирралари эътиборда четда қолаётганлигини айтиб арз қилишлари мумкин. Аммо ўқувчилар ва уларнинг ота-оналари тизим томонидан талаб этилувчи танлов вариантларини жуда яхши хис этадилар ва агар репетиторлик расмий таълим тизими олдига кўзгу тутиб, унда нималар йўқлигини кўрсата олса, шундагида мактаблар мавжуд эҳтиёжларни қондириш учун самарали равишда кўпроқ меҳнат қилишлари мумкин бўлади.

Амалиётда, энг камида баъзи мамлакатларда, мактаблар чиндан ҳам ушбу чорловларга жавоб бермоқдалар. Таннинг таъкидлашича (Tan, 2007) Сингапурда репетиторлик марказлари мактаблардан олдинга ўтиб, ўқув дастурларини улардан олдин ўқитишга ҳаракат қилдилар. Натижада мактабларнинг ўзлари ҳам ўқув дастурини ўқитишни тезлаштириб юбордилар, ҳеч бўлмаганда баъзи ўқувчилар учун. Натижада репетиторлик марказлари ва мактаблар бир нуқтага қараб ҳаракат қила бошладилар. Кореядаги юқори мактабларни тенглаштириш сиёсати хусусий репетиторликка бўлган талабни камайтириш ўрнига ошириб юборди деган фикр мавжуд. Натижада кўпроқ мослашувчан бўлишликка эҳтиёж Корея ҳукумати вакилларини тенглаштириш сиёсатининг моҳияти ва мақсадларини қайта кўриб чиқишларига мажбур қилди.

Шундай қилиб, балки ҳукумат кўпам қарама-қарши ҳолатни эгалламаслиги мақсадга мувофиқ бўлар; эҳтимол соядаги таълим тизимидан кўп нарсаларни ўрганиш мумкин. Бу масалага жиддий эътибор қаратилиши лозимлигини яна бир бор тасдиқлайди. Сиёсатчилар ва таълим соҳаси раҳбарларининг энг муаммоли бўлган ёндошувларидан бири – бу соядаги таълим тизимига беъэтибор бўлишдир. Бундан кўра ижобийроқ ёндошув сиёсатчилар ва соҳа раҳбарларининг соядаги тизимдан баъзи нарсаларни ўрганишлари бўлар эди; ва барча жойларда улар маърифий, ижтимоий ва иқтисодий нуқтаи назардан масалага кенгрок қарашлари лозим. Ушбу китобда турли мамлакатлардаги тажрибаларни солиштирган ҳолда кўп нарса ўрганиш мумкинлиги намоён этилди.

References

- ADEA (2008). *Beyond primary education: challenges and approaches to expanding learning opportunities*. 2008 Biennale on Education in Africa, 5–9 May, Maputo, Mozambique. Paris: Association for the Development of Education in Africa (ADEA).
- Anglade, R. (2008). *Soutien scolaire: Le nouvel horizon du système éducatif?* Retrieved 23 May 2008 from www.temps-reels.net/imprimer.php3?idarticle=1778
- Ascher, C. (2006). NCLB's supplemental educational services: is this what our students need? In: *Phi Delta Kappan*, 88 (2), 136–141.
- Asiaweek (1997). *Banning tutors: in education-obsessed Asia, the move is both wrong and futile* (Editorial). 23(17), 2 May, 2.
- Bagdasarova, N., & Ivanov, A. (2009). Private tutoring in Kyrgyzstan. In: I. Silova (Ed.), *Private supplementary tutoring in Central Asia: new opportunities and burdens* (pp. 103–124). Paris: IIEP-UNESCO.
- Bah-lalya, I. (Ed.) (2006). *Mauritius: 2000–2005 educational reform*. Paris: IIEP-UNESCO and Association for the Development of Education in Africa (ADEA) Working Group on Education Sector Analysis (WGESA).
- Baker, D., Akiba, M., LeTendre, G., & Wiseman, A.W. (2001). Worldwide shadow education: outside-school learning, institutional quality of schooling, and cross-national mathematics achievement. In: *Educational Evaluation and Policy Analysis*, 23(1), 1–17.
- Baker, D. P., & LeTendre, G. K. (2005). *National differences, global similarities: world culture and the future of schooling*. Stanford: Stanford University Press.
- Barros, S. A. P. (2008). *A Banca e a institucionalização de escola: possibilidades para a história de educação da Bahia*. Departamento de Educação de Universidade do Estado da Bahia.
- Bassy, A., Dupuis, J., Jammes, R., Bérard, J., Loarer, C., & Menant, G. (2006). *L'accompagnement à la scolarité: pour une politique coordonnée équitable et adossée aux technologies de l'information et de la communication*. Paris: Ministère de l'Éducation Nationale, de l'Enseignement Supérieur et de la Recherche. Retrieved 8 June 2009 from <http://media.education.gouv.fr/file/06/7/6067.pdf>
- Bendall, L., & Tourte, L. (Reporters) (2009). *Le soutien scolaire, réussite ou échec?*. France 2 channel broadcast, 22 January. Retrieved 31 January 2009 from http://envoye-special.france2.fr/index-fr.php?page=reportage-bonus&id_article=1205
- Biswal, B. P. (1999). Private tutoring and public corruption: a cost-effective education system for developing countries. In: *The Developing Economies*, XXXVII(2), 222–240.
- Bray, M. (1999a). *The shadow education system: private tutoring and its implications for planners*. Fundamentals of Educational Planning No.61, Paris: IIEP-UNESCO. Retrieved 1 August 2009 from <http://unesdoc.unesco.org/images/0018/001802/180205e.pdf>
- Bray, M. (1999b). *The private costs of public schooling: household and community financing of primary education in Cambodia*. Paris: IIEP-UNESCO. Retrieved 1 August 2009 from <http://unesdoc.unesco.org/images/0011/001176/117632E.pdf>
- Bray, M. (2003). *Adverse effects of private supplementary tutoring: dimensions, implications, and government responses*. Series: Ethics and Corruption in Education. Paris: IIEP-UNESCO. Retrieved 1 August 2009 from <http://unesdoc.unesco.org/images/0013/001330/133039e.pdf>
- Bray, M. (2006). Private supplementary tutoring: comparative perspectives on patterns and implications. In: *Compare: A Journal of Comparative Education*, 36(4), 515–530.
- Bray, M., & Bunly, S. (2005). *Balancing the books: household financing of basic education in Cambodia*. Hong Kong: Comparative Education Research Centre, The University of Hong Kong, and Washington DC: Human Development Unit, East Asia and Pacific Region, The World Bank. Retrieved 7 June 2009 from www.hku.hk/cerc/Publications/Mono4-ebook/Balancing-the-Books-ToC.pdf
- Bray, M., & Kwok, P. (2003). Demand for private supplementary tutoring: conceptual considerations, and socio-economic patterns in Hong Kong. In: *Economics of Education Review*, 22(6), 611–620.
- Buchmann, C. (2002). Getting ahead in Kenya: social capital, shadow education, and achievement. In: B. Fuller, & E. Hannum (Eds.), *Schooling and social capital in diverse cultures* (pp. 133–159). Amsterdam: JAI Press.
- Būdienė, V., & Zabulionis, A. (2006). Lithuania. In: I. Silova, V. Būdienė, & M. Bray (Eds.), *Education in a hidden*

- market place: monitoring of private tutoring (pp. 211–235). New York: Open Society Institute. Retrieved 7 June 2009 from www.soros.org/initiatives/esp/articles_publications/publications/hidden_20070216
- Burch, P., Donovan, J., & Steinberg, M. (2006). The new landscape of educational privatization in the era of NCLB. In: *Phi Delta Kappan*, 88(2), pp. 129–135.
- Byamugisha, A., & Ssenabulya, F. (2005). *The SACMEQ II project in Uganda: a study of the conditions of schooling and the quality of education*. Kampala: Ministry of Education and Sports, and Harare: Southern and Eastern Africa Consortium for Monitoring Educational Quality (SACMEQ). Retrieved 7 June 2009 from www.sacmeq.org/downloads/sacmeqII/Uganda.zip
- Byun, S. (2008). *Assessing the effects of the high school equalization policy on shadow education in South Korea: a propensity score matching approach*. Paper presented at the Ninth International Conference on Educational Research, Seoul National University, 27–28 October.
- Cavet, A. (2006). *Le soutien scolaire: entre éducation populaire et industrie de service* [Also available in English: *After-school tutoring: between popular education and a service industry*]. Lettre d'information. Lyon: Cellule Veille scientifique et technologique, Institut national de recherche pédagogique. Retrieved 6 June 2009 from www.inrp.fr/vst/LettreVST/english/december2006_en.htm
- Cheo, R., & Quah, E. (2005). Mothers, maids and tutors: an empirical evaluation of their effect on children's academic grades in Singapore. In: *Education Economics*, 13(3), 269–285.
- Choe, S. H. (2009). Online courses: equalizer for Koreans? In: *International Herald Tribune*, 2 June, p. 14.
- Costa, J. A., Neto-Mendes, A., & Ventura, A. (2008). *Inquérito às condições do recurso a Explicações*. Presentation at the Fifth Symposium on Organisation and School Management, University of Aveiro, Portugal, 2–3 May.
- Dang, H. (2007). The determinants and impact of private tutoring classes in Vietnam. In: *Economics of Education Review*, 26(6), 684–699.
- Dang, H., & Rogers, F.H. (2008). *How to interpret the growing phenomenon of private tutoring: human capital deepening, inequality increasing, or waste of resources?* Policy Research Working Paper 4530. Washington DC: The World Bank. Retrieved 6 June 2009 from http://econ.worldbank.org/external/default/main?pagePK=64165259&piPK=64165421&theSitePK=469372&menuPK=64166093&entityID=000158349_20080225153509
- Davies, S., & Aurini, J. (2006). "The franchising of private tutoring: a view from Canada". In: *Phi Delta Kappan*, 88(2), 123–128.
- Dawson, W. (2009). The tricks of the teacher: shadow education and corruption in Cambodia. In: S. P. Heyneman (Ed.), *Buying your way into heaven: education and corruption in international perspective* (pp. 51–74). Rotterdam: Sense Publishers.
- Dierkes, J. (2008). Japanese shadow education: the consequences of school choice. In: M. Forsey, S. Davies, & G. Walford (Eds.), *The globalisation of school choice?* (pp. 231–248). Oxford: Symposium Books.
- Dindyal, J., & Besoondyal, H. (2007). *Private tutoring in mathematics: the Mauritian experience*. Paper presented at the conference on redesigning pedagogy: culture, knowledge and understanding. Retrieved 1 August 2009 from <http://conference.nie.edu.sg/2007/paper/papers/CUL394.pdf>
- Eilor, J. (2007). *Is coaching a challenge to Uganda's education system?* Paper presented at the IIEP policy forum on confronting the shadow education system: what government policies for what private tutoring? Paris: IIEP-UNESCO.
- Elbadawy, A., Ahlburg, D., Levison, D., & Assaad, R. (2006). *Private and group tutoring in Egypt: where is the gender inequality?* Minneapolis: Department of Economics, University of Minnesota. Retrieved 30 July 2009 from <http://iussp2009.princeton.edu/download.aspx?submissionId=91279>
- Etienne, P. (2007). UNESCO international conference: the government must cure 'the evil' of private tuition. In: *L'Express* [Mauritius], 24 July.
- Foondun, A. R. (1992). *Private tuition in Mauritius: the mad race for a place in a 'five-star' secondary school*. Paris: IIEP-UNESCO.
- Foondun, A. R. (2002). The issue of private tuition: an analysis of the practice in Mauritius and selected South-East Asian countries. In: *International Review of Education*, 48(6), 485–515.
- Forrestier, C. (2005). *Avis du Haut Conseil à l'évaluation de l'école: Le travail des élèves pour l'école en dehors de l'école*. Paris: Haut Conseil à l'évaluation de l'école.
- George, C. (1992). Time to come out of the shadows. In: *Straits Times*, 4 April, p. 28.

- Glasman, D. (2004). *Le travail des élèves pour l'école en dehors de l'école*. Savoie, France: Université de Savoie, Faculté de Lettres, Langues et Sciences Humaines. Retrieved 6 June 2009 from www.ladocumentationfrancaise.fr/rapports-publics/054000358/index.shtml
- Glasman, D. (2007). *Tutoring for the rich, tutoring for the poor? Short notes from France*. Paper presented at the IIEP policy forum on confronting the shadow education system: what government policies for what private tutoring? Paris: IIEP-UNESCO.
- Glasman, D., & Collonges, G. (1994). *Cours particuliers et construction sociale de la scolarité*. Paris: Centre national de documentation pédagogique.
- Gokhool, D. (2006). *Address at the opening of workshop on induction programme for social workers (education) and education psychologists*, Mauritius Institute of Education, 13 November.
- Gonzales, E. J., & Smith, T. A. (1997). *User guide for the TIMSS international database: primary and middle school years*. Chestnut Hill, MA: TIMSS International Study Center, Boston College. Retrieved 10 August 2009 from http://timss.bc.edu/timss1995i/database/UG_1and2.pdf
- Gorgodze, S. (2007). *Corruption-free but inequitable: can private tutoring undermine the integrity of unified national examinations?* Paper presented at the IIEP policy forum on confronting the shadow education system: what government policies for what private tutoring? Paris: IIEP-UNESCO.
- Gruber, K. H. (2007). *From the shadow into the limelight: the increasing visibility of tutoring in Austria*. Paper presented at the IIEP policy forum on confronting the shadow education system: what government policies for what private tutoring? Paris: IIEP-UNESCO.
- Gruber, K. H. (2008). Die Nachhilfe-Industrie: Jährlich geben Eltern 140 Millionen für private Lernhilfe aus. In den Ferienmonaten herrscht Hochkonjunktur. In: *Die Zeit*, Nr.27, 26 June.
- Hagitegas, G. (2008a). *The identity of OEFE [Hellenic Federation of Frontistiria Teachers]*. Athens: Hellenic Federation of Frontistiria Teachers.
- Hagitegas, G. (2008b). *The overthrow of the Greek myth*. Athens: Livanis. [in Greek]
- Hallak, J., & Poisson, M. (2007). *Corrupt schools, corrupt universities: what can be done?* Paris: IIEP-UNESCO. Available on <http://www.iiep.unesco.org/information-services/publications/abstracts/2007/etico-corrupt-schools.html>
- Hartmann, S. (2008). *The informal market of education in Egypt: private tutoring and its implications*. Working Papers No.88, Mainz: Institut für Ethnologie und Afrikastudien, Johannes Gutenberg-Universität. Retrieved 7 June 2009 from www.ifeas.uni-mainz.de/workingpapers/AP88.pdf
- Henry, M., Lingard, B., Rizvi, F., & Taylor, S. (2001). *The OECD, globalisation and education policy*. Oxford: Pergamon Press.
- Herrera, L. (1992). *Scenes of schooling: inside a girls' school in Cairo*. Cairo papers in social science 15(1). Cairo: The American University in Cairo Press.
- Hertfordshire Local Authority (2009). *Making good progress: one to one tuition in Hertfordshire*. Retrieved 1 August 2009 from http://www.thegrid.org.uk/learning/mgp/hr/documents/hr_factsheet.pdf
- Hilbert, P. (2009). Abolition des leçons en Std IV: la guerre ouverte. *L'Express* [Mauritius], 26 May.
- Ho, S. C. (2008). *Current situation and impact of tutorial class/after school study class and its related services in Macao*. Macao: Direção dos Serviços de Educação e Juventude. [in Chinese]
- Ireson, J. (2004). Private tutoring: how prevalent and effective is it? In: *London Review of Education*, 2(2), 109–122.
- Ireson, J. (2007a). *Monitoring and evaluating private tutoring: how and why should we do it?* Paper presented at the IIEP policy forum on confronting the shadow education system: what government policies for what private tutoring? Paris: IIEP-UNESCO.
- Ireson, J. (2007b). Remarks made during the IIEP policy forum on confronting the shadow education system: what government policies for what private tutoring? Paris: IIEP-UNESCO.
- Ireson, J., & Rushforth, K. (2005). *Mapping and evaluating shadow education*. ESRC Research Project RES-000-23-0117. London: Institute of Education, University of London.
- Jalaluddin, A. K. (2007). *Private tutoring in an open knowledge economy and school-community partnership*. Paper presented at the IIEP policy forum on confronting the shadow education system: what government policies for what private tutoring? Paris: IIEP-UNESCO.
- Japan, Ministry of Education, Science, Culture and Sport (2008). *Report on children's out-of-school learning activities*. Tokyo: Ministry of Education, Science, Culture and Sport. [in Japanese]

- Johnson, E. M. (2008). *Out of control? Patterns of teacher corruption in Kyrgyzstan and their implications for the study of street-level corruption control*. PhD dissertation, Graduate School of Arts and Sciences, Columbia University.
- Joynathsing, M., Mansoor, M., Nababsing, V., Pochun, M., & Selwyn, P. (1988). *The private costs of education in Mauritius*. Réduit: School of Administration, University of Mauritius.
- Kazimzade, E. (2007). Remarks made during the policy forum on *Confronting the shadow education system: what government policies for what private tutoring?* Paris: IIEP-UNESCO.
- Kim, H. (2004). Analysing the effects of the high school equalization policy and the college entrance system on private tutoring expenditure in Korea. In: *KEDI Journal of Educational Policy*, 1 (1), pp. 5–24.
- Kim, M. (2007). *School choice and private supplementary education in South Korea*. Paper presented at the IIEP policy forum on confronting the shadow education system: what government policies for what private tutoring? Paris: IIEP-UNESCO.
- Kim, S., & Lee, J. (2008). *Private tutoring and the demand for education in South Korea*. Unpublished manuscript, Milwaukee: University of Wisconsin. Retrieved 7 June 2009 from www.rrojasdatabank.info/devstate/southkorea1.pdf
- Kitaev, I. (2007). Private tutoring and financing issues. Powerpoint presentation at the IIEP policy forum on confronting the shadow education system: what government policies for what private tutoring? Paris: IIEP-UNESCO.
- Klitgaard, R. E. (1988). *Controlling corruption*. Berkeley: University of California Press.
- Kodirov, S., & Amonov, N. (2009). Private tutoring in Tajikistan. In: I. Silova (Ed.), *Private supplementary tutoring in Central Asia: new opportunities and burdens* (pp. 136–161). Paris: IIEP-UNESCO.
- Kubánová, M. (2006). Slovakia. In: I. Silova, V. Būdienė, & M. Bray (Eds.), *Education in a hidden market place: monitoring of private tutoring* (pp. 279–303). New York: Open Society Institute. Retrieved 7 June 2009 from www.soros.org/initiatives/esp/articles_publications/publications/hidden_20070216
- Kumon (2008). Kumon Institute of Education. Retrieved 28 July 2008 from www.kumon.ne.jp/english/index.html 2008
- Kwak, Y. S. (1999). Insufficient government spending on education feared to weaken national competitiveness. In: *The Korea Herald*, 24 June.
- Kwok, P. (2009). A cultural analysis of cram schools in Hong Kong: impact on youth values and implications. In: *Journal of Youth Studies* [Hong Kong], 12(1), 104–114.
- Lee, C. J. (2005). Korean education fever and private tutoring. In: *KEDI Journal of Educational Policy*, 2(1), 99–107. Retrieved June 8 2009 from http://eng.kedi.re.kr/upload_data/keji_jrn/Journal-Chong%20Jae%20Lee.pdf
- Lee, C. J., & Jang, H. M. (2008). *History of government policy to shadow education*. Paper presented at the Ninth International Conference on Educational Research, Seoul National University, pp. 27–28 October.
- Lee, C. J., Park, H. J., & Lee, H. S. (2009). Shadow education systems. In: Sykes, G., Schneider, B. L., & Plank, D. N. (Eds.), *Handbook of Educational Policy Research* (pp. 901–919). New York: Routledge.
- Lee, J. (2007). Two worlds of private tutoring: the prevalence and causes of after-school mathematics tutoring in Korea and the United States. In: *Teachers College Record*, 109(5), 1207–1234.
- Liu, J. (2009). Cram Schooling in Taiwan. In: *Journal of Youth Studies* [Hong Kong], 12 (1), 129–136.
- Mahadeo, S. K. (2008). Mauritius: abolishing the CPE as it is. In: *L'Express* [Mauritius], 3 May. Retrieved 5 August 2009 from <http://allafrica.com/stories/200805051582.html>
- Makgothi, A. (2007). Remarks made during the IIEP policy forum on confronting the shadow education system: what government policies for what private tutoring? Paris: IIEP-UNESCO.
- Manrakhani, R., Vasishtha, K., & Vadamootoo, V. (1991). *Determinants of performance in primary schools with special reference to failures at CPE Level*. Réduit: Mauritius Examinations Syndicate.
- Marlantes, L., & Sunol, E. (2006). Online tutors: education a click away – American students turn to India for homework help. In: *ABC World News*, 25 November. Retrieved 30 August 2008 from <http://abcnews.go.com/WNT/Technology/story?id=2641669&page=1>
- Martin, M.O. (1996). Third International Mathematics and Science Study: an overview'. In M.O. Martin and D.L. Kelly (eds.), *Third International Mathematics and Science Study (TIMSS) Technical Report, Volume I: Design and Development*. Chestnut Hill, MA: TIMSS International Study Center, Boston College. Retrieved 10 August 2009 from <http://timss.bc.edu/timss1995i/TIMSSPDF/TRCHP1.PDF>
- Mattos, L. O. N. (2007). Explicadores do Rio de Janeiro: encontros e desencontros em trajetórias profissionais singulares. In: *Revista Brasileira de Estudos Pedagógicos*, 88(218), 140–156.

- Mauritius, Ministry of Education, Arts and Culture (1984). *White paper on education*. Port Louis: Ministry of Education, Arts and Culture.
- Mauritius, Ministry of Education and Human Resource Development (1997). *White paper on pre primary, primary and secondary education*. Port Louis: Ministry of Education and Human Resource Development.
- Mauritius, Ministry of Education and Science (1994). *Use and abuse of private tuition*. Port Louis: Ministry of Education and Science.
- Mauritius, Ministry of Education and Scientific Research (2001). *Ending the rat race in primary education and breaking the admission bottleneck at secondary level*. Port Louis: Ministry of Education and Scientific Research. Retrieved 7 June 2009 from www.gov.mu/portal/goc/educationsite/file/reforms.pdf
- Mauritius, Ministry of Education, Culture and Human Resources (2008). *Education and human resources strategy plan 2008–2020*. Port Louis: Ministry of Education, Culture and Human Resources. Retrieved 7 June 2009 from www.gov.mu/portal/site/Mainhomepage/menuitem.a42b24128104d9845dabddd154508a0c/?content_id=ca01e23ddb110VgnVCM1000000a04a8c0RCRD
- Meetarbhan, R. (2009). Le mauvais remède. *L'Express* [Mauritius], 26 May.
- Melot, L. (2007). *Le marché du soutien scolaire*. Paris: Precepta. Summary available on <http://www.xerfi.fr/etudes/7SME04.pdf>
- MENDAKI (2009). *Yayasan Mendaki Annual Report 2008*. Singapore: Council on Education for Malay/Muslim Children (MENDAKI). Retrieved 8 August 2009 from <http://www.mendaki.org.sg/index.jsp>
- Mori, I. (2008). *The political background of private tutoring: a comparison of Japan and Korea*. Paper presented at the 52nd annual conference of the Comparative and International Education Society, New York, 17–21 March.
- Mori, I. (2009). *Backgrounds of private tutoring in the United States*. Paper presented at the 53rd annual conference of the Comparative and International Education Society, Charleston, South Carolina, 22–26 March.
- Mullis, I. V. S., Martin, M. O., & Foy, P. (2005). *IEA's TIMSS 2003 international report on achievement in the mathematics cognitive domains: findings from a developmental project*. Boston: TIMSS and PIRLS International Study Center, Lynch School of Education, Boston College. Retrieved June 6 2009 from http://timss.bc.edu/PDF/t03_download/t03cdrpt_frontmatter.pdf
- Nanda, P. K. (2005). *Outsourcing of education is India's new catch*. Retrieved 26 July 2005 from www.newkerala.com/news.php?action=fullnews&id=7177
- Nath, S. R. (2008). Private supplementary tutoring among Primary Students in Bangladesh. In: *Educational Studies*, 34(1), 55–72.
- Neto-Mendes, A., & Costa, J. A. (2007). *Private supplementary tutoring in Portugal: a contribution to understand this activity*. Paper presented at the IIEP policy forum on confronting the shadow education system: what government policies for what private tutoring? Paris: IIEP-UNESCO.
- Ng, Y.H. (2009). Tutors are like actors. *Deccan Herald*, 4 June. Retrieved 3 August 2009 from <http://www.deccanherald.com/content/8619/tutors-like-actors.html>
- Nghiyoonanye, G. T. (2007). *Private tutoring in Namibia: short notes towards policy forum on private tuition, IIEP, Paris*. Paper presented at the IIEP policy forum on confronting the shadow education system: what government policies for what private tutoring? Paris: IIEP-UNESCO.
- Obeegadoo, S. (2007). Remarks made during the IIEP policy forum on confronting the shadow education system: what government policies for what private tutoring? Paris: IIEP-UNESCO.
- OECD (2005). *Student questionnaire for PISA 2006: main study*. Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD).
- OECD (2006a). *Demand-sensitive schooling: evidence and issues*. Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD).
- OECD (2006b). *Assessing scientific, reading and mathematical literacy: a framework for PISA 2006*. Paris: Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD).
- Open Society Institute (OSI) (2008). *Open Society Education Monitoring Initiative*. Retrieved 24 August 2008 from www.soros.org/initiatives/esp/focus_areas/emi
- Parsuramen, A. (1997). *Master plan for education for the year 2000: the Mauritian experience*. Issues and methodologies in educational development 14, Paris: IIEP-UNESCO.
- Parsuramen, A. (2007). Remarks made during the IIEP policy forum on confronting the shadow education system: what

government policies for what private tutoring? Paris: IIEP-UNESCO.

- Paviot, L. (2007). *The design of pupil questionnaire items on extra tuition for the SACMEQ III project data collection*. Paper presented at the IIEP policy forum on confronting the shadow education system: what government policies for what private tutoring? Paris: IIEP-UNESCO.
- Paviot, L. (2009). Personal information to the author on nature of final SACMEQ questionnaire. Paris: IIEP-UNESCO.
- Paviot, L., Heinsohn, N., & Korkman, J. (2008). Extra tuition in southern and eastern Africa: coverage, growth and linkages with pupil achievement. In: *International Journal of Educational Development*, 28(2), 149–160.
- Pech, M. (2008). “Plus d’un million d’élèves bénéficient d’un soutien scolaire.” In: *Le Figaro*, 29 October, 9. Retrieved 6 June 2009 from www.udapel93.fr/IMG/pdf/2008_10_29_Le_Figaro.pdf
- Peters, M., Carpenter, H., Edwards, G., & Coleman, N. (2009). *Private tuition: survey of parents and carers*. Research brief DCSF-RBX-09-01. London: Department for Schools and Families. Retrieved 5 August 2009 from <http://www.dcsf.gov.uk/research/programmeofresearch/projectinformation.cfm?projectId=15666&resultspage=1>
- Poisson, M. (2007). *Private tutoring: asset or threat for mainstream education? Challenges and responses*. Paper presented at the IIEP policy forum on confronting the shadow education system: what government policies for what private tutoring? Paris: IIEP-UNESCO.
- Pricewaterhouse Coopers (2008). *Evaluation of the making good progress pilot: interim report*. Research report SCSF-RR065. London: Department for Children, Schools and Families. Retrieved 4 August 2009 from <http://publications.dcsf.gov.uk/default.aspx?PageFunction=productdetails&PageMode=publications&ProductId=DCSF-RR065>
- Psacharopoulos, G., & Tassoulas, S. (2002). Achievement at the higher education entry examinations in Greece: a procrustean approach. In: *Higher Education*, 47(2), 241–252.
- Psacharopoulos, G., & Papakonstantinou, G. (2005). The real university costs in a ‘free’ higher education country. In: *Economics of Education Review*, 24 (1), 103–108.
- Reddy, V. (2007). *Evaluating the shadow: supplementary tuition to achieve equity and redress in South Africa*. Paper presented at the IIEP policy forum on confronting the shadow education system: what government policies for what private tutoring? Paris: IIEP-UNESCO.
- Robitaille, D., & Beaton, A. E. (2002). TIMSS: a brief overview of the study. In: D. F. Robitaille, & A. E. Beaton (Eds.), *Secondary analysis of the TIMSS data* (pp. 11–18). Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Roesgaard, M. H. (2006). *Japanese education and the cram school business: functions, challenges and perspectives of the juku*. Copenhagen: Nordic Institute of Asian Studies Press.
- Samath, F. (2007). *Sri Lanka: primary education in crisis*. Inter Press Service News Agency. Retrieved 31 July 2009 from www.ipsnews.net/print.asp?idnews=38219
- Seth, M. J. (2002). *Education fever: society, politics, and the pursuit of schooling in South Korea*. Honolulu: University of Hawai’i Press.
- Sharma, Y. (2009). Britain’s struggling students get extra tuition. *South China Morning Post*, 7 February, p. E2.
- Silova, I. (2007). *Private tutoring in eastern Europe and central Asia: policy choices and implications*. Paper presented at the IIEP policy forum on confronting the shadow education system: what government policies for what private tutoring? Paris: IIEP-UNESCO.
- Silova, I. (Ed.) (2009). *Private supplementary tutoring in central Asia: new opportunities and burdens*. Paris: IIEP-UNESCO.
- Silova, I., Būdienė, V., & Bray, M. (Eds.) (2006). *Education in a hidden market place: monitoring of private tutoring*. New York: Open Society Institute. Retrieved 7 June 2009 from www.soros.org/initiatives/esp/articles_publications/publications/hidden_20070216
- Silova, I., & Kazimzade, E. (2006). Azerbaijan. In: I. Silova, V. Būdienė, & M. Bray (Eds.), *Education in a hidden market place: monitoring of private tutoring* (pp. 113–141). New York: Open Society Institute. Retrieved 7 June 2009 from www.soros.org/initiatives/esp/articles_publications/publications/hidden_20070216
- SINDA (2009). *Coming together: SINDA Annual Report 2008*. Singapore: Singapore Indian Development Association (SINDA). Retrieved 8 August 2009 from http://www.sinda.org.sg/admin/userfiles/file/annualreport2008/SINDA2008_AR.pdf
- Smyth, E. (2009). Buying your way into college? Private tuition and the transition to higher education in Ireland. In: *Oxford Review of Education*, 35(1), 1–22.

- Sou, C. (2007). *Private tutoring in Macao*. Paper presented at the IIEP policy forum on confronting the shadow education system: what government policies for what private tutoring? Paris: IIEP-UNESCO.
- Stevenson, D. L., & Baker, D. P. (1992). "Shadow education and allocation in formal schooling: transition to university in Japan". In: *American Journal of Sociology*, 97 (6), 1639–1657.
- Sujatha, K. (2007). *Private tuition in India: trends and policy implications*. Paper presented at the IIEP policy forum on confronting the shadow education system: what government policies for what private tutoring? Paris: IIEP-UNESCO.
- Sunderman, G. L. (2006). Do supplemental educational services increase opportunities for minority students? In: *Phi Delta Kappan*, 88(2) 117–122.
- Suzuki, S. (2009). *Private tutoring as business*. Tokyo: Waseda University.
- Tan, J. (2007). Remarks made during the IIEP policy forum on confronting the shadow education system: what government policies for what private tutoring? Paris: IIEP-UNESCO.
- Tan, J. (2009). Private tutoring in Singapore: bursting out of the shadows. In: *Journal of Youth Studies* [Hong Kong], 12(1), 93–103.
- Tanner, E., Day, N., Tennant, R., Turczuk, O., Ireson, J., Rushforth, K., & Smith, K. (2009). *Private tuition in England*. Research report DCSF-RR081. London: Department for Schools and Families. Retrieved 5 August 2009 from <http://www.dcsf.gov.uk/research/data/uploadfiles/DCSF-RR081.pdf>
- Tansel, A., & Bircan, F. (2007). *Private supplementary tutoring in Turkey: recent evidence on its various aspects*. Paper presented at the IIEP policy forum on confronting the shadow education system: what government policies for what private tutoring? Paris: IIEP-UNESCO.
- Taylor, D. (2007). *Making good progress: the use of one to one tuition in improving rates of pupil progression*. Paper presented at the IIEP policy forum on confronting the shadow education system: what government policies for what private tutoring? Paris: IIEP-UNESCO.
- TIMSS (Third International Mathematics and Science Study) (1998). *International version of the background questionnaires Population 2*. Chestnut Hill, MA: TIMSS International Study Center, Boston College. Retrieved 10 August 2009 from http://timss.bc.edu/timss1995i/database/UG1_Sup2.pdf
- TIMSS (Trends in International Mathematics and Science Study) (2003). *TIMSS 2003 student questionnaire Grade 8*. Chestnut Hill, MA: TIMSS International Study Center, Boston College. Retrieved 10 August 2009 from http://timss.bc.edu/timss2003i/PDF/T03_StudentS_8.pdf
- Transparency International (2009). *Corruption in the education sector*. Working paper #04/2009. Berlin: Transparency International. Retrieved 3 August 2009 from http://www.transparency.org/publications/publications/working_papers/working_paper_no_04_2007_education
- UNESCO (2000). *The EFA 2000 assessment: country reports – Romania*. Paris: UNESCO. Retrieved 7 June 2009 from www.unesco.org/education/wef/countryreports/romania/rapport_2_1.html
- UNESCO (2004). *Education for all: the quality imperative. EFA global monitoring report 2005*. Paris: UNESCO. Retrieved 7 June 2009 from http://portal.unesco.org/education/en/ev.php-URL_ID=35939&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html
- UNESCO (2007). *Education for all by 2015: will we make it? EFA global monitoring report 2008*. Paris: UNESCO. Retrieved 7 June 2009 from www.unesco.org/en/efareport/reports/2008-mid-term-review/
- UNESCO (2008). *Overcoming inequality: why governance matters. EFA global monitoring report 2009*. Paris: UNESCO. Retrieved 7 June 2009 from www.unesco.org/en/efareport
- UNICEF (1994). *Situation analysis of women and children in Mauritius*. New York: UNICEF.
- UNICEF (2007). *Education for some more than others? A regional study on education in Central and Eastern Europe and the Commonwealth of Independent States (CEE/CIS)*. Geneva: UNICEF Regional Office for CEE/CIS. Retrieved 7 June 2009 from www.unicef.org/media/files/Regional_Education_Study_.pdf
- Ventura, A. (2008a). As explicações através da Internet: globalização e offshoring. In: J.A.Costa, A. Neto-Mendes, & A.Ventura (Eds.), *Xplica: investigação sobre o mercado das explicações* (pp. 69–84). Aveiro: Universidade de Aveiro.
- Ventura, A. (2008b). *Private supplementary tutoring in Europe: an overview*. Paper presented at the Ninth International Conference on Educational Research, Seoul National University, 27–28 October.
- Vergari, S. (2007). Federalism and market-based education policy: the supplemental educational services mandate. In: *American Journal of Education*, 113(2) 311–339.

- Wagner, P., Spiel, C., & Tranker, M. (2003). Wer nimmt Nachhilfe in Anspruch? Eine Analyse aus Hauptschule und Gymnasium. In: *Zeitschrift für Pädagogische Psychologie*, 17(3–4), 233–243. Retrieved 7 June 2009 from www.stangl.eu/paedagogik/artikel/nachhilfe.shtml
- Wanyama, I., & Njeru, E. (2006). *The sociology of private tuition*. IPAR Policy Brief 10(7) Nairobi: Institute of Policy Analysis and Research.
- Watson, L. (2007). *Private tutoring in Australia: a preliminary analysis*. Paper presented at the IIEP policy forum on confronting the shadow education system: what government policies for what private tutoring? Paris: IIEP-UNESCO.
- Watson, L. (2008). *Private expectations and public schooling: the growth of private tutoring in Australia*. Paper presented at the national conference of the Australian Association for Research in Education (AARE), 30 November–4 December. Retrieved 5 August 2009 from http://ocs.sfu.ca/aare/index.php/AARE_2008/AARE/paper/viewFile/692/170
- Wolf, R. M. (2002). Extra-school instruction in mathematics and science. In: D. F. Robitaille & A. E. Beaton (Eds.), *Secondary analysis of the TIMSS data* (pp. 331–341). Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- World Bank (2002). *Arab Republic of Egypt: education sector review – progress and priorities for the future*. Washington DC: World Bank.
- World Bank (2004). *Vietnam: reading and mathematics assessment study*. Vol.2, Washington DC: Human Development Sector Unit, East Asia and Pacific Region, World Bank.
- World Bank (2005). *Expanding opportunities and building competencies for young people: a new agenda for secondary education*. Washington DC: World Bank.
- World Bank (2008). *The road not travelled: education reform in the Middle East and North Africa*. Washington DC: World Bank. Retrieved 7 June 2009 from <http://web.worldbank.org/wbsite/external/countries/menaext/0,,contentMDK:21617643~pagePK:146736~piPK:226340~theSitePK:256299,00.html>
- Xue, H., & Ding, Y. (2009). A positivistic study on the private tutoring of students in urban China. In: *Journal of Youth Studies* [Hong Kong], 12 (1), 115–128. [in Chinese]
- Yang, S. (2001). *Tutoring policy change and reflection on the roles of public and private education*. Seoul: Korean Education Development Institute. [in Korean]
- Yi, P. (2002). *Household spending on private tutoring in South Korea*. Paper presented at the annual conference of the Comparative and International Education Society, Orlando, Florida.
- Yoon, J. I., Huh, T. J., Lee, B. G., Hong, S. P., Kim, J. R., Kim, D. Y., Kang, T. H., & Kim, E. O. (1997). *Research on the actual condition of extracurricular lessons*. Seoul: Korean Educational Staff Association. [in Korean]
- Zanzibar, Revolutionary Government of (1998). *Prospective stock-taking review of education in Africa: the Zanzibar case study*. Paris: Association for the Development of Education in Africa (ADEA), and Zanzibar: Ministry of Education.
- Zeng, K. (1999). *Dragon gate: competitive examinations and their consequences*. London: Cassell.
- Zimmer, R., Gill, B., Razquin, P., Booker, K., & Lockwood, J. R. (2007). *State and local implementation of the No Child Left Behind Act: volume I – Title I school choice, supplemental educational services, and student achievement*. Washington DC: US Department of Education. Retrieved 7 June 2009 from www.rand.org/pubs/reprints/RP1265/